

ΝΟΜΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

Π.Μ.Σ.: ΙΣΤΟΡΙΑΣ, ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ
ΕΙΔΙΚΕΥΣΗ: ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ, ΕΠΙΣΤΗΜΗ ΚΑΙ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΟ ΕΤΟΣ: 2022 – 2023

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ
Του Χρήστου Β. Λιάκου
Α.Μ.: 7340102202003

**«Το δίκαιο ως ιδεολογία: η κοινωνική αναπαραγωγή στους
Althusser, Πουλαντζά και Negri»**

Επιβλέποντες:

Ονοματεπώνυμα επιβλεπόντων

- α) Ελένη Ρεθυμιωτάκη, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Νομικής Σχολής Αθηνών, ΕΚΠΑ – Κυρίως
Επιβλέπουσα Καθηγήτρια
- β) Γεώργιος Γιαννόπουλος, Αναπληρωτής Καθηγητής Νομικής Σχολής Αθηνών, ΕΚΠΑ –
Επιβλέπων Καθηγητής
- γ) Ιωάννης Φλυτζάνης, Εντεταλμένος Διδάσκων – Μεταδιδακτορικός Ερευνητής Νομικής
Σχολής Αθηνών, ΕΚΠΑ

Αθήνα, 2023

Copyright © *Χρήστος Λιάκος*, 2023

Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος. All rights reserved.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας εργασίας, εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα.

Οι απόψεις και θέσεις που περιέχονται σε αυτήν την εργασία εκφράζουν τον συγγραφέα και δεν πρέπει να ερμηνευθεί ότι αντιπροσωπεύουν τις επίσημες θέσεις του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.

Ευχαριστίες

Με την ολοκλήρωση της παρούσας διπλωματικής εργασίας, θα ήθελα να ευχαριστήσω και να μνημονεύσω τους καθηγητές μου. Τα μαθήματα του περασμένου χρόνου με επηρέασαν σε πολυάριθμα θέματα, που δεν μπορούν να αναφερθούν διεξοδικά, ενώ η γοητεία που μου άσκησε αυτός ο τομέας οφείλεται εν πολλοίς και στις ιδιαίτερα ενδιαφέρουσες και διαδραστικές διαλέξεις.

Ευχαριστώ, λοιπόν, τους καθηγητές μου: κα. Ελένη Ρεθυμιωτάκη (επιβλέπουσα καθηγήτρια) και κ. Γεώργιο Γιαννόπουλο για την ευρύτητα και οξύτητα του πνεύματός τους, για τη συμβολή τους στη διεύρυνση του γνωστικού μου πεδίου, καθώς και για την πολυδιάστατη προσέγγιση των ακαδημαϊκών ζητημάτων που παρουσίασαν. Ιδιαίτερα, ευχαριστώ και τον κ. Ιωάννη Φλυτζάνη, μεταδιδακτορικό ερευνητή, για την πολύτιμη βοήθειά του καθ' όλη τη διάρκεια της χρονιάς.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

Προλεγόμενα	8
i. Εισαγωγικές παρατηρήσεις	8
ii. Υπαγωγή των ερωτημάτων στην Κοινωνιολογία του Δικαίου - Μεθοδολογία 15	
1. Παρουσίαση των ερευνητικών ερωτημάτων	15
2. Μεθοδολογία	17
iii. Κατευθυντήριες γραμμές	19
I. Marx: Ιδεολογία και Δίκαιο	23
i. Εισαγωγικές παρατηρήσεις	23
ii. Η μαρξιστική προσέγγιση του δικαίου	24
iii. Η μαρξιστική προσέγγιση της ιδεολογίας	25
II. Ο δομικός μαρξισμός του Althusser	30
i. Η έννοια του Κράτους και της ιδεολογίας στο αλτουσεριανό έργο.....	30
1. Το Κράτος ως μηχανή εξουσίας	30
2. Η αλτουσεριανή σύλληψη της ιδεολογίας	31
Η αλτουσεριανή σύλληψη της ιδεολογίας σε σχέση με το παραδοσιακό σχήμα «υποδομή/υπερδομή»: επικαθορισμός και αντίφαση	31
Η ιδεολογία ως παράσταση μιας φαντασιακής σχέσης	34
Η υλική υπόσταση της ιδεολογίας	37
Η ιδεολογία εγκαλεί τα υποκείμενα	37
Η ιδεολογία δεν έχει ιστορία	39
ii. Η αλτουσεριανή σύλληψη του δικαίου	40
Το δίκαιο ως ιδεολογικός μηχανισμός	40
Η ιδιαίτερη περίπτωση του ιδιωτικού δικαίου	43
Συμπέρασμα	45
iii. Κριτική στην κυρίαρχη ιδεολογία	46
1. Το υπόγειο ρεύμα του υλισμού: η σύνδεση του πρώιμου και ύστερου Althusser 46	
2. Η έννοια της πολιτικής πρακτικής	48
3. Ο ρόλος της φιλοσοφίας	51
III. Ο μαρξισμός του Πουλαντζά	54
i. Μια μαρξιστική θεωρία περί Κράτους	54

ii.	Το Κράτος ως κοινωνική σχέση	55
1.	Η έννοια της ηγεμονίας και ο ρόλος της ιδεολογίας -----	55
2.	Το δίκαιο ως άθροισμα του συσχετισμού δυνάμεων -----	57
iii.	Η δημοκρατική μετάβαση προς τον σοσιαλισμό.....	61
IV.	Η μεταμοντέρνα οπτική του Negri -----	63
i.	Η εξουσία εντός της <i>Αυτοκρατορίας</i>	63
1.	Η αυτοκρατορία ως έννοια της μετανεωτερικότητας -----	63
	Απεδαφικοποίηση της εξουσίας-----	64
	Δικτυακή διακυβερνησιμότητα -----	65
	Παγκοσμιοποίηση και υπερεθνικοί θεσμοί-----	65
2.	Το αυτοκρατορικό δίκαιο: από τη βία στην επιτήρηση-----	65
3.	Βιοπολιτική εξουσία και κοινωνική αναπαραγωγή -----	66
ii.	Αντιστάσεις ενάντια στη μετανεωτερική Αυτοκρατορία: πολιτική πρακτική και κοινά ονόματα	67
	Καιρός -----	68
	Πλήθος-----	68
	Alma Venus -----	69
iii.	Το δίκαιο ως παραγωγή του κοινού	71
V.	Θεωρητικός διάλογος και αντίλογος -----	72
i.	Ορισμένες ενστάσεις	72
1.	Η εξαφάνιση του Υποκειμένου και η ψευδαίσθηση της ελευθερίας-----	72
2.	Είναι εφικτός ένας δημοκρατικός δρόμος προς τον σοσιαλισμό; -----	76
3.	Ενστάσεις κατά του μεταμοντέρνου λόγου και η περίπτωση του Teubner ---	78
ii.	Σημεία σύγκλισης και διαφοροποίησης	81
VI.	Καταληκτικές σκέψεις -----	84
i.	Η συνεισφορά των Althusser, Πουλαντζά και Negri στη γενικότερη κοινωνική σκέψη	84
ii.	Η δικαιική διάσταση των ανωτέρω αναλύσεων	87
1.	Η σύνδεση των Althusser και Πουλαντζά με τις Κριτικές νομικές σπουδές -	92
	Duncan Kennedy -----	93
	Roberto Unger -----	94
	Η κριτική προσέγγιση των Παπαχρίστου-Μάνεση-----	95
2.	Συλλαμβάνοντας τη σχέση δικαίου και τεχνολογίας υπό το φως του Negri--	96

Αρθρογραφία – Βιβλιογραφία -----	102
Αρθρογραφία	102
i. Ελληνική -----	102
ii. Ξενόγλωσση-----	104
Βιβλιογραφία	105
i. Ελληνική -----	105
ii. Ξενόγλωσση-----	118

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

ά.	άρθρο
αι.	αιώνας
βλ.	βλέπε
γαλλΑΚ	γαλλικός αστικός κώδικας
εκδ.	εκδόσεις
ελλΠΚ	ελληνικός ποινικός κώδικας
επ.	επόμενα
επιμ.	Επιμέλεια
ΚΚΓ	Κομμουνιστικό Κόμμα Γαλλίας
ΚΚΚ	Κομμουνιστικό Κόμμα Κίνας
ΚΝΣ	Κριτικές Νομικές Σπουδές
λ.χ.	λόγου χάριν
μτφρ.	μετάφραση
ό. π.	όπως παραπάνω
παρ.	παράγραφος
ΠΚ	ποινικός κώδικας
π.χ.	παραδείγματος χάριν
σ.	σελίδα
σημ.	σημείωση
ςς.	σελίδες
συλλ.	συλλογικό
τ.	τόμος
τευχ.	τεύχος
TN	τεχνητή νοημοσύνη

Προλεγόμενα

i. Εισαγωγικές παρατηρήσεις

Η παρούσα διπλωματική εργασία εκκινεί από την περίφημη χειραφετητική υπόσχεση του Karl Marx, την οποία διατυπώνει στο ημιτελές του έργο *Χειρόγραφα 1844*. Με τα λόγια του ίδιου του Marx, «[ο]ι φιλόσοφοι έχουν επιχειρήσει με διάφορους τρόπους, μόνο την ερμηνεία του κόσμου- η πραγματική πρόκληση είναι η μεταβολή του¹». Χωρίς να μπορούμε σε λεπτομέρειες αναφορικά με το πλήρες νόημα της μαρξικής ρήσης², εύλογα αναφύεται το εξής ερώτημα: μήπως η αξίωση περί αλλαγής του κόσμου απαιτεί μια λογικά αναγκαία και χρονικά πρότερη ερμηνεία της πραγματικότητας³;

Ανακαλώντας τη γνωστή μαρξική ρήση, δεν μπορούμε παρά να προβληματιστούμε ακόμη περισσότερο, αυτή τη φορά φουκωκώ τω τρόπω: *ποιοι είμαστε και πώς μπορούμε να γίνουμε κάτι άλλο από αυτό που είμαστε σήμερα⁴*; Ποιοι είμαστε, λοιπόν, σήμερα, σε επίπεδο πολιτικής συγκρότησης; Η σημερινή πολιτική κατάσταση, πάντως – παρότι η εποχή μας δεν στερείται από έλλειψη αντι-καπιταλιστικού αισθήματος⁵– συντείνει προς μια αβίαστη απάντηση: τόσο στο ευρωπαϊκό, όσο και στο παγκόσμιο σκηνικό, παρατηρούμε την επικράτηση ενός ιδιόρρυθμου νεοφιλελεύθερου μοντέλου⁶, με το δίκαιο απλώς να ακολουθεί αυτή τη δυναμική. Υπό το φως αυτών των προβληματισμών, θα ακολουθήσουμε μια ατραπό στοχαστικής αναζήτησης σχετικά με την παραγωγική δύναμη και τη στοχοθεσία των δικαίων κανόνων, όπως αυτοί διαμορφώνονται εντός της νεωτερικότητας⁷.

¹ Karl Marx, *Θέσεις για τον Φόνερμπαχ*, μτφρ. Γιώργος Μπλάνας, εκδ. Ερατώ, Αθήνα, 2004, σ. 77. Υπό αυτό το μαρξικό πρίσμα, πάντως, οι στοχαστές που θα μας απασχολήσουν είναι κατεξοχήν πολιτικοί φιλόσοφοι: προσεγγίζουν, δηλαδή, τη φιλοσοφία, με όρους «μεταβολής του κόσμου».

² Λ.χ., ακολουθώντας τον Lyotard, η επιθυμία του Marx να αλλάξει τον κόσμο δεν προκύπτει ex nihilo. Αντιθέτως, προηγείται ένα προερμηνευτικό στάδιο. Βλ. αναλυτικά Jean – Francois Lyotard, *Περί φιλοσοφίας και πράξης*, σε Jean – Francois Lyotard, *Γιατί φιλοσοφούμε;*, μτφρ. Μήνα Πατεράκη-Γαρέφη, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα, 2020, σς. 89 επ. ;Ετσι, σύμφωνα με την μαρξιστική ανάγνωση του Balibar, το νόημα της συνθηματικής φράσης σημαίνει ότι, μετά από ένα κάποιο σημείο, ο διαρκής φιλοσοφικός στοχασμός περί ερμηνείας του κόσμου συσκοτίζει το ζήτημα της ανθρώπινης χειραφέτησης, βλ. αναλυτικά Étienne Balibar, *Η φιλοσοφία του Μαρξ*, μτφρ. Άρης Στυλιανού, εκδ. Νήσος, Αθήνα, 1999, σς. 31-34

³ «[Γ]ιατί να φιλοσοφεί κανείς, αν όχι για να κατανοήσει τον κόσμο;», διερωτάται εύλογα ο Bertrand Russell, βλ. Bertrand Russell, *Γιατί με τράβηξε η φιλοσοφία*, σε Bertrand Russell, *Η εκπαίδευση ως πολιτικός θεσμός*, μτφρ. Θωμάς Τσακαλάκης, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα, 2016, σς. 37 επ.

⁴ Todd May, *Εισαγωγή στον Μισέλ Φουκώ*, μτφρ. Αλέξανδρος Ματσάγγος, επιμ. Θανάσης Λάγιος, εκδ. Oposito, Αθήνα, Μάιος, 2019, σ. 13

⁵ Slavoj Zizek, *Απαντήσεις δίχως ερωτήματα*, μτφρ. Βασίλης Ντζούνης, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα, 2018, σ. 58. Για τον Terry Eagleton εδώ ακριβώς έγκειται η αποτελεσματική λειτουργία της καπιταλιστικής ιδεολογίας: ότι αποτελεί μια αρκούντως ευλογοφανή –και εν μέρει αληθινή σε κάποιες προκειμένες της- θεωρία. Έτσι, η φιλελεύθερη ιδεολογία «μπορ[εί] να είναι αρκετά αληθιν[ή] σε αυτό που επιβεβαιών[ει] αλλά ψευδ[ή] σε αυτό που αρν[εί]ται». Αναλυτικά, βλ. Terry Eagleton, *Ιδεολογία*, μτφρ. Μελέτης Λάμπρου, εκδ. Πεδίο, Αθήνα, 2018, σ. 59

⁶ Eric J. Hobsbawm, *Η εποχή του Κεφαλαίου*, μτφρ. Δημοσθένης, Κούρτοβικ, εκδ. Μ.Ι.Ε.Τ, Αθήνα, 2021, σ.16

⁷ Ο όρος νεωτερικότητα είναι δηλωτικός μιας ιστορικής περιόδου που αντιδιαστέλλεται με προηγούμενες, όπως είναι η Αρχαιότητα και ο Μεσαίωνας. Αυτή η καμπή της ιστορίας -αν και δεν υπάρχει συμφωνία στην επιστημονική κοινότητα- σημαδεύει την περίοδο του εκκοσμικευμένου κινήματος του Διαφωτισμού και τη σταδιακή εκκίνηση της Βιομηχανικής Επανάστασης. Η νεωτερικότητα συνδέεται, επομένως, με την μορφή κοινωνικής οργάνωσης του έθνους-κράτους και την επικράτηση του καπιταλιστικού αστικού συστήματος. Βλ. αναλυτικά Eric J. Hobsbawm, *Η εποχή του Κεφαλαίου [...]*, ό. π., σς. 11-21.

Το υπό εξέταση ερώτημα, αφενός αποτελεί ένα περίπλοκο θεωρητικό ζήτημα, εξαιτίας και της άρρηκτης σχέσης μεταξύ κράτους και δικαίου, ήδη από τις απαρχές της νεωτερικότητας⁸. Αφετέρου, συνιστά παράλληλα ένα κρίσιμο πρακτικό ερώτημα, λόγω του ότι μετέχουμε στην κοινωνική, οικονομική και πολιτική ζωή. Εκκινώντας, λοιπόν, από την εύλογη ανάγκη και επιθυμία να συνυπάρχουμε και να συμβιώνουμε εντός μιας κοινωνίας⁹ –έχοντας δε επίγνωση ότι συστατικό στοιχείο του δικαίου είναι ο υποχρεωτικός και εξαναγκαστός χαρακτήρας του¹⁰– οφείλουμε να διερωτηθούμε για την εγκυρότητα και το στίγμα του κανονιστικού πλαισίου που μας περιβάλλει.

Οι διάφορες προσεγγίσεις, ανάλογα και με τη θεωρητική τους αφετηρία, αντιλαμβάνονται διαφορετικά τόσο τα καταγωγικά θεμέλια, όσο και τον ρόλο του δικαίου. Σε ένα πρώτο επίπεδο, με έμπνευση την ιδέα της *εξωτερικής απόφασης* του Hart¹¹, θα προσπαθήσουμε ως εξωτερικοί παρατηρητές να διακρίνουμε και να αξιολογήσουμε ορισμένες από αυτές τις προσεγγίσεις αναφορικά με τη λειτουργία του δικαίου, καθώς και να διαπιστώσουμε αν αυτές φωτίζουν πτυχές του που παραμένουν αθέατες.

Οφείλουμε, πάντως, να υπογραμμίσουμε εξ αρχής ότι το βάρος της εστίασης μας δεν θα επικεντρωθεί σε θεωρίες του κοινωνικού φιλελευθερισμού. Τούτο, διότι η οπτική του δεν μπορεί να συλλάβει –κατά τη γνώμη του γράφοντος– την πολύπλοκη συνάρτηση και αλληλεπίδραση του δικαίου με την οικονομία και την πολιτική¹². Έτσι, φερειπείν, τόσο η αλληγορία του Dworkin για την αλυσιδωτή μυθιστορηματική συνέχεια του δικαίου¹³, όσο και η πεποίθηση του Kant για την καταγωγή του δικαίου ως ένα *factum* του ορθού Λόγου¹⁴, φαίνεται να μην μπορούν να αποτυπώσουν επαρκώς την πραγματικότητα, όπου το δίκαιο καθορίζεται από την έκφραση της κυριαρχίας¹⁵. Έτσι, «[τ]ο [...] δίκαιο δεν διαθέτει κάποια ανεξάρτητη εσωτερική ηθική [...] όνειρο του Καντ [...] το καντιανό ιδεώδες [...] δεν είναι πειστικό στον δικό μας [...] κόσμο¹⁶».

Εκκινώντας χρονολογικά, σύμφωνα με την παλαιότερη εκδοχή του νομικού θετικισμού που διατυπώθηκε από τον Άγγλο νομικό John Austin –γνωστή στο δίκαιο και ως *θεωρία των*

⁸ Ρεθυμιωτάκη Ελένη, *Πηγές του Δικαίου και νομικός πλουραλισμός στην ευρωπαϊκή ένωση*, σε *Δίκαιο και Κοινωνία στον 21^ο αιώνα*, εκδ. Σάκκουλας, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 2012, τευχ. 25, σ. 91

⁹ Για τον Kant, δε, αυτή η ανάγκη εκπορεύεται ήδη από τις επιταγές του Λόγου, βλ. και Φίλιππο Κ. Βασιλόγιαννη, *Το μίσος για την φιλελεύθερη δημοκρατία*, εκδ. Ευρασία, Αθήνα, 2019, σς. 100 επ.

¹⁰ H. L. A Hart, *Η έννοια του δικαίου*, μτφρ. Σταύρος Μακρής, εκδ. Αρσενίδη, Αθήνα, 2019, σ. 45

¹¹ H. L. A Hart, *Η έννοια του δικαίου* [...], ό. π., σ. 180

¹² Ρεθυμιωτάκη Ελένη, *Πηγές του Δικαίου* [...], ό. π., σ. 214. Βλ. και Βρασίδα Πολυμενάκο, *Althusser και Πουλαντζάς: Η δομομαρξική οπτική στο πεδίο της κοινωνιολογίας του δικαίου*, διαθέσιμο σε <https://socialpolicy.gr/2021/09/althusser-%CE%BA%CE%B1%CE%B9-%CF%80%CE%BF%CF%85%CE%BB%CE%B1%CE%BD%CF%84%CE%B6%CE%AC%CF%82-%CE%B7-%CE%B4%CE%BF%CE%BC%CE%BF%CE%BC%CE%B1%CF%81%CE%BE%CE%B9%CE%BA%CE%AE-%CE%BF%CF%80%CF%84%CE%B9%CE%BA.html> [τελευταία πρόσβαση 10.9.2023]

¹³ Ρεθυμιωτάκη Ελένη, *Πηγές του Δικαίου* [...], ό. π., σ. 150, Θανάσης Παπαχρίστου, *Κοινωνιολογία του δικαίου*, εκδ. Αντώνης Σάκκουλας, Αθήνα – Κομοτηνή, 1999, σ. 247. Επικριτές της καπιταλιστικής νεωτερικότητας, βέβαια, δεν συναντώνται μόνο στο –σύνηθες ύποπτο– πεδίο της μαρξιστικής προσέγγισης. Ήδη από τις αρχές του 20ου αιώνα, ο Max Weber περιέγραψε τους κινδύνους που εγκυμονεί η οικονομική και πολιτιστική δράση του καπιταλισμού για τις ατομικές ελευθερίες, βλ. Michael Löwy – Ελένη Βαρίκα, *Μαξ Βέμπερ και αναρχισμός*, μτφρ. Κώστας Δεσποινιάδης, σε *Πανοπτικόν* (συλλ.), μτφρ. Γιώργος Παπαναγιώτου, επιμ. Χρήστος Μήτσης – Ντόση Ιορδανίδου, τευχ. 28/ Οκτ. 2022, σς. 24 επ.

¹⁴ Βασίλης Βουτσάκης, *Ο λαός των διαβόλων*, σε *Δευκαλίων, Η Φιλοσοφία του Καντ II*, τευχ. 36/1-2, Δεκέμβριος, 2022, σς. 38 επ.

¹⁵ Evgeny Pashukanis, *Μαρξισμός και δίκαιο*, εκδ. Εργατική Πάλη, Αθήνα, 2017, σς. 56 επ.

¹⁶ Κώστας Δουζίνας, *Ριζοσπαστική πολιτική και νομική φιλοσοφία*, μτφρ. Μιχάλης Λαλιώτης, κδ. Νήσος, Αθήνα, 2012, σς. 463, 284, 285, 288

προσταγών¹⁷- το δίκαιο αποτελεί ένα σύνολο κανόνων, το οποίο αποκρυσταλλώνει τις γενικές προσταγές του κυρίαρχου προς τους υπηκόους του. Έτσι, ο πυρήνας αυτής της θεωρίας αντιλαμβάνεται το δίκαιο ως μια παγιωμένη σχέση υπεροχής και υποταγής και, ακολούθως, οι κανόνες τηρούνται από τους κοινωνούς εξαιτίας του φόβου των κυρώσεων¹⁸. Ήδη η παραδοχή αυτή φαίνεται να αντικρούει την κοινή διαίσθησή μας ότι το δίκαιο αποτελεί για τους πολίτες κάτι πολύ περισσότερο από έναν βίαιο εξαναγκασμό, με αποτέλεσμα να προκύπτουν περισσότερα ερωτήματα, παρά απαντήσεις¹⁹. Οφείλουμε, συνεπώς, να αναρωτηθούμε: αποτυπώνει η θεωρία του John Austin –διατυπωμένη τον 18^ο αιώνα- το δυναμικό χαρακτήρα, την εξελικτική δυναμική που έχει αποκτήσει το νεωτερικό δίκαιο²⁰; Η ισχύς του δικαίου ανάγεται απλώς στο ωμό γεγονός της επικράτησης του κυρίαρχου; Μήπως αυτή η προσέγγιση υπεραπλουστεύει την πραγματικότητα;

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει και η θεώρηση του δικαίου από τους Walter Benjamin και Rosa Luxemburg. Ακολουθώντας τις σκέψεις τους, τω όντι θα διαπιστώσουμε ορισμένες μαρξικές καταβολές. Έτσι, εικάζουμε ότι και η μπενγιαμενική θεώρηση συμπλέει με την μαρξική, ότι δηλαδή «[η] βία είναι η μαία κάθε παλαιάς κοινωνίας που κυοφορεί μια νέα²¹». Σε κάθε κοινωνικό συμβόλαιο –που αποτυπώνεται δια του δικαίου- ενυπάρχει η βία, είτε ως θεμελιωτική βία που θεσπίζει το δίκαιο, είτε ως συντηρητική βία που διαιωνίζει και εφαρμόζει το δίκαιο²². Ως εκ τούτου, μια απολύτως μη βίαιη λύση των διαφωνιών, δεν μπορεί ποτέ να οδηγήσει σε ένα έννομο συμβόλαιο²³. Το τελευταίο, όσο ειρηνικά και αν έχει συναφθεί από τους συμβαλλομένους, τελικά οδηγεί σε μια ενδεχόμενη βία²⁴. Στην ίδια κατεύθυνση και η Luxemburg, η οποία καταλήγει ότι η βία της αστικής τάξης «είναι [η] ουσία της [...] αστική[ς] νομιμότητα[ς] [...] ανυψωμένη εκ των προτέρων σε επιτακτικό κανόνα²⁵».

¹⁷ Παύλος Σούρλας, *Δίκαιο και Δικανική Κρίση: μια φιλοσοφική αναθεώρηση της μεθοδολογίας του δικαίου*, εκδ. Π.Ε.Κ., Ηράκλειο, 2017, σ. 154

¹⁸ Παύλος Σούρλας, *Δίκαιο [...]*, ό. π., σ. 158

¹⁹ Κώστας Στρατηλάτης, *Δίκαιο και Ισχύς: όψεις μιας πολυσύνθετης όψης*, σε *Ισχύς και το Δίκαιο* (συλλ.), επιμ. Στέργιος Μήτας, Κώστας Στρατηλάτης, Ιορδάνης Κουσαμίδης, εκδ. Νομικές Εκδόσεις Hippasus, Αθήνα – Λευκωσία, 2019, σ. 24

²⁰ Κώστας Μ. Σταμάτης, *Η θεμελίωση των νομικών κρίσεων*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, Η' εκδ., 2009, σ. 71

²¹ Θανάσης Γκιούρας, *Το Κεφάλαιο του Καρλ Μαρξ: μια σύνοψη*, εκδ. Βιβλιοπωλείο της Εστίας Ι.Δ. ΚΟΛΛΑΡΟΥ & ΣΙΑΣ Α.Ε., Αθήνα, 2022, σ. 127. Αυτό παρατηρεί και ο Žižek στις θέσεις του Hegel, ότι δηλαδή «όσο περισσότερο μία κοινωνική διαμορφώνει ένα καλά οργανωμένο Κράτος [...] τόσο περισσότερο θα επιστρέφει η αφηρημένη [...] βία» σε *Απαντήσεις [...]*, ό. π., σ. 18

²² Walter Benjamin, *Για μια κριτική της βίας*, μτφρ. Μαρσιανός Λεωνίδας, επιμ. Καλαμαράς Παναγιώτης, εκδ. Ελευθεριακή Κουλτούρα, Αθήνα, 2014, σ. 8

²³ Walter Benjamin, *Για μια κριτική [...]*, ό. π., σ. 18

²⁴ Το θετικό δίκαιο κατά τον Benjamin μπορεί επίσης να γίνει εργαλείο καταπίεσης και κυριαρχίας, καθώς χρησιμοποιείται από τους εξουσιαστές για να διατηρήσουν την εξουσία και τα συμφέροντά τους. Βλ. Walter Benjamin, *Για μια κριτική [...]*, ό. π., σ. 18. Ο Benjamin προσπαθώντας να απαντήσει στο ερώτημα αν η βία συνιστά ηθικό μέσο για την επίτευξη δίκαιων σκοπών καταλήγει στο ότι μία ηθική βία δεν μπορεί να κριθεί σε μια σχέση μέσου-σκοπού. Η εργαλειακή χρήση της βίας, η βία ως μέσο, η βία που νομοθετεί και συντηρεί, η βία που αυτοαναπαράγεται, δεν είναι αποδεκτή. Ο Benjamin, λοιπόν, επιδοκιμάζει μόνο μια βία βαθιά ηθική, επαναστατική, αποδεδειγμένη από το δίκαιο και την πολιτική βία, μια μη βία που οδηγεί στο τέλος της βίας. Βλ. και Θανάσης Γκιούρας, *Ελευθερία και Ιστορία: Με βασική αναφορά στις θέσεις «Για την έννοια της ιστορίας» του Walter Benjamin*, εκδ. ΚΨΜ, Αθήνα, 2021, σς. 402 επ. Σε τελευταία ανάλυση, πάντως, το δίκαιο –όπως και κάθε πολιτισμική κληρονομιά- αποτελεί «τεκμήριο πολιτισμού που [...] είναι ταυτόχρονα τεκμήριο βαρβαρότητας», βλ. Walter Benjamin, *Θέσεις για τη φιλοσοφία της Ιστορίας*, μτφρ. – εκδ. Λέσχη του 21^{ου} αιώνα. Αθήνα, 2014, σ. 14

²⁵ Rosa Luxemburg, *Βία και Νομιμότητα*, σε *Σπάρτακος*, τευχ. 66/Σεπτέμβρης 2002, διαθέσιμο σε <https://www.marxists.org/ellinika/archive/luxembourg/1902/14/05/violence.htm> [τελευταία πρόσβαση 30.8.2023]

Και οι ανωτέρω αναλύσεις, ωστόσο, εγκιβωτίζονται σε δυσνόητες ερμηνείες, με αποτέλεσμα να προκύπτουν περισσότερα ερωτήματα παρά απαντήσεις. Οι σκέψεις του Benjamin έγιναν αντικείμενο ανάλυσης από τον Jacques Derrida, ο οποίος προσπάθησε να διατυπώσει μια θεωρία της δικαιοσύνης, μέσα από την αποδόμηση και τη «διαφορά». Η πρώτη ένσταση του Derrida αρθρώνεται επί της θεματοποίησης της βίας. Η κατηγοριοποίηση του Benjamin δεν ανταποκρίνεται στην αλήθεια, υποστηρίζει ο Derrida, καθότι το δίκαιο υπόκειται σε «διαφορική μόλυνση»²⁶: η θέσπιση του νέου δικαίου έχει ήδη διαποτιστεί από το προϋφιστάμενο δίκαιο, που έχει τις ρίζες του στη βία. Στην πραγματικότητα, λοιπόν, οι δύο μορφές βίας, δεν είναι θεμελιωδώς διαφορετικές έννοιες²⁷. Τα δύο είδη βίας, η θεμελιωτική και η συντηρητική βία, δεν είναι στην πραγματικότητα ριζικά ετερογενείς έννοιες.

Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι δεν υπάρχει η απόλυτη θεμελιωτική βία, όπως δεν υπάρχει και η απόλυτη συντηρητική βία²⁸. Σύμφωνα με το επιχείρημα του Derrida, η -θεσπίζουσα το δίκαιο βία- ενσωματώνει μια δέσμευση για τη συνέχεια: το δίκαιο, κατά την ίδρυσή του, προσφέρει μια υπόσχεση για τη διατήρησή του. Αυτή η υπόσχεση προϋποθέτει εγγενώς την ύπαρξη της συντηρητικής βίας. Με απλούστερους όρους, η θεσπίζουσα βία από την μία υπόσχεται και από την άλλη στηρίζεται στη συντηρητική βία. Ανάλογη λειτουργία επιτελεί και η συντηρητική βία, συντηρώντας και επιβεβαιώνοντας συνεχώς τη βία που εξαρχής την θέσπισε²⁹.

Η ισχύς του νόμου είναι, συνεπώς, μία ισχύς διαφοράς, δηλαδή διαφορίζουσα και αναβλητική³⁰. Στην προσπάθειά μας να εντοπίσουμε τη βάση του μονοπωλίου της κρατικής βίας, και να το διαφοροποιήσουμε από την ωμή, άδικη βία, βρισκόμαστε διαρκώς σε κατάσταση αναστολής, περιπλανώμενοι σε αναπόφευκτα αδιέξοδα³¹. Συνεχώς επιστρέφουμε σε μια ανεπαρκή βάση, και η στιγμή της θέσπισης της νομιμότητας του νόμου παραμένει ένα ανεξερεύνητο αίνιγμα³².

Αυτό που καταδεικνύεται από τη ντεριντιανή σκέψη, και μέσω του καφκικού διηγήματος *Προ του Νόμου*, είναι η ανάγκη κατανόησης της θεωρητικής μυθοπλασίας του θετικού δικαίου³³. Για τον Derrida, ο γρίφος που περιβάλλει την προέλευση του νόμου, η εγγενής αδιαφάνεια του, προορίζεται να παραμείνει άλυτος³⁴. «[Τ]ο ίδιο το δίκαιο μας έχει, όπως λέγεται, νόμιμες

²⁶ Βαγγέλης Μπιτσώρης, *Επίμετρο*, σε Jacques Derrida, *Ισχύς Νόμου*, μτφρ. Βαγγέλης Μπιτσώρης, εκδ. Πατάκη, Αθήνα, 2015 σ. 287

²⁷ Jacques Derrida, *Ισχύς Νόμου*, μτφρ. Βαγγέλης Μπιτσώρης, εκδ. Πατάκη, Αθήνα, 2015, σ. 85

²⁸ Jacques Derrida, *Ισχύς [...]*, ό. π., σ. 117

²⁹ Jacques Derrida, *Ισχύς [...]*, ό. π., σ. 118

³⁰ Jacques Derrida, *Ισχύς [...]*, ό. π., σ. 23

³¹ Jacques Derrida, *Ισχύς [...]*, ό. π., σ. 21

³² «Το πρόβλημα με την αναζήτηση της νομιμότητας του εκάστοτε πολιτεύματος είναι ότι έχουν [...] τα θεμέλια τους σε μια επιθετικότητα αποικιοκρατικού τύπου» σε Penelope Deutscher, *Ντερριντά*, μτφρ. Ιωάννα Ναούμ, εκδ. Πατάκη, Αθήνα, 2012, σ. 140

³³ Μυρτώ Ρήγου, *Προ του νόμου: Από τον Kafka στον Derrida*, σε *Η πολιτική και ηθική σκέψη του Jacques Derrida* (συλλ.), επιμ. Γεράσιμος Κακολύρης, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα, 2015, σ. 252. “We must remain ignorant of who or what or where the law is, we must not know who it is or what it is, where and how it presents itself, whence it comes and whence it speaks” σε Jacques Derrida, *Acts of Literature*, επιμ. Derek Attridge, εκδ. Routledge, 1992, σ. 204, βλ. και Marc Crepon, *Kafka και Derrida: η προέλευση του νόμου*, σε *Η πολιτική και ηθική σκέψη [...]*, ό. π., σ. 235 σ. 257

³⁴ “[T]he law is prohibition/prohibited” σε Jacques Derrida, *Acts of [...]*, ό. π., σ. 202

μυθοπλασίες³⁵, πάνω στις οποίες θεμελιώνει την αλήθεια της δικαιοσύνης του»³⁶. Χωρίς τη αφήγηση που το περιβάλλει, το δίκαιο χάνει την ισχύ και το κύρος του³⁷. Ως εκ τούτου, το ζήτημα της θεμελίωσής του επανέρχεται στην επιφάνεια κάθε φορά που φτάνουμε στο τελικό σημείο της αφήγησής του, καθώς η θεμελίωση του νόμου είναι επίσης η αφετηρία του, η ίδια η συνθήκη της ύπαρξής του³⁸. Το «μυστικιστικό θεμέλιο του δικαίου» πρέπει να συγκαλύπτει τη βίαιη πράξη της έναρξής του, όπου ο νόμος εμφανίζεται ταυτόχρονα ως βίαιος και μη βίαιος³⁹. Θεμελιώδης προϋπόθεση για τον σεβασμό του νόμου είναι, ακολούθως, η υποταγή των πολιτών σε αυτόν, ανεξαρτήτως, ή ακόμη και σε πείσμα, της ιστορικής του προέλευσης⁴⁰.

Ομοίως, το σχήμα «προσταγή-υπακοή» του John Austin θα απορριφθεί και από τον Michel Foucault, ο οποίος θα εξετάσει την έννοια της εξουσίας, που διαποτίζει τόσο το θεσμικό, όσο και το διαπροσωπικό επίπεδο⁴¹. Η εξουσία δεν είναι μονολιθική, αλλά διασκορπισμένη σε όλη την κοινωνία, λειτουργώντας μέσω της γνώσης, του λόγου και της επιτήρησης⁴², μας μεταφέρει ο Foucault. «Η εξουσία [...] μεταφέρεται από ένα τριχοειδές δίκτυο τόσο πυκνό, ώστε να αναρωτιέται κανείς πού δεν υπάρχει»⁴³. Επομένως, η εξουσία δεν είναι μια σταθερή ή συγκεντρωτική οντότητα που κατέχεται από μια συγκεκριμένη ομάδα ή θεσμό. Αντίθετα, λειτουργεί ως μια διάχυτη και διαπεραστική δύναμη σε όλη την κοινωνία· δεν βρίσκεται σε ένα μόνο μέρος, ούτε ελέγχεται από μια μόνο αρχή, αλλά είναι διάσπαρτη και λειτουργεί σε πολλαπλά επίπεδα.

Επομένως, για τον Foucault το κράτος αποτελεί απλώς έναν από τους πολλούς τρόπους, όπου ασκείται η εξουσία. Συνιστά την απόληξη μιας καταδυναστευτικής διαδικασίας, που έχει ως στόχο τη διαχείριση και τη ρύθμιση των πληθυσμών. Τούτο επιτυγχάνεται, μεταξύ άλλων, με την κανονιστική αλήθεια του δικαίου, με την οποία όχι μόνο καθίσταται εφικτή η επιτήρηση, αλλά

³⁵ «[Η] φιλοσοφία [...] δεν έπαινε να επικαλείται μυθοπλασίες, προκειμένου να [...] απαντήσει στο αίνιγμα [...] της προέλευσης» σε Marc Crepon, *Kafka και Derrida: η προέλευση του νόμου*, σε *Η πολιτική και ηθική σκέψη του Jacques Derrida* [...], ό. π., σ. 235

³⁶ Jacques Derrida, *Ισχύς* [...], ό. π., σ. 35

³⁷ «[Χ]ωρίς την αφήγηση μιας καλής ιστορίας, δεν υπάρχει εξουσία, ούτε δόξα», βλ. Evan Cornog, *The Power and the Story. How the Crafted Presidential Narrative Has Determined Political Success: From George Washington to George W. Bush*, εκδ. The Penguin Press, Νέα Υόρκη, 2004, σ. 33

³⁸ «What must not and cannot be approached is the origin of difference: it must not be presented or represented and above all not penetrated. That is the law of the law [...] The story (of what never happens) does not tell us what kind of law manifests itself in its non-manifestation: natural, moral, judicial, political?» σε Jacques Derrida, *Acts of* [...], ό. π., σς. 205, 206

³⁹ Jacques Derrida, *Ισχύς* [...], ό. π., σ. 39

⁴⁰ «Lacking a form of its own, having in fact a total lack of content, law also lacks a history [...] as Derrida observes, it seems to exclude all historicity» σε Golder Ben, Fitzpatrick Peter, *Foucault's Law*, εκδ. Routledge, New York, 2009, σ. 83

⁴¹ Είναι σημαντικό να σημειωθεί ότι στα έργα του Michel Foucault, η εξουσία δεν έχει έναν σταθερό ή συγκεκριμένο ορισμό. Αυτό δεν είναι μια τυχαία παράλειψη, αλλά μια συνειδητή επιλογή του στοχαστή, ο οποίος απορρίπτει σταθερά κάθε μεταφυσική ή ουσιοκρατική προοπτική της εξουσίας. Για την καλύτερη κατανόηση της έννοιας της εξουσίας, οι ακόλουθες διευκρινίσεις του Foucault είναι αρκετά διαφωτιστικές: «[Δ]εν μίλησα ποτέ για την εξουσία, δεν έκανα ποτέ μία ανάλυση της εξουσίας, δεν είπα ποτέ τι είναι η εξουσία [...] τότε τι ακριβώς κάνω; Μελετώ [...] τον Λόγο [τις] πρακτικές που [...] κυβερνούν[ν] τους ανθρώπους [...] πράγματα που ανήκουν στην τάξη της κυριαρχίας [...] της εξουσίας [...] αυτά τα πράγματα μελετώ» σε Michel Foucault, *Σκέψεις γύρω από τον Μαρξισμό, τη Φαινομενολογία και την Εξουσία: Αδημοσίευτη συνέντευξη του Michel Foucault στους Colin Gordon & Paul Patton*, μτφρ. – επιμ. Θανάσης Λάγιος, εκδ. Futura, Αθήνα, 2013, σς. 36, 37

⁴² Michel Foucault, *Politics, Philosophy, Culture: Interviews and Other writings, 1997 – 1984*, εκδ. Routledge, New York, 1990, σ. 129

⁴³ Michel Foucault, *Πειθαρχική εξουσία και υποτέλεια*, σε Foucault Michel, *Η μικροφυσική της εξουσίας*, μτφρ. - σχόλια Λίλα Τρουλινού, εκδ. Ύψιλον/Βιβλία, Αθήνα, 1991, σ. 106, βλ. και Νικόλαο Τσίρο, *Michel Foucault – Παναγιώτης Κονδύλης: Δύο καινοτόμοι θεωρητικοί της ισχύος*, σε *Φιλοσοφείν* (συλλ.), εκδ. Ζήτηρος, Θεσσαλονίκη, τευχ. 20/Ιούνιος 2019, σ. 209

και διαμορφώνονται κοινωνικοί κανόνες και συμπεριφορές⁴⁴. Το δίκαιο, ως παρασκευασμένη αλήθεια, μηχανοποιεί συμπεριφορές.

Τούτων λεχθέντων, αβίαστα προκύπτει ο επόμενος προβληματισμός μας. Με δεδομένο ότι κάθε κυρίαρχο καθεστώς πρέπει να νομιμοποιείται στα μάτια και τις συνειδήσεις των κοινωνιών⁴⁵ -καθότι σε διαφορετική περίπτωση ολόκληρο το πολιτικό και κοινωνικό οικοδόμημα κινδυνεύει να αποδομηθεί, η θεμελίωση και η νομιμοποίηση της εκάστοτε καθεστηκυίας τάξης δεν μπορεί να συντελείται, απλώς, μέσω της βίας και ωμής επιβολής⁴⁶- με ποιον τρόπο μπορούμε να ξεφύγουμε από τις -οπωσδήποτε σπουδαίες για την εποχή τους, αλλά μονοδιάστατες στο παρόν- αναλύσεις των Austin και Benjamin; Πώς μπορούμε να αναλύσουμε και να ερμηνεύσουμε το φαινόμενο της ιδεολογίας, ως «μια αντικειμενική πραγματικότητα, [...] που τιμμεντώνει κάθε κοινωνία⁴⁷»; Πώς εκδηλώνεται, γιατί και εναντίον ποιων στρέφεται αυτή η ιδεολογική ισχύς;

Ανασυνθέτοντας τις σκέψεις των Derrida και Foucault, *διαφορά*⁴⁸ και *εξουσία*⁴⁹, παρότι ετυμολογικά διαφέρουν, λειτουργικά φαίνεται να περιγράφουν το ίδιο φαινόμενο: τους τρόπους με τους οποίους η νομιμότητα του δικαίου εγκαθιδρύεται και συντηρείται χωρίς τη βοήθεια κατασταλτικών μηχανισμών⁵⁰. Είναι αυτό που δεν μπορούν να συλλάβουν επαρκώς οι θεωρήσεις των Austin και Benjamin: ότι το -κατά Max Weber- «κρατικό μονοπώλιο της νόμιμης βίας⁵¹»- ενδεχομένως να θεμελιώνεται και να νομιμοποιείται όχι μόνο μέσω της καταστολής, αλλά και

⁴⁴ Gilles Deleuze, *Φουκώ*, εκδ. Πλέθρον, μτφρ. Τάσος Μπέτζελος, Αθήνα, 2005, σ. 54

⁴⁵ Έτσι, σε επίπεδο πολιτικής φιλοσοφίας, ουκ ολίγοι στοχαστές κλήθηκαν να διατυπώσουν υπερασπιστικές γραμμές υπέρ της ελεύθερης αγοράς, με βασικό τους επιχείρημα ότι ο καπιταλιστικός τρόπος διακυβέρνησης εγγυάται τις πολιτικές ελευθερίες, βλ. Kymlicka Will, *Η πολιτική φιλοσοφία της εποχής μας*, μτφρ. Γρηγόρης Μολύβας, εκδ. Πόλις, Αθήνα, 2005, σ. 199. Σε αυτή την κατεύθυνση, ο Nozick καταλήγει στο «ελάχιστο κράτος», ως τη μόνη δικαιολογημένη και νομιμοποιημένη μορφή κράτους, που προστατεύει τα ατομικά δικαιώματα. Έτσι, το «ελάχιστο κράτος» προορίζεται να είναι περιορισμένο σε έκταση και παρέμβαση, σεβόμενο την ατομική αυτονομία και την ατομική ιδιοκτησία, βλ. Nozick Robert, *Anarchy, State and Utopia*, εκδ. Blackwell, 1974, σ. 23

⁴⁶ Thomas Piketty, *Κεφάλαιο και Ιδεολογία*, μτφρ. Σώτη Τριανταφύλλου, εκδ. Πατάκης, Αθήνα, 2021, σ. 13

⁴⁷ Louis Althusser, *Για την Πολιτιστική Επανάσταση*, μτφρ. Τάσος Μπέτζελος, εκδ. Εκτός Γραμμής, Αθήνα, 2017, σ. 43

⁴⁸ Κάθε ιδρυτική πράξη της συντακτικής εξουσίας, είναι προϊόν επιτελεστικού ενεργήματος: «[σ]την αρχή της δικαιοσύνης θα έχει υπάρξει ο λόγος», βλ. Jacques Derrida, *Ισχύς [...]*, ό. π., σ. 29. Πρόκειται για έναν ιδεολογικό λόγο, που νομιμοποιεί αναδρομικά το θετικό δίκαιο.

⁴⁹ Για τον Zizek, αυτές οι διάφορες εκδοχές της μεταμοντέρνας πολιτικής αποτελούν -το πολύ- ανεπαρκείς ηθικές θεωρίες, ακριβώς επειδή δεν βασίζονται στην έννοια της εκμετάλλευσης. Βλ. και Slavoj Zizek, *Απαντήσεις [...]*, ό. π., σ. 42

⁵⁰ Βέβαια, στο μετανεωτερικό ρεύμα δεν υπονομεύεται ο ρόλος της βίας. Τουναντίον, η βία δεν είναι στοιχείο εξωτερικό του δικαίου, αλλά κάτι εντελώς συνυφασμένο με αυτό. Η καθιέρωση και η επικύρωση του νόμου συνδέονται στενά με τη βία, καθώς η βία είναι ήδη εγγενής στα ίδια τα θεμέλια του νόμου, βλ. και María del Rosario Acosta López, *Contemporary Approaches to the Paradoxical Relationship between Law and Violence*, Michigan State University Press, 2014, σς. 1,2. Ακόμα και τον Καστοριάδη το ζήτημα της βίας είναι δομικό, αφού «από όποια πλευρά κι αν εξετάσουμε το θέμα, δεν μπορούμε να [το] αποφύγουμε», βλ. Κορνήλιο Καστοριάδη, *Η ελληνική ιδιαιτερότητα-Τόμος Β [...]*, ό. π., σ. 64.

⁵¹ «[Τ]ο κράτος είναι η κοινότητα εκείνη των ανθρώπων, που διεκδικεί (αποτελεσματικά) το μονοπώλιο στη νόμιμη χρήση της φυσικής βίας, μέσα σε ένα ορισμένο έδαφος [...] συνιστά μια σχέση κυριαρχίας ανθρώπων επάνω σ' ανθρώπους, μια σχέση εξουσίας, που στηρίζεται στη νόμιμη (δηλ. που θεωρείται ότι είναι νόμιμη) βία» σε Max Weber, *Η πολιτική ως επάγγελμα*, μτφρ. Κυπραίος Μιχάλης, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 1987, σς. 96-97. Ο ίδιος ο Weber υποστηρίζει ότι, σε τελευταία ανάλυση, η νομιμότητα του νόμου δεν μπορεί να καθοριστεί οριστικά με κανένα μέσο, είτε μέσω της ιδεολογίας είτε μέσω της βίας. Κατά συνέπεια, τα δικαιικά θεμέλια πρέπει να κατασκευαστούν νοητικά, ως αξιώματα, βλ. Sven Eliaeson, *Ο Weber για την αντικειμενικότητα και την κανονιστικότητα*, σε Max Weber, *100 χρόνια μετά: Πολιτική, μεθοδολογική ριζοσπαστική κριτική* (συλλ.), επιμ. Γιάννης Κτενάς, εκδ. Ευρασία, Αθήνα, 2020, σ. 32

μέσω της ιδεολογίας⁵². Πάντως, σε κάθε περίπτωση το νεωτερικό Κράτος, σε πείσμα της βεμπεριανής προσέγγισης, ουδόλως εμφανίζεται να έχει –ούτε επιφανειακά– έναν τυπικά ουδέτερο χαρακτήρα⁵³.

Κατά συνέπεια, η δικαιική βία δεν είναι μια αυθόρμητη και κοινωνικά αυθαίρετη δράση. Αντιθέτως, οργανώνεται και νομιμοποιείται ιδεολογικά από την κοινωνική και πολιτική δύναμη που την επιβάλλει⁵⁴. Οφείλουμε, επομένως, να πάρουμε «την ιδεολογία στα σοβαρά⁵⁵», καθότι άλλωστε «αυτό καθεαυτό το δίκαιο είναι μια ιδεολογική μορφή⁵⁶», με επίδραση στη διαμόρφωση της αντίληψής μας.

Παραφράζοντας την ξακουστή ρήση του Benjamin, είναι εύλογο να ισχυριστούμε ότι η «βία που θεμελιώνει και συντηρεί το δίκαιο» προϋποθέτει μια «ιδεολογία που θεμελιώνει και συντηρεί το δίκαιο». Δεν υφίσταται, συνεπώς, απλώς μια αναγκαία συσχέτιση μεταξύ βίας και ιδεολογίας, αλλά αντιθέτως η ιδεολογία ενοικεί και ζει γεγονικά εξαρχής στη θεμελιωτική και συντηρητική βία. Έτσι, η αίσθηση ότι ο φιλελευθερισμός αποτελεί τη μόνη βιώσιμη πολιτική και οικονομική εναλλακτική, διέπεται και κυριαρχείται ιδίως από ιδεολογικά στοιχεία⁵⁷.

⁵² Στην ίδια κατεύθυνση κινείται και ο Henri Lefebvre, υποστηρίζοντας ότι η κυρίαρχη λειτουργία της ιδεολογίας είναι η κατασκευή μιας –όσο το δυνατόν μεγαλύτερης– κοινωνικής συνοχής και η νομιμοποίηση των υφιστάμενων κοινωνικών αδικιών προς όφελος της άρχουσας τάξης. Η συναίνεση και η συνοχή επιτυγχάνονται όχι δια της βίας, αλλά μέσω της κυρίαρχης ιδεολογίας. Βλ. αναλυτικά Γιάννη Φλυτζάνη, *Ριζοσπαστική δημοκρατία και πολιτική δικαιωμάτων: Κριτική κοινωνική θεωρία για την πολιτική και το δίκαιο στον Ανρί Λεφέβρ*, εκδ. Νήσος, Αθήνα, 2022, σς. 193 επ.

⁵³ Αλέξανδρος Παπαδημητρίου, *Η γέννηση του καπιταλισμού στον Marx και στον Weber* σε Max Weber, *100 χρόνια μετά: Πολιτική, μεθοδολογική ριζοσπαστική κριτική* (συλλ.), επιμ. Γιάννης Κτενάς, εκδ. Ευρασία, Αθήνα, 2020, σ. 123. Μια ενδιάμεση προσέγγιση φαίνεται να ακολουθεί ο Κορνήλιος Καστοριάδης. Έτσι, για τον Έλληνα στοχαστή «από όποια πλευρά κι αν εξετάσουμε το θέμα, δεν μπορούμε να αποφύγουμε το ζήτημα της βίας», διότι η εξουσία θα είναι πάντα η έσχατη δύναμη που στηρίζει τη θέσμιση της επιθυμητής κοινωνίας. Ταυτοχρόνως, όμως, ο Καστοριάδης υποστηρίζει παράλληλα ότι η βία της εξουσίας δεν μπορεί να σταθεί, αν δεν νομιμοποιείται με κάποιον τρόπο στις συνειδήσεις των εξουσιαζόμενων. Αυτό επιτυγχάνεται χάρη στη διαμεσολάβηση ενός νοήματος που κάνει τους πολίτες να αναγνωρίζουν τις επιταγές του δικαίου ως δεσμευτικές. Αναλυτικά βλ. Κορνήλιο Καστοριάδη, *Η ελληνική ιδιαιτερότητα*: Τόμος Β΄: Η Πόλις και οι Νόμοι, Σεμινάρια 1983-1984, μτφρ. Ζωή Καστοριάδη, εκδ. Κριτική, Αθήνα, 2008, σ. 64 και Γιάννη Κτενά, *Max Weber και Κορνήλιος Καστοριάδης*, σε *Kaboom*, Αθήνα, τευχ. 1/Δεκέμβριος 2016, σ. 125

⁵⁴ Ιωάννης Μανωλεδάκης, *Δίκαιο και Ιδεολογία: Κριτικές Σκέψεις*, εκδ. Σάκκουλας, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 2011, σ. 68

⁵⁵ Thomas Piketty, *Κεφάλαιο [...]*, ό. π., σ. 19. Εξάλλου, όπως παρατηρεί ο Žižek, αυτός ακριβώς είναι ο στόχος της κυρίαρχης ιδεολογίας: να μην την παίρνουμε στα σοβαρά. Βλ. αναλυτικά Slavoj Žižek, *Το Υψηλό Αντικείμενο της Ιδεολογίας*, μτφρ. Βίκτο Ιακώβου, επιμ. Γιάννης Σταυρακάκης, εκδ. Scripta, Αθήνα, 2006, σ. 64

⁵⁶ Δημήτρης Καλτσώνης, *Δίκαιο, Οικονομική Κρίση και Δημοκρατία*, εκδ. Τόπος, Αθήνα, 2014, σ. 29

⁵⁷ Louis Althusser, *Κυρίαρχη ιδεολογία και φιλοσοφία*, σε Louis Althusser, *Μύηση στη φιλοσοφία για τους μη φιλοσόφους*, μτφρ. Τάσος Μπέτζελος, εκδ. Εκτός Γραμμής, Αθήνα, 2019, σ. 276. Για τον Althusser, βέβαια, ιστορικά υπεύθυνα είναι και τα κοινότοπα ρεύματα του μαρξισμού, τα οποία απέτυχαν παταγωδώς να ερμηνεύσουν και να αναλύσουν κρίσιμα ζητήματα, όπως είναι το Κράτος και η ιδεολογία, βλ. Louis Althusser, *Ο μαρξισμός σήμερα*, σε Louis Althusser, *Για την κρίση του μαρξισμού*, μτφρ. Τάσος Μπέτζελος, εκδ. Εκτός Γραμμής, Αθήνα, 2021, σς. 129 επ.

ii. Υπαγωγή των ερωτημάτων στην Κοινωνιολογία του Δικαίου - Μεθοδολογία

1. Παρουσίαση των ερευνητικών ερωτημάτων

Εν τέλει, λοιπόν, πώς γίνεται το τωρινό σύστημα, που πρόδηλα διέρχεται κρίση, να επιτυγχάνει, τελικά, να εξασφαλίζει τη συναίνεση των πολιτών του⁵⁸; Τι προοπτικές αντίστασης και αντιπαράθεσης διανοίγονται; Ακριβώς εδώ έγκειται η λειτουργία της ιδεολογίας⁵⁹.

Το ζήτημα είναι φλέγον, όπως εύστοχα παρατηρεί ο Νίκος Πουλαντζάς, καθότι αναμφίβολα ο φιλελευθερισμός έχει κατορθώσει να διαποτίσει όλες τις εκφάνσεις της ανθρώπινης δραστηριότητας· από τις σχέσεις των πολιτών με το κράτος έως και τη μύχια ιδιωτικότητα του εαυτού μας⁶⁰. Για να το θέσουμε και σχηματικά, χρησιμοποιώντας μια φράση που αποδίδεται στον Slavoj Žižek, είναι ευκολότερο να φανταστούμε το τέλος του κόσμου, παρά το τέλος του καπιταλισμού⁶¹.

Τίθεται, βέβαια, ζήτημα με ποιον τρόπο ένα τέτοιο θέμα μπορεί να απασχολήσει την Κοινωνιολογία Δικαίου. Την απάντηση στο ερώτημα αυτό βρίσκουμε στον Θανάση Παπαχρίστου· όπως ορθά παρατηρεί, «[έ]ργο [...] της Κοινωνιολογίας [...] είναι να περιγράψει και να εξηγήσει την οργάνωση και λειτουργία της κοινωνίας, τόσο στη στατική, όσο και στη δυναμική της διάσταση [...] με περαιτέρω στόχο την αξιοποίηση της γνώσης αυτής για μια αποτελεσματική πολιτική»⁶². Είναι καθήκον, συνεπώς, της Κοινωνιολογίας του Δικαίου –ως μετέχουσας στο επιστημονικό πεδίο της Κοινωνιολογίας– να προσεγγίσει και τον χώρο του δικαίου, αξιολογώντας τις κοινωνικές παραμέτρους αυτού του φαινομένου⁶³.

Ακριβώς, λοιπόν, επειδή το δίκαιο δεν εξαντλείται στη θετική διάσταση του Κράτους, η Κοινωνιολογία του Δικαίου ενδιαφέρεται και εξετάζει ιδίως την κοινωνική παράμετρο του δικαίου· εξετάζει το δίκαιο ως φαινόμενο «με ιδιαίτερο κανονιστικό χαρακτήρα»⁶⁴. Αναπόφευκτα, συνεπώς, ανάμεσα στα κύρια θέματα που ασχολείται η Κοινωνιολογία του Δικαίου είναι και η ιδεολογική φυσιογνωμία του δικαίου⁶⁵. Στο πλαίσιο αυτού του ιδεολογικού χαρακτήρα, η κοινωνική αναπαραγωγή –ως διαδικασία με την οποία οι κοινωνικές δομές, οι σχέσεις εξουσίας και οι παραγωγικές σχέσεις διατηρούνται και αναπαράγονται μέσω των νομικών ρυθμίσεων– αποτελεί ένα ζήτημα που απασχολεί την Κοινωνιολογία του Δικαίου⁶⁶. Αυτή η προσέγγιση είναι ουσιώδης για την κατανόηση του τρόπου με τον οποίο το δίκαιο ενσωματώνεται στις κοινωνικές διαδικασίες και επηρεάζει τη συνέχιση ή τη μεταβολή των κοινωνικών συνθηκών.

⁵⁸ Terry Eagleton, *Γιατί ο Μαρξ είχε δίκιο*, μτφρ. Πέτρος Γεωργίου, εκδ. Πατάκη, Αθήνα, 2011, σ.77

⁵⁹ Mark Fisher, *Καπιταλιστικός ρεαλισμός [...]*, ό. π., σ. 31

⁶⁰ Νίκος Α. Πουλαντζάς, *Το κράτος, η εξουσία, ο σοσιαλισμός*, μτφρ. Γιάννης Κρητικός, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 2008, σ. 15

⁶¹ Mark Fisher, *Καπιταλιστικός ρεαλισμός: Υπάρχει άραγε εναλλακτική;*, μτφρ. Θέμης Πανταζάκος, επιμ. Μιχάλης Παπαρούνης, εκδ. Futura, Αθήνα, 2015, σ. 8

⁶² Θανάσης Παπαχρίστου, *Κοινωνιολογία του δικαίου [...]*, ό. π., σ. 51

⁶³ Θανάσης Παπαχρίστου, *Κοινωνιολογία του δικαίου [...]*, ό. π., σ. 78. Βλ. και Νικόλαο Γ. Ιντζεσίλογλου, *Κοινωνιολογία του Δικαίου: Εισαγωγή σε μια ρεαλιστική νομική επιστήμη, Διεπιστημονική προσέγγιση του νομικού φαινομένου*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, Β' εκδ., 2012, σς. 1-18

⁶⁴ Θανάσης Παπαχρίστου, *Κοινωνιολογία του δικαίου [...]*, ό. π., σ. 99

⁶⁵ Θανάσης Παπαχρίστου, *Κοινωνιολογία του δικαίου [...]*, ό. π., σ. 147

⁶⁶ Ρεθυμιωτάκη Ελένη, Φλυτζάνης Γιάννης, *Η Κοινωνιολογία στην Νομική Σχολή Αθηνών και η Στιγμή Του Θανάση Παπαχρίστου*, σε *Μνήμη Θανάση Κ. Παπαχρίστου* (συλλ.), εκδ. Αντ. Σάκκουλας, Αθήνα- Κομοτηνή, 2019, σς. 47-52

Με δεδομένη, επομένως, την ανάγκη ανανέωσης των θεωρητικών προβληματισμών μας για το σύγχρονο δίκαιο, αλλά και κατανόησης της πραγματικότητας, η παρούσα διακρίνει και αξιολογεί τα έργα των Althusser, Πουλαντζά και Negri, επιχειρώντας να αποτελέσει μια γέφυρα των όσων αναφέραμε εισαγωγικά: μεταξύ, δηλαδή, των αναλύσεων του Μεσοπολέμου και των ύστερων νεωτερικών/μετανεωτερικών θεωρητικών εξελίξεων. Αυτή η αφηματική ακολουθία, αφενός εκπορεύεται από την ανάγκη επικοινωνίας όλων των θεωρητικών αναλύσεων, αφετέρου ελπίζουμε να προσφέρει και μια συνολική εικόνα των θεωρητικών εξελίξεων.

Αξίζει να αναφερθεί, ότι η μεταξύ τους διανοητική σχέση δεν κρίνεται τυχαία, ούτε αυθαίρετη. Παρότι οι υπό εξέταση στοχαστές εκκινούν από διαφορετικές αφετηρίες, στον πυρήνα των θεωριών τους εντοπίζουμε συναφείς θεματικές και ανησυχίες. Τούτο διότι, τα τρία αυτά διαφορετικά παραδείγματα φιλοσοφικής σκέψης και πράξης ανήκουν στον –ευρύτερο– χώρο του μαρξισμού. Το σημείο εκκίνησης και ο άξονας που οργανώνουν την επιχειρηματολογία και των τριών ρευμάτων, κινούνται επί τη βάση των θεωρητικών επεξεργασιών του ίδιου του Marx⁶⁷.

Έτσι, το θεωρητικό έργο τους σηματοδοτεί την έναρξη ενός εγχειρήματος ριζικής αναθεώρησης και επανατοποθέτησης ορισμένων θεμελιωδών εννοιών του μαρξισμού, με αφετηρία μια εναλλακτική ανάγνωση του Marx⁶⁸. Τόσο ο μεταμοντέρνος Negri, όσο και οι Althusser και Πουλαντζάς, απορρίπτουν τον υπεραπλουστευμένο οικονομισμό, τον οποίο θεωρούν εγγενή στον παραδοσιακό διαλεκτικό υλισμό, ενώ επιπροσθέτως απολήγουν στα ίδια συμπεράσματα ως προς τα νεανικά γραπτά του Marx⁶⁹.

⁶⁷ Αλέξανδρος Χρύσης, *Ιδεολογία και Κριτική*, εκδ. Στάχυ, Αθήνα, 1993, σ. 13

⁶⁸ Γερουλάνος Στέφανος Ν., *Η διαφάνεια και οι κριτές της: μια ιστορία της μεταπολεμικής γαλλικής σκέψης*, μτφρ. Γιώργος Καράμπελας, εκδ. Πόλις, Αθήνα, 2022

⁶⁹ Βέβαια, για τον Negri η ανάγνωση του Κεφαλαίου πρέπει να συντροφεύεται οπωσδήποτε από την οπτική των Grundrisse, τα οποία ο Ιταλός στοχαστής ξεχωρίζει ως κατευθυντήριες γραμμές της μαρξικής βιβλιογραφίας, ιδίως για τον ρόλο των πολιτικών υποκειμένων, βλ. Antonio Negri, *Ta Grundrisse του Καρλ Μαρξ* σε Antonio Negri, *Γιατί ο Μαρξ*, μτφρ. Παναγιώτης Καλαμαράς, εκδ. Κουκκίδα, Αθήνα, 2017, σ. 37. Έτσι, διαβάζουμε στον Negri ότι “[t]he path of the Grundrisse offers for this a fundamental basis. Advancing within it, rediscovering the mechanisms which push Marxist thought forward, we arrive at last at the central point: the Marxist critique of all dialectical forms. It is there, finally, that we find the practical character of Marx's thought. The end of the dialectic? Yes [...]. Only communist practice can destroy it, and must, accomplishing that and developing itself, liberating the rich independent multilaterality of communism”, βλ. . Antonio Negri, *Marx Beyond Marx*, μτφρ. (στα αγγλικά) Harry Cleaver, Michael Ryan, Maurizio Viano, επιμ. Jim Fleming, εκδ. Autonomedia, 1991, σ. 190

Αντιθέτως, τα Grundrisse δεν αρέσουν στον Althusser, «γιατί είναι υπερβολικά σηματοδεδεμένα από την σκέψη του Χέγκελ», βλ. Ernest Mandel, *Ο Αλτουσέρ διορθώνει τον Μαρξ*, σε *Απάντηση στον Λουί Αλτουσέρ* (συλλ.), Εργατική Πάλη, Αθήνα, 2019, σ. 107. Έτσι, η επιστημολογική τομή του Althusser και η επίσημη ρήξη με την εγελιανή διαλεκτική πραγματοποιείται στο μαρξικό magnum opus, το *Κεφάλαιο*, βλ. Φλυτζάνη Γιάννη, *Ριζοσπαστική δημοκρατία [...]*, ό. π., σ. 75.

Σε κάθε περίπτωση, τόσο ο Althusser, όσο και ο Negri, θα καταφύγουν στις αναλύσεις του Spinoza, με σκοπό να διαχωρίσουν τον μαρξισμό από τα κατάλοιπα του εγελιανισμού. Η διαφοροποίηση των αναλύσεών τους έγκειται στο ότι ο Negri θέλει να χρησιμοποιήσει τον Spinoza, προκειμένου να θεμελιώσει έναν μη διαλεκτικό μαρξισμό, ενώ αντιθέτως η αλτουσεριανή προσπάθεια επιχειρεί να αναδείξει την ίδια τη μαρξιστική διαλεκτική ως αυθύπαρκτη και ξεχωριστή (και σίγουρα αντίθετη προς την εγελιανή διαλεκτική), βλ. και Jason E. Smith, *The Multitude and the Moving Train*, σε *Contemporary French Philosophy: Modernity and the Persistence of the Subject* (συλλ.), εκδ. Continuum, 2005, σ. xv. Για μια εκτενή ανάλυση της σχέσης Marx-Spinoza, υπό το πρίσμα των Althusser και Negri, βλ. και Αλέξανδρο Χρύση, *Πριν και μετά τον Μαρξ*, εκδ. ΚΨΜ, Αθήνα, 2018, σς. 23-71

Ανατρέχοντας, πάντως, σε αυτή τη μετατόπιση, από τον εγελιανό στον σπινοζικό μαρξισμό, ο Althusser εξηγεί: «Τι άλλο έκανε ο Μαρξ [...] από το να επανέρχεται στον Χέγκελ για να ελευθερωθεί από αυτόν; [...] και εμείς [...] κάναμε χρήση του Σπινόζα. Μέσα στην υποκειμενική μας ιστορία και στην ιδεολογική και θεωρητική συγκυρία που υπήρχε τότε, αυτή η παρέκβαση επιβλήθηκε σαν μια αναγκαιότητα» βλ. Louis Althusser, *Στοιχεία αυτοκριτικής*, μτφρ. Τάκης Καφετζής, εκδ. Πολύτυπο, Αθήνα, 1983, σς. 52-54

2. Μεθοδολογία

Ενόψει, όλων των ανωτέρω θα επιχειρήσουμε να αναδείξουμε το πως η σκέψη των Althusser, Πουλαντζά και Negri μπορεί να συμβάλει στον αναστοχασμό για την υπέρβαση των σύγχρονων προβλημάτων του κοινωνικο-πολιτικού γίνεσθαι. Ως προς την έκθεση των αναπτύξεων που έπονται, θα αξιοποιεί το θεωρητικό πλαίσιο της Κοινωνιολογίας του Δικαίου - υπό το πρίσμα της κοινωνικής και κριτικής θεωρίας⁷⁰.

Η εν λόγω μεθοδολογική υπόδειξη συμπλέει, εξάλλου, απόλυτα και με τους σκοπούς των υπό εξέταση στοχαστών. Τούτο αντανακλάται, αφενός μέσα από τη δευτερεύουσα ειδική βιβλιογραφία που ακολουθεί την παράδοση που οι στοχαστές εγκαινίασαν, αφετέρου μέσα από την πραγμάτευση των ίδιων των στοχαστών, σχετικά με το ζήτημα των δικαιοπολιτικών μορφών της αστικής κοινωνίας και τον κεφαλαιοκρατικό τρόπο ανα-παραγωγής της ζωής εντός αυτού.

Ως προς την πρώτη επισήμανσή μας, οφείλουμε προλογικά (καθότι θα αναλυθεί εκτενέστερα σε ξεχωριστή ενότητα) να τονίσουμε ότι ο πυρήνας της αλτουσεριανής σκέψης –και κατ’ επέκταση και του Πουλαντζά- συνδέθηκε με την πρώτη φάση των *Κριτικών Νομικών Σπουδών*⁷¹. Οι ΚΝΣ, κατά συνέπεια, διαφοροποιούνται από τις μηχανιστικές ερμηνείες του μαρξισμού, που θεωρούν το δίκαιο απλή αντανάκλαση των ταξικών συμφερόντων, προχωρώντας σε μια ολιστική θεώρηση του δικαίου⁷². Εξετάζοντας και εστιάζοντας, δηλαδή, τόσο στις κοινωνικές δομές που πλαισιώνουν το δίκαιο (οικονομία και πολιτική), όσο και τους παράγοντες της ιστορίας και της ανθρώπινης δράσης. Έτσι, σχηματικά, υποστηρίζεται ότι «[τ]ο δίκαιο είναι μια πτυχή του κοινωνικού συνόλου, όχι μόνο του ουρά του σκύλου. Οι ισχύοντες κανόνες είναι ένας μόνο παράγοντας της εξουσίας [...] όλων των κοινωνικών δρώντων»⁷³.

Δευτερευόντως, οι στοχαστές που εξετάζουμε, βρίσκονται, κατά τα ανωτέρω, πιο κοντά σε αυτό που ονομάζεται «κοινωνική θεωρία». Δεν είναι τυχαίο, άλλωστε, ότι οι Πουλαντζάς-Negri, ήδη από τα χρόνια των πανεπιστημιακών τους σπουδών, απομακρύνθηκαν από την ηθική φιλοσοφία, έχοντας ως επίκεντρο τους ένα σαφές κοινωνιολογικό υπόβαθρο. Η θεματική των διατριβών τους, άλλωστε, αντικατοπτρίζουν ακριβώς αυτό το υπόβαθρο. Ο Πουλαντζάς –με αφετηρία την σαρτρική ανάλυση- επιχειρήσε να αναδείξει την έννοια της *σχετικής αυτονομίας* του δικαικού εποικοδομήματος, ενάντια σε ντετερμινιστικές μαρξιστικές εκδοχές⁷⁴, ενώ η διατριβή

⁷⁰ Βλ. και τις συναφείς θέσεις του Γ. Φλυτζάνη, αναφορικά με την θέαση της κοινωνιολογίας δικαίου ως κριτικής κοινωνικής θεωρίας σε: i) Γιάννης Φλυτζάνης, *Η κοινωνιολογία δικαίου ως κριτική κοινωνική θεωρία*, σε *Ετερολογίες*, Αθήνα, τευχ. 2/Ιούλιος 2021, διαθέσιμο σε <https://eterologies.com/2021/07/03/social-theory/>, ii) Γιάννης Φλυτζάνης, *Ριζοσπαστική δημοκρατία [...]*, ό. π., σς. 40-49. Βλ. και Ελένη Ρεθυμιωτάκη, *Πηγές [...]*, ό. π., σς. 17-21, για ένα παρόμοιο εγχείρημα ανάλυσης του θεσμικού πλαισίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης σε σχέση με το εθνικό δίκαιο, το εσωτερικό των ευρωπαϊκών κοινωνιών, άρα επομένως και τη δημοκρατία. Βλ. και Ελένη Ρεθυμιωτάκη, *Ιχνηλατώντας το γνωστικό πεδίο της κοινωνιολογίας του δικαίου*, σε *Ετερολογίες*, Αθήνα, τευχ. 1/Ιούλιος 2019, διαθέσιμο σε <https://eterologies.com/2019/06/24/intro/>

⁷¹ Costas Douzinas, Peter Goodrich, Yifat Hachamovitch, *Politics, Postmodernity and Critical Legal Studies*, εκδ. Routledge, 1994, σ. 10

⁷² “[T]he causes of hierarchy are far too complex to be explained as merely determined products of a capitalist socio-economic structure” σε Duncan Kennedy, *Legal Education and the Reproduction of Hierarchy*, σε *Legal Education and the Reproduction of Hierarchy* (συνλ.), εκδ. NYU, 2004, σ. 40

⁷³ “Law is an aspect of the social totality, not just the tail of the dog. The rules in force are a factor in the power or impotence of all social actors (though they certainly do not determine outcomes in the way liberal legalists sometimes suggest they do)” σε Duncan Kennedy, *Legal Education [...]*, ό. π., σ. 41

⁷⁴ Βλ. James Martin, *Εισαγωγή*, σε Νίκος Πουλαντζάς, *Μαρξισμός, Δίκαιο, Κράτος*, μτφρ. Τάσος Μπέτζελος, εκδ. Κριτική, Αθήνα, 2009, σς. 16, 17, βλ. και Sonja Buckel, *Subjectivation and Cohesion: Towards the Reconstruction of a Materialist Theory of Law*, μτφρ. Monika Vykoukal, εκδ. Leiden, Boστώνη, 2021, σ. 138,

του Negri με τίτλο «*Κράτος και Δίκαιο στον νεαρό Χέγκελ*» είχε ως σκοπό να καταδείξει πώς οι κλάδοι της φιλοσοφίας, του δικαίου και των κοινωνικών επιστημών νομιμοποίησαν το καπιταλιστικό κράτος από τον δέκατο έβδομο έως τον εικοστό αιώνα. Στοιχεία κριτικής θεωρίας είναι παρόντα και στη φιλοσοφία του Althusser, όπως κατάφεραν να καταστήσουν σαφές οι ΚΝΣ⁷⁵.

Υπό αυτό το πρίσμα, κιόλας, μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι οι θεωρίες των Althusser και Πουλαντζά (η καθόλα ενεργή συγγραφή του Negri μέχρι και σήμερα, έτσι και αλλιώς, συνηγορεί ήδη υπέρ της θέσης του ως σύγχρονου στοχαστή) παρουσιάζουν δύο αμφίδρομες θεάσεις: μια κλασική, όσο και μια σύγχρονη, που αλληλοσυμπληρώνονται⁷⁶. Με άλλα λόγια, οι λόγοι ταξινόμησης των ανωτέρω στοχαστών στους κλασικούς θεωρητικούς ταυτίζονται με αυτούς που τους ταξινομούν ως σύγχρονους. Η κλασικότητα -αλλά και το σύγχρονο- των αναλύσεών τους έγκειται, ακολούθως, στο εξής: ενώ πολλές από τις θεωρητικές τους αξιώσεις δεν εναρμονίζονται πλέον με τις υφιστάμενες εξελίξεις, ο τρόπος με τον οποίο θέτουν τα προβλήματα παραμένει παραγωγικός, υποδηλώνοντας μια θεωρητική πρωτοπορία⁷⁷. Οι θεωρητικές τους αναλύσεις, κατά συνέπεια, παραμένουν κρίσιμες και χρήσιμες για την κριτική παράδοση.

Σκοπός, λοιπόν, της παρούσας, είναι να διερευνήσει τις δυνατότητες οικοδόμησης μιας κοινωνικής και κριτικής θεωρίας, με αφετηρία το έργο των Althusser, Πουλαντζά και Negri, καθώς και τις προοπτικές της εφαρμοσιμότητας αυτών των θεωριών σε ορισμένα προβλήματα της πολιτικής φιλοσοφίας και της κοινωνικής ζωής.

Αναφορικά με την κοινωνική διάσταση, η παρούσα εργασία θα επιχειρήσει να σκιαγραφήσει τη διαλεκτική σχέση που αναπτύσσεται μεταξύ δικαίου και ιδεολογίας, καθώς και τη συνάρθρωσή τους με άλλα πεδία της κοινωνικής πρακτικής, όπως η οικονομία και η πολιτική. Καθότι, λοιπόν, η κοινωνική πραγματικότητα διαρθρώνεται από σχέσεις ιστορικά προκύπτουσες, και με δεδομένη την επίπτωση της κοινωνικής και πολιτικής διάστασης του δικαίου στη συγκρότηση του ανθρώπου, θα επιχειρήσουμε να απαντήσουμε στους σύγχρονους προβληματισμούς⁷⁸. Η υπόθεση εργασίας μας -ότι το δίκαιο διαπλέκεται στενά με την οικονομία και την πολιτική- ακολουθεί και την κριτική κατεύθυνση. Θεωρητική αφετηρία αποτελεί, λοιπόν, η παράδοση της κριτικής θεωρίας του Karl Marx.

Δεν μπορεί, τέλος, να μην αναφερθεί ότι, επίδραση για να εξεταστεί η εν λόγω κλασική νεωτερική προβληματική, αποτελούν και οι παρατηρήσεις του Max Weber. Όπως επισημαίνει με πολύ ακρίβεια ο Max Weber, το κοινωνικό πράττειν είναι φορτισμένο με νόημα, είναι δε κοινωνικό, αν είναι προσανατολισμένο τόσο στο παρελθόν, όσο και στο μέλλον⁷⁹. Τούτο το τελευταίο αναδεικνύει και τη διαλεκτική ερευνητική αξία που ενυπάρχει στη μελέτη εννοιών που συνέβαλαν καθοριστικά στην εδραίωση της νεωτερικότητας, καθότι παρελθόν-παρόν και μέλλον αποτελούν ένα αναπόδραστο συνεχές.

⁷⁵ Laurent de Sutter, *Introduction*, σε *Althusser and the Law* (συνλ.), επιμ. Laurent de Sutter, εκδ. Routledge, 2013, σ. 12

⁷⁶ Bob Jessop, *Κρατική Εξουσία: μια στρατηγική-σχεσιακή προσέγγιση*, μτφρ. Χρήστος Μπουκάλας, εκδ. 21^{ου}, Αθήνα, 2007, σ. 182

⁷⁷ Emilio de Ipola, *Althusser: The infinite farewell*, εκδ. DY, 2018, σς. 5, 6

⁷⁸ Ρεθυμιωτάκη, Ελένη, Φλυτζάνης, Γιάννης, *Η Κοινωνιολογία [...]*, ό. π., σ. 49

⁷⁹ Γιώργος Φαράκλας, *Η λογική του Κεφαλαίου: μια κριτική εισαγωγή στην σκέψη του Μαρξ και του Βέμπερ*, εκδ. Βιβλιοπωλείο της Εστίας, Αθήνα, 2017, σ. 241

Εξάλλου, η ακαδημαϊκή εργασία –ως διαδικασία εξεύρεσης της αλήθειας- ουδέποτε περατώνεται· είναι αδύνατον, λοιπόν, να μιλήσουμε για ένα οριστικό νόημα οποιουδήποτε νοήματος οποιασδήποτε ακαδημαϊκής έρευνας. Αυτό το σημείο συνιστά και την τραγωδία της ακαδημαϊκής εργασίας: το γεγονός ότι είναι καταδικασμένη να υπερβαίνεται⁸⁰. Οι βάσεις, ακολούθως, του σύγχρονου νεωτερικού δικαίου κάθε άλλο, παρά αναμφισβήτητες και ακλόνητες μπορούν να θεωρηθούν.

Τούτων λεχθέντων, η Κοινωνιολογία του Δικαίου ως επιστήμη δεν μπορεί, παρά να επιδιώκει, μεταξύ άλλων, την κατανόηση των εν γένει κοινωνικοπολιτικών όρων που διέπουν το δικαίκο φαινόμενο, τόσο στο επίπεδο της παραγωγής/θέσμησης, όσο και στο επίπεδο της κοινωνικής αναπαραγωγής. Στο πλαίσιο αυτό, όχι μόνο επιτρέπεται, αλλά μάλλον επιβάλλεται ο άτυπος διάλογος των φιλοσοφικών και κοινωνικών ρευμάτων, όπως αυτά εξελίσσονται από τον 19^ο στον 21^ο αιώνα⁸¹.

Μένει να φανεί αν οι υπό κρίση στοχαστές μπορούν να μας βοηθήσουν, ο καθένας από τη δική του σκοπιά και θεώρηση, να απαντήσουμε στα ερωτήματα που έχουν επισημανθεί, αλλά και να θέσουμε τους κατάλληλους προβληματισμούς⁸². Εξάλλου, εκεί έγκειται και η αξία των κοινωνικών θεωριών· να δημιουργούν διαχρονικά ερωτήματα⁸³ και να θέτουν εκ νέου όλα τα ζητήματα⁸⁴.

iii. Κατευθυντήριες γραμμές

Με δεδομένες, λοιπόν, τις κοινές μαρξιστικές ρίζες των υπό εξέταση στοχαστών –και προκειμένου να κατανοήσουμε καλύτερα τόσο τους προβληματισμούς που τους απασχολούν σε σχέση με το έργο του Karl Marx, όσο και τα συστατικά στοιχεία που συνθέτουν εν συνόλω τις σκέψεις τους- στο πρώτο κεφάλαιο θα παρουσιαστεί η μαρξική οπτική περί ιδεολογίας και δικαίου⁸⁵. Διερχόμενοι της μαρξικής σκέψης, θα παρουσιάσουμε εν συντομία –ώστε να μην προσθέτουμε περισσότερα ζητήματα στην ήδη πολύπλοκη προβληματική της μαρξικής θεωρίας περί ιδεολογίας- τις βασικές θέσεις του Marx, οι οποίες αναπόφευκτα αναπτύσσονται στο πλαίσιο της ευρύτερης κριτικής του στον καπιταλισμό.

Στο δεύτερο κεφάλαιο, επιχειρείται η συνοπτική ανάδειξη της αλτουσεριανής σκέψης, με γνώμονα τη στοχαστική πρωτοβουλία του Althusser να αντιμετωπίζεται ο ιδεολογικός μηχανισμός ως συμβάν και ως φαινόμενο. Ανατρέχοντας στην ευρύτερη δομιστική σκέψη του, θα παρουσιάσουμε τα αλτουσεριανά επιχειρήματα αναφορικά με την εγγενή λειτουργία του

⁸⁰ βλ. Dirk Kaesler, *O Max Weber για την «Επιστήμη ως επάγγελμα» το 1917: Μπορούμε να διδαχτούμε από ένα κείμενο που είναι πάνω από 100 χρόνων*, σε *Max Weber, 100 χρόνια [...]*, ό. π., σς. 24, 25

⁸¹ Βλ. και Ρεθυμιωτάκη Ελένη, Γιάννη Φλυτζάνη, *Η κοινωνιολογία [...]*, ό. π., σ. 50

⁸² Ο Derrida, με τον λογοτεχνικό χαρακτήρα που τον περιβάλλει, μας απαντάει ότι «[σ]χετικά με το αν ο Μαρξ και οι κληρονόμοι του μας βοήθησαν να σκεφτούμε [...] η απάντηση είναι ναι και [...] όχι [...] Πρέπει να φιλτράρουμε [...] και να επιλέξουμε [...] τις ερωτήσεις», βλ. Jacques Derrida, *Φαντάσματα του Μαρξ: Το κράτος του χρέους, η διεργασία του πένθους και η νέα Διεθνής*, μτφρ. Κωστής Παπαγιώργης, εκδ. Εκκρεμές, Αθήνα, 2000, σ. 74 (συλλ.), εκδ. NYU, 2004, σ. 41

⁸³ Κωστής Χατζημιχάλης, *Γεωγραφίες του Κράτους*, σε *Ο Πουλαντζάς σήμερα* (συλλ.), εκδ. Νήσος, Αθήνα, 2012, σ. 181

⁸⁴ Αυτό είναι το καθήκον της κοινωνιολογίας: να επανεπινόει τον εαυτό της· να θέτει εκ νέου όλα τα ζητήματα, να τα «επαναδιαπραγματεύεται» και να τ' απαντ[ά] ξανά [...] μη [...] θεωρ[ώντας] ότι όλα έχουν απαντηθεί», βλ. Ulrich Beck, *Ελευθερία ή καπιταλισμός*, μτφρ. Ελένη Αστερίου, εκδ. Καστανιώτης, Αθήνα, 2005, σ. 41

⁸⁵ Ως «μαρξικό» εννοείται οτιδήποτε μπορεί να βρεθεί στη σκέψη του ίδιου του Marx, σε αντιδιαστολή με τον όρο «μαρξιστικό», όπου εννοούνται οι στοχασμοί αυτών που επηρεάστηκαν από τη σκέψη του Marx.

νεωτεरिकού δικαίου, ως οργάνου του Κράτους και της αστικής τάξης. Μέρος αυτής της πραγμάτευσης θα αφιερωθεί τόσο στην περιγραφή της αλτουσεριανής θεωρίας περί ιδεολογίας, όσο και στη θεωρία του Althusser περί των ιδεολογικών μηχανισμών του κράτους.

Περαιτέρω, με αφορμή την ανωτέρω προβληματική, θα εξεταστούν οι τρόποι αντιμετώπισης/υπέρβασης της ιδεολογίας, μέσα από την αλτουσεριανή προοπτική. Όπως θα δούμε στην ανάλυση που ακολουθεί, ο Althusser θα υποστηρίξει την ιδέα της πολιτικής πρακτικής⁸⁶ -ιδίως το εγχείρημα πολιτικοποίησης της φιλοσοφίας- ως μέρος μιας ευρύτερης στρατηγικής αντιμετώπισης της κυρίαρχης ιδεολογίας. Για τον στοχαστή, λοιπόν, η κυρίαρχη ιδεολογία εκπορεύεται και από τη γλώσσα, επηρεάζοντας τη συνείδηση, την καθημερινή πρακτική, και τις ταυτότητες των ατόμων. Γι' αυτό, στην θεωρία του θα υπογραμμίσει την σημασία της φιλοσοφίας στα πεδία της γλώσσας και της σημασιολογίας⁸⁷, σε συνάρτηση με την πολιτική και διάρθρωση⁸⁸. Ακόμα και ο κανόνας δικαίου, ως κειμενικό στρώμα, ενώ φαινομενικά παρουσιάζει συνοχή, μπορεί να διαβαστεί με πολλούς αντικρουόμενους τρόπους και υπόκειται σε άπειρες ερμηνείες⁸⁹.

Ενόψει, λοιπόν, ενός αιτήματος αναζήτησης της δικαιοσύνης στην κοινωνία και απελευθέρωσης από τα ιδεολογικά δεσμά, ο Althusser θα εντοπίσει στην έννοια της φιλοσοφίας έναν καίριο ρόλο, ικανό να εξαφανίσει πολλές από τις παθογένειες της κυρίαρχης καπιταλιστικής ιδεολογίας. Ακριβώς επειδή «*οι λέξεις αποτελούν γνωστικά εργαλεία*», τότε «*[η] φιλοσοφία μπορεί [...] να αγωνίζεται για τις λέξεις*»⁹⁰· η αλτουσεριανή προοπτική διαβλέπει, έτσι, στη φιλοσοφία μια προοπτική σύγκρουσης⁹¹. Εξάλλου, στα μάτια του Althusser, οι φιλόσοφοι «*είναι αγωνιστ[έ]ς που στοχάζο[ν]ται [...] και εντός της πολιτικής πρακτικής [...] [είναι] άνθρωπ[οι] που δίνουν μάχες στη θεωρία*»⁹². Το γνωστό άρθρο του Althusser, με τίτλο *Πώς να διαβάζουμε το Κεφάλαιο*,⁹³

⁸⁶ Ακολουθώντας το μαρξικό «*[κ]άθε κοινωνική ζωή είναι ουσιαστικά πρακτική*», βλ. Karl Marx, *Θέσεις [...]*, ό. π., σ. 22. Αλλά και η θεωρία, για τον Althusser, αποτελεί μια «*ειδική πρακτική που ασκείται επί ενός [συγκεκριμένου] αντικείμενου και καταλήγει σε ένα [συγκεκριμένο] προϊόν: [τη] γνώση*», βλ. Louis Althusser, *Για την υλιστική διαλεκτική*, σε Louis Althusser, *Για τον Μαρξ*, μτφρ. Τάσος Μπέτζελος, εκδ. Εκτός Γραμμής, Αθήνα, 2015, σ. 248

⁸⁷ Εξάλλου, όπως παρατηρεί ο Derrida, «*ο Μαρξ είναι από τους σπάνιους στοχαστές [...] που πήρε στα σοβαρά [...] την καταγωγική συνάφεια της γλώσσας*», βλ. αναλυτικά Jacques Derrida, *Φαντάσματα [...]*, ό. π., σ. 73

⁸⁸ Οι ρίζες για τις δυνατότητες της γλώσσας –ως μορφής υλικής δραστηριότητας και επικοινωνιακού πράττειν- ευρίσκονται και αυτές στον Marx. Έτσι, διαβάζουμε στην *Γερμανική Ιδεολογία* ότι «*η [γλώσσα] είναι τόσο παλιά όσο και η συνείδηση [...] γλώσσα είναι πρακτική*», βλ. *Η Γερμανική Ιδεολογία: τόμος πρώτος*, μτφρ. – επιμ. Κώστας Φιλίνης, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 1997, σ. 75

⁸⁹ David McLellan, *Ο μαρξισμός μετά τον Μαρξ*, μτφρ. Ρούσσος Βρανάς – Τρισεύγενη Παπαϊωάννου, εκδ. Σαββάλας, Αθήνα, 2014, σ. 419

⁹⁰ Louis Althusser, *Η φιλοσοφία σαν όπλο της Επανάστασης*, σε Louis Althusser, *Θέσεις*, μτφρ. Ξενοφών Γιαταγάνας, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 1978

⁹¹ Τούτο διότι, «*η πολιτική πρακτική του Μαρξ [και] του Λένιν [...] μετασχηματίζει πραγματικά το αντικείμενό της και παράγει αληθινά αποτελέσματα [όπως] γνώσεις, επανάσταση κλπ*», σε Louis Althusser, *Για την υλιστική διαλεκτική*, σε Louis Althusser, *Για τον Μαρξ [...]*, ό. π., σ. 284

⁹² Louis Althusser, *Η διαλεκτική*, σε Louis Althusser, *Μύηση στη φιλοσοφία για τους μη φιλοσόφους*, μτφρ. Τάσος Μπέτζελος, εκδ. Εκτός Γραμμής, Αθήνα, 2019, σς. 321, 322.

⁹³ Ο Γάλλος στοχαστής, βέβαια, υπογραμμίζει και την κεφαλαιώδη σημασία των γραπτών του Lenin. Έτσι, όπως οφείλουμε να διαβάζουμε το Κεφάλαιο, «*οφείλουμε να διαβάζουμε και να μελετούμε τον Lenin*», βλ. Louis Althusser, *Η φιλοσοφία σαν όπλο της Επανάστασης [...]*, ό. π., σ. 45. Η αναγνώριση της κεφαλαιώδους σημασίας της λενινιστικής ερμηνείας εκ μέρους του Althusser γεννά, βέβαια, κάποιους ενδιαφέροντες προβληματισμούς. Τούτο διότι, εν αντιθέσει με τον Althusser, η εγελιανή διαλεκτική εκτιμήθηκε δεόντως από τον Lenin, βλ. ενδεικτικά V.I. Lenin, *Κριτική της χεγκελιανής διαλεκτικής*, σε *Από τα Φιλοσοφικά Τετράδια*, μτφρ. Λιονής Γρηγόρης, εκδ. Αναγνωστίδη, Αθήνα, σς. 97, 97

εγγράφεται ακριβώς σε αυτή την ανάγκη θεωρητικής μαρξιστικής καθοδήγησης του προλεταριάτου από τους κομμουνιστές διανοούμενους⁹⁴.

Στη συνέχεια, στο τρίτο κεφάλαιο θα παρουσιαστεί η πουλαντζική θεώρηση περί της βαθύτερης σχέσης της ιδεολογίας με το δίκαιο και το Κράτος. Το έργο του Πουλαντζά κινητροδοτείται από την επιθυμία κατανόησης του καπιταλιστικού Κράτους. Η ανάλυση, λοιπόν, του Έλληνα στοχαστή αφενός εντάσσεται στην ευρύτερη ανάλυση του καπιταλιστικού κράτους και του ρόλου του στη διατήρηση των ταξικών σχέσεων, αφετέρου σκοπεί στη διατύπωση μιας θεωρίας περί Κράτους στο πλαίσιο της ευρύτερης μαρξιστικής θεωρίας,⁹⁵.

Ο Έλληνας στοχαστής αποστασιοποιείται από «[έ]ναν ορισμένο μαρξισμό που [θεωρεί] ότι [απλώς] κάθε κυρίαρχη τάξη φτιάχνει το δικό της Κράτος⁹⁶». Έτσι, κατά τον Πουλαντζά, το Κράτος ναι μεν δεν αποτελεί έναν ουδέτερο θεσμό, αλλά δεν συνιστά μια απλή αντανάκλαση της αστικής τάξης⁹⁷. Σε κάθε δε περίπτωση, το Κράτος υπηρετεί τα συμφέροντα της κυρίαρχης τάξης έμμεσα, μέσω αυτού που ο Gramsci αποκαλούσε *ηγεμονία* – μια έννοια που υποδηλώνει αλλαγή στον τρόπο θέασης του κόσμου, έτσι ώστε ό,τι είναι στην πραγματικότητα καταπιεστικό καταλήγει να φαίνεται νομιμοποιημένο⁹⁸.

Υπό αυτό το πρίσμα, η θεώρησή του συλλαμβάνει το Κράτος ως μέσο ταξικής κυριαρχίας και υπογραμμίζει τη σχετική αυτονομία του από το πεδίο της οικονομικής παραγωγής⁹⁹. Ο Πουλαντζάς, λοιπόν, συνέλαβε το καπιταλιστικό Κράτος ως συμπύκνωση κοινωνικών σχέσεων, αλλά και ως ένα σύνολο κοινωνικών πρακτικών, που δημιουργούνται και διατηρούνται από την ηγεμονική τάξη για να εξυπηρετήσουν τα συμφέροντά της. Αυτές οι σχέσεις και πρακτικές περιλαμβάνουν, μεταξύ άλλων, και το δίκαιο, που και αυτό, ως αποτέλεσμα του συσχετισμού δυνάμεων συμβάλλει στη διαιώνιση της ηγεμονίας της άρχουσας τάξης.

Ως υπέρβαση αυτών των λειτουργιών του Κράτους, ο Πουλαντζάς θα εισηγηθεί τον δικό του *δημοκρατικό δρόμο προς τον σοσιαλισμό*¹⁰⁰, ως μια διαλεκτική που ισορροπεί ανάμεσα στην εξουσία, τη δημοκρατία και την επανάσταση. Στην ανά χείρας εργασία, θα επικεντρωθούμε στο τελευταίο έργο του Νίκου Πουλαντζά, που τιτλοφορείται «*Το κράτος, η εξουσία, ο σοσιαλισμός*». Από την προγενέστερη βιβλιογραφία του θα σταχυολογήσουμε ορισμένες μόνο κρίσιμες σκέψεις, που θα μας βοηθήσουν να κατανοήσουμε καλύτερα τις θέσεις του ύστερου Πουλαντζά.

Στο επόμενο κεφάλαιο, θα εμβαθύνουμε στον πνευματικό χώρο του Antonio Negri, το έργο του οποίου προσφέρει μια ξεχωριστή προοπτική για τη σχέση μεταξύ ιδεολογίας, δικαίου και μετανεωτερικού κράτους. Η ανάλυση του Negri – υπό ένα πρίσμα μεταμαρξιστικό,

⁹⁴ Βλ. αναλυτικά Louis Althusser, *Πώς να διαβάσουμε το Κεφάλαιο*, σε Louis Althusser, *Θέσεις*, μτφρ. Ξενοφών Γιαταγάνας, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 1978, σς. 51-68

⁹⁵ Εξάλλου, κατά το ίδιο τον Πουλαντζά, ο μαρξισμός του Κράτους είναι πρωταρχική έννοια του Marx, παρότι ο τελευταίος «είχε αφήσει μόνο μερικές πολύ αόριστες υποδείξεις», βλ. Νίκο Α. Πουλαντζά, *Το κράτος, η εξουσία [...]*, ό. π., σ. 31 και σ. 358

⁹⁶ Νίκος Α. Πουλαντζάς, *Θέματα της μαρξιστικής αντίληψης περί Κράτους*, εκδ. ΚΜΕ, Αθήνα, 1966, σ. 1, βλ. και Νίκο Α. Πουλαντζά, *Το κράτος, η εξουσία [...]*, ό. π., σ. 15

⁹⁷ Δημήτρης Τζανακόπουλος, *Αντιπροσωπευτική δημοκρατία και επαναστατική στρατηγική στον ύστερο Πουλαντζά*, σε *Ο Πουλαντζάς σήμερα* (συλλ.), εκδ. Νήσος, Αθήνα, 2012, σ. 331

⁹⁸ Brian Bix, *Φιλοσοφία του Δικαίου*, μτφρ. Αναστασία Καραστάθη, εκδ. Κριτική, Αθήνα, 2007, σ. 370

⁹⁹ Εξάλλου, χωρίς θεσμούς (νομοθετικούς – διοικητικούς – δικαστικούς) και κανόνες γενικής ισχύος, δηλαδή χωρίς κρατική οντότητα, είναι απλώς αδύνατον να λειτουργήσει καπιταλιστική παραγωγή και ανταλλαγή, βλ. Κώστας Μ. Σταμάτης, *Κριτική θεωρία δικαιοσύνης*, εκδ. Σαββάλας, Αθήνα, 2011, σ. 98

¹⁰⁰ Νίκος Α. Πουλαντζάς, *Το κράτος, η εξουσία [...]*, ό. π., σ. 17

μετανιτσεϊκό και φουκωικό¹⁰¹- είναι βαθιά ριζωμένη στην κριτική εξέταση του σύγχρονου καπιταλισμού και των επιπτώσεών του στις πολιτικές και κοινωνικές δομές. Κεντρική έννοια του στοχαστή (αλλά και του Michael Hardt) αποτελεί η έννοια της *Αυτοκρατορίας*. Με τον όρο αυτό ο Negri υπολαμβάνει τη νέα πολιτική μορφή της παγκοσμιοποίησης. Ως αποκρυστάλλωση ενός ιδιότυπου κεφαλαιοκρατικού ιμπεριαλισμού, η αυτοκρατορική εξουσία κατάφερε να εξαπλωθεί παντού, μέχρι και στις συνειδήσεις των υποκειμένων. Εντός αυτής της θεώρησης, «[τ]ο δίκαιο υπήρξε ανέκαθεν προνομιακό πεδίο για την αναγνώριση και την εδραίωση του ελέγχου επί του κοινού¹⁰²».

Ο Negri προωθεί το δικό του πρόταγμα, του συμμετοχικού σοσιαλισμού, ως στρατηγική αντίστασης. Όραμα του αποτελεί η μετάβαση από τη Res-publica στη Res-communis¹⁰³. Αυτή η πορεία, που χαρακτηρίζεται από μια διαλεκτική αλληλεπίδραση της εξουσίας, της δημοκρατίας και της επανάστασης, προσφέρει μια εναλλακτική λύση στα κυρίαρχα συστήματα ελέγχου. Η ανάλυση του Negri θα οραματιστεί ένα ενοποιημένο *πλήθος*, δημιουργικό και καινοτόμο, ικανό να προβάλλει ευρύτερα κοινωνικοοικονομικά αιτήματα, «σ' έναν όλο και πιο κατακερματισμένο μεταφορντικό κόσμο¹⁰⁴». Καθ' όλη τη διάρκεια αυτής της εργασίας, θα επικεντρωθούμε στο μεταγενέστερο έργο των Negri/Hardt και θα εξάγουμε βασικές έννοιες που ρίχνουν φως στις υπό εξέταση θέσεις.

Στην πέμπτη ενότητα, έχοντας πια ήδη ανασυγκροτήσει το σκεπτικό των στοχαστών, κατά τρόπο που ελπίζουμε ότι δεν τους αδικεί, θα υποβάλουμε σε κριτική τα προτάγματά τους. Υπό αυτό το πρίσμα, θα υποβληθούν σε κριτική οι κεντρικοί άξονες των τριών στοχαστών και θα διερευνηθεί εάν το πρόταγμα που οραματίζονται μπορεί να «φωτίσει» έννοιες, όπως η ιδεολογία, το Κράτος και το δίκαιο, χωρίς να οδηγείται σε αδιέξοδα. Αυτή η θέση συνεπάγεται ότι πρέπει να μπορούμε να σκεφτόμαστε ακόμα και ενάντια σε *αγαπημένες ιδέες που μας κάνουν αυτό που είμαστε*¹⁰⁵.

Η εισαγωγική αναφορά μας στους Derrida¹⁰⁶ και Foucault δίνει ήδη τον τόνο της κριτικής μας, η οποία έχει –τηρουμένων των αναλογιών- εσωτερικό χαρακτήρα, αφού κινείται στον ευρύτερο χώρο της μαρξιστικής και κριτικής θεωρίας και δεν διέπεται από κάποια φιλελεύθερη οπτική¹⁰⁷. Ακολουθώντας, το δίκαιο θα ιδωθεί ως εκκοινωνισμένη δράση και όχι ως ένα κανονιστικό/δεοντικό φαινόμενο.

Σ' αυτή την ενότητα, περαιτέρω, θα διερευνηθούν τα ενδεχόμενα σημεία «διασταύρωσης» αυτής της πολύχρωμης μωσαϊκής ανασύνθεσης που επιχειρεί η ανά χείρας εργασία. Έτσι, θα

¹⁰¹ Δημήτρης Ν. Λαμπρέλλης, *Το υποκείμενο της Δύναμης*, εκδ. Ινστιτούτο του Βιβλίου, Αθήνα, 2010, σ. 79

¹⁰² Michael Hardt/Antonio Negri, *Πλήθος: πόλεμος και δημοκρατία στην εποχή της Αυτοκρατορίας*, μτφρ. Γιώργος Καράμπελας, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2011, σ. 220

¹⁰³ Michael Hardt/Antonio Negri, *Πλήθος: πόλεμος και δημοκρατία [...]*, ό. π., σ. 225

¹⁰⁴ Micheline R. Ishay, *Η ιστορία των δικαιωμάτων του ανθρώπου*, μτφρ. Αθηνά Σίμογλου, εκδ. Σαββάλας, Αθήνα, 2008, σ. 396

¹⁰⁵ Ulrich Beck, *Ελευθερία ή καπιταλισμός [...]*, ό. π., σ. 39

¹⁰⁶ Για τον Althusser, «ο Ντερριντά είναι μετά βεβαιότητας ο μόνος μεγάλος της εποχής μας και ίσως ο τελευταίος για πολύ ακόμη», βλ. Lousi Althusser, *Μακιαβέλλι* σε Louis Althusser, *Το υπόγειο ρεύμα του υλισμού της συνάντησης*, μτφρ. Τάσος Μπέτζελος, εκδ. Εκτός Γραμμής, Αθήνα, 2018, σ. 134

¹⁰⁷ Λ. χ., εν μέσω ενός ενδοοικογενειακού διαλόγου εντός της μετανεωτερικής σχολής, που κλιμακώθηκε τη δεκαετία του 90', ο Derrida θα αναγνωρίσει ότι ο Negri αποτελεί μεν «καλύτερο μαρξιστή» από εκείνον, αλλά ότι παράλληλα ο τελευταίος δεν μπορεί να ξεορκίσει τη σπινοζική οντολογία, βλ. αναλυτικά, Jacques Derrida, *Μαρξ και Υιοί*, μτφρ. Κωστής Παπαγιώργης, εκδ. Εκκρεμές, Αθήνα, 1995, σς. 71 επ. Έτσι, για τον Derrida, η μετα-αποδομητική οντολογία του Negri –ερείζομενη «όπως πάντα [...]/τον Σπινόζα- έχει μείνει έγκλειστη στην έννοια της δύναμης.

προσπαθήσουμε, αφενός να αναδείξουμε τα όποια νήματα συνδέουν τους τρεις στοχαστές, καθώς και τα σημεία διαφοροποίησής τους, ενώ παράλληλα θα επιχειρήσουμε να εντοπίσουμε το στίγμα των έργων τους σε άλλους θεωρητικούς.

Στην έκτη και τελευταία ενότητα θα προβούμε σε ορισμένα συμπεράσματα, αναφορικά με την αξία των υπό εξέταση θεωριών. Προλογικά, θα αρκεστούμε στην απλή επισήμανση ότι η φιλοσοφική κοινότητα χρωστάει πολλά στις πρωτότυπες και γνήσιες σκέψεις των Althusser, Negri και Πουλαντζά, τα έργα των οποίων σημάδεψαν το δεύτερο μισό του 20^{ου} αι.¹⁰⁸, και έδωσαν ερεθίσματα σε πολλούς νέους να ανακαλύψουν τη φιλοσοφία και να αναπτύξουν γόνιμους προβληματισμούς.

Μια γενική παρατήρηση· οφείλουμε να υπογραμμίσουμε εξ αρχής ότι δεν θα ακολουθηθεί μια αυστηρά γραμμική παρουσίαση των έργων, αλλά θα επιχειρήσουμε να σταχυολογήσουμε τις σημαντικότερες σκέψεις των στοχαστών με τη συνδρομή και άλλων κειμένων τους, τα οποία συνεπικουρούν σε μια πιο σφαιρική και ολοκληρωμένη κατανόηση και παρουσίαση των υπό ανάλυση επιχειρημάτων¹⁰⁹.

I. Marx: Ιδεολογία και Δίκαιο

i. Εισαγωγικές παρατηρήσεις

Εγκύπτοντας στις παρατηρήσεις του Jacques Derrida ότι «δεν υπάρχει μέλλον χωρίς [...] την ανάμνηση και την κληρονομιά [του Marx]¹¹⁰», καθώς και του Michel Foucault ότι «[ε]ίναι αδύνατο να στοχαστούμε σήμερα [...] χωρίς να χρησιμοποιήσουμε μια σειρά από έννοιες που συνδέονται άμεσα ή έμμεσα με τη σκέψη του Marx και χωρίς να τοποθετηθούμε σε έναν ορίζοντα που περιέγραψε και όρισε ο Marx¹¹¹», θα παραθέσουμε ορισμένες σκέψεις του Γερμανού φιλοσόφου αναφορικά με την προβληματική με την οποία καταπιάνεται η παρούσα εργασία¹¹². Εξάλλου, η φιλοσοφική σφραγίδα και ο επαναστατικός μύθος των μαρξικών σκέψεων αποτελούν την αφετηρία των υπό εξέταση στοχαστών, αφού «ο δημιουργικός μετασχηματισμός [της καπιταλιστική κτηνωδίας] μπορεί να συμβεί μόνο ακολουθώντας τις οδηγίες του Marx¹¹³».

¹⁰⁸ Ο Antonio Negri, βέβαια, παραμένει ενεργός –και καθόλα επίκαιρος– σε συγγραφικό επίπεδο και στις αρχές του 21^{ου} αι.

¹⁰⁹ Έτσι και ο Foucault, που «[ό]ταν αρχίζ[ει] ένα βιβλίο όχι απλώς δεν ξέρ[ει] τι θα σκεφτ[εί] στο τέλος, αλλά δεν ξέρ[ει] πολύ καλά ούτε ποια μέθοδο θα ακολουθήσ[ει]», βλ. Michel Foucault, *Το μάτι της εξουσίας*, μτφρ. Τάσος Μπέτζελος, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη, 2008, σ. 223

¹¹⁰ Jacques Derrida, *Φαντάσματα [...]*, ό. π., σ. 26

¹¹¹ Pierre Macherey, *Φουκώ και Μαρξ [...]*, ό. π., σ. 15 όπου γίνεται περαιτέρω παραπομπή σε Michel Foucault, *Dits et écrits*, τομ. II, Παρίσι, 1994, σ. 753. Σε παρόμοιο τόνο και ο Γιώργος Φαράκλας, καθότι υποστηρίζει ότι «[χ]ωρίς έννοιες του Μαρξ [...] δεν μπορούμε να καταλάβουμε τα φαινόμενα του κοινωνικού κόσμου», βλ. αναλυτικά Γιώργο Φαράκλα, *Η λογική [...]*, ό. π., σ. 23

¹¹² Εξάλλου, για τον Canguilhem, «η έννοια της ιδεολογίας διαθέτει αδιαμφισβήτητ[η] καταγωγ[ή] [...] την εκλαΐκευ[μένη] σκέψη του Karl Marx», βλ. George Canguilhem, *Τι είναι μια επιστημονική ιδεολογία*, μτφρ. Ευστάθιος Βέλτσος, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα, 2016, σ. 24

¹¹³ Antonio Negri, *Μπορούμε να είμαστε κομμουνιστές χωρίς τον Μαρξ*, σε Antonio Negri, *Γιατί ο Μαρξ*, μτφρ. Παναγιώτης Καλαμαράς, εκδ. Κουκκίδα, Αθήνα, 2017, σ. 63

Οφείλουμε να υπογραμμίσουμε εξ αρχής ότι δεν υπάρχει μια συγκεκριμένη θέαση, ούτε μια συστηματική έρευνα για το δίκαιο στο μαρξικό έργο¹¹⁴. Τούτο διότι, ο Marx όχι μόνο λέει πολλά και διαφορετικά πράγματα για το δίκαιο, αλλά τα εντάσσει και σε διάφορες ανομοιογενείς προβληματικές, με διαφορετικές αφετηρίες και καταλήξεις. Παρομοίως, δεν υπάρχει, θα λέγαμε, «μαρξική θεωρία περί της ιδεολογίας¹¹⁵». Η συγγραφική δραστηριότητά του, έτσι, δεν συνιστά ένα γραμμικό εγχείρημα. Παρότι δεν θα διακρίνουμε μεταξύ «ώριμου» και «νεαρού» Marx¹¹⁶, θα επιχειρήσουμε να σταχυολογήσουμε τις σημαντικότερες σκέψεις του, όχι απαραίτητα με χρονολογική σειρά, αλλά ως ένα συνεκτικό όλον.

ii. Η μαρξιστική προσέγγιση του δικαίου

Συνοψίζοντας, προλογικά, μπορούμε να διακρίνουμε στη μαρξική θεωρία δύο βασικές λειτουργίες του δικαίου¹¹⁷:

- i) το δίκαιο είναι προϊόν των αναπτυσσόμενων παραγωγικών σχέσεων
- ii) το δίκαιο αποτελεί οργάνο ταξικής κυριαρχίας, χρησιμοποιείται δηλαδή από την καθεστηκυία καπιταλιστική τάξη, με απώτερο σκοπό την προστασία της ατομικής ιδιοκτησίας και τη διαιώνιση των ανισοτήτων

Σε κάθε περίπτωση, πάντως, το δίκαιο συναρτάται άμεσα με την ταξικοκοινωνική πάλη και όχι ένας αυτόνομος μηχανισμός, ανεξάρτητος και υπεράνω αυτής¹¹⁸.

Η πρώτη θέση αναπτύσσεται, κυρίως, στο *Κεφάλαιο*, ενώ η δεύτερη παραδοχή αναπτύσσεται, έστω και πρωτόλεια, κυρίως στο *Κομμουνιστικό Μανιφέστο*. Έτσι, στα μαρξικά γραπτά υπαινίσσονται όχι μόνο ότι το δίκαιο αντανάκλα τα συμφέροντα της άρχουσας τάξης, αλλά και ότι μέσω αυτού εγκαθιδρύεται η ιδεολογική ηγεμονία¹¹⁹. Το δίκαιο δεν είναι ένας ουδέτερος θεσμός ή μια κατηγορική προσταγή, προς απογοήτευση του διαφωτιστικού προτάγματος, αλλά επηρεάζεται και διαμορφώνεται από τη βάση/δομή, και τις ταξικές σχέσεις που αυτή δημιουργεί¹²⁰.

Αν και ο προβληματισμός για τη σχέση του δικαίου με την οικονομία και την πολιτική υπήρξε το έναυσμα των μαρξικών προβληματισμών, ο Marx δεν επεξεργάστηκε λεπτομερώς μια θεωρία δικαίου¹²¹. Γνωρίζουμε, πάντως, την κρατούσα θεώρηση του Karl Marx: «[σ]την κοινωνική παραγωγή της ζωής τους, οι άνθρωποι εισέρχονται σε σχέσεις καθορισμένες, ανεξάρτητες

¹¹⁴ Νίκος Α. Πουλαντζάς, *Σχετικά με τη μαρξιστική θεωρία του δικαίου*, μτφρ. Τάκης Βιδάλης, σ. 76, διαθέσιμο σε <https://www.frenchphilosophy.gr/wp-content/uploads/2018/03/Poulantzas-N.-Sxetika-me-tin-marxistiki-theoria-tou-dikaiou.pdf> [τελευταία πρόσβαση στις 15.9.2023]

¹¹⁵ Ευτύχης Μπιτσάκης, *Καρλ Μαρξ· ο θεωρητικός του προλεταριάτου*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 1983, σ. 184

¹¹⁶ Διάκριση που υποστήριξε ο Althusser, βλ. Αλέξανδρο Χρύση, *Ο Marx της δημοκρατίας*, εκδ. ΚΨΜ, Αθήνα, 2014, σ.25.. Σαφή απόσταση από την αλτουσεριανή διάσταση παίρνουν οι Κώστας Αξελός και Jacques Derrida, οι οποίοι δεν δέχονται την ύπαρξη διττού Marx, εκείνου της επιστήμης και εκείνου της ιδεολογίας. Έτσι, «[η] σκέψη του Μαρξ είναι μία, δεν υπάρχουν δύο Μαρξ, ο νέος και ο άλλος, ο άγουρος και ο ώριμος», βλ. Κώστα Αξελός, *Ο Μαρξ στοχαστής της τεχνικής: από την αλλοτρίωση του ανθρώπου στην κατάκτηση του κόσμου*, μτφρ. Τάκης Αθανασόπουλος, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα, 2000, σ. 69, βλ. και «δεν ήμουν πεπεισμένος ότι [...] έχουν υπάρξει δύο Μαρξ –ο ανθρωπιστής [...] και ο επιστημονικός», σε Jacques Derrida, *Πολιτική και Φιλία*, μτφρ. Δημήτρης Παπαγιαννάκος, Αριστείδης Μπαλτάς, εκδ. Εκκρεμές, Αθήνα, 1996, σ. 25

¹¹⁷ Μιλτιάδης Οικονόμου, *Ιστορία της Φιλοσοφίας του Δικαίου*, εκδ. Οσελότος, Αθήνα, 2021, σ. 390, βλ. και Αγγελική Παπαθανασίου, *Ο Μαρξ της Κριτικής*, εκδ. Ίδρυμα Σάκη Καραγιώργα, Αθήνα, 2016, σς.161 επ.

¹¹⁸ Terry Eagleton, *Μαρξ*, μτφρ. Αφροδίτη Κοσμά, εκδ. Ενάλιος, Αθήνα, 2002, σ. 55

¹¹⁹ Μιλτιάδης Οικονόμου, *Ιστορία [...]*, ό. π., σ. 393

¹²⁰ Βαλεντίνα Λαπάγεβα, *Ζητήματα δικαίου στο Κεφάλαιο του Μαρξ*, μτφρ. Ανατόλιος Μυτιληναίος, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα. 1986, σ. 49

¹²¹ Χάρης Παπαχαραλάμπους, *Φιλοσοφία Δικαίου: Στοιχεία/Μέθοδοι/Ρεύματα Σκέψης*, εκδ. Ευρασία, Αθήνα, 2021, σ. 153

από τη θέλησή τους, σε σχέσεις παραγωγής [...] Η ολότητα αυτών των σχέσεων [...] αποτελεί την οικονομική δομή της κοινωνίας, την πραγματική βάση πάνω στην οποία υψώνεται ένα νομικό και πολιτικό εποικοδόμημα [...] Ο τρόπος παραγωγής της υλικής ζωής καθορίζει γενικά την κοινωνική, πολιτική και πνευματική διαδικασία της ζωής¹²²».

Εκκινώντας από αυτή τη θέση, εύλογα αναδύονται επιπρόσθετοι προβληματισμοί. Ποιος είναι, επί παραδείγματι, ο περιβάλλοντας υλικός χώρος που εννοεί ο Marx; Πώς οι θεσπισμένοι νόμοι καθορίζονται από τις υλικές συνθήκες; Και περαιτέρω, αν ευσταθούν αυτοί οι ισχυρισμοί, από το συνολικό άθροισμα των υλικών όρων, ποιες είναι οι απολύτως κρίσιμες υλικές συνθήκες, αυτές, δηλαδή, που έχουν σημασία για τον καθορισμό της συνείδησης; Κλειδί και αφετηρία των απαντήσεων αποτελεί η αποσαφήνιση του σχήματος «βάση-εποικοδόμημα¹²³».

Εντούτοις, ήδη το δίπολο «βάση-εποικοδόμημα» γεννά –όπως εξάλλου προκύπτει από την ιστορική πραγματικότητα– περαιτέρω συγχύσεις. Ποια είναι η βάση; Η οικονομία; Ή μήπως οι παραγωγικές δυνάμεις¹²⁴; Περαιτέρω, τι περιλαμβάνεται στο εποικοδόμημα; Πώς αναπτύσσεται η διαλεκτική σχέση βάσης-εποικοδομήματος;

Σε μια προσπάθεια να ακολουθήσουμε τις σκέψεις του του Marx, μπορούμε να τοποθετήσουμε την οικονομία στα θεμέλια της κοινωνίας, ως απολύτως κρίσιμη έννοια για τη διαμόρφωση των παραγωγικών δυνάμεων. Η οικονομία, σε συνδυασμό με τις παραγωγικές δυνάμεις, βρίσκεται στον πυρήνα, ενώ οι νομικές ρυθμίσεις, οι οποίες καλούνται να στηρίξουν αυτά τα θεμέλια, ανήκουν στο εποικοδόμημα¹²⁵. Για παράδειγμα, η επακόλουθη ανάπτυξη της βιομηχανίας αποτελεί την αιτία για τη θέσπιση της εμπορικής νομοθεσίας και όχι το αντίστροφο¹²⁶. Προτάσσεται, συνεπώς, η ιστορικότητα του δικαίου, ως φαινομένου με συγκεκριμένες κοινωνικές, πολιτικές και οικονομικές συνθήκες¹²⁷.

iii. Η μαρξιστική προσέγγιση της ιδεολογίας

Αντιστοίχως, ιδιόμορφη κρίνεται και η σχέση του Marx με τα ζητήματα ιδεολογίας. Έτσι, η ιδεολογία αφενός αντιμετωπίζεται ως ένα σύστημα που αποτελεί έναν παραμορφωμένο καθρέφτη της πραγματικότητας, αφετέρου αποτελεί τον τρόπο με τον οποίο μετέχουν τα υποκείμενα στην κοινωνική πρακτική¹²⁸.

Η δεύτερη θέση συμπυκνώνει τη γενικότερη υλιστική μαρξική προσέγγιση. Για να τη θέσουμε σχηματικά, η εξέλιξη του ανθρώπινου πνεύματος δεν είναι ανεξάρτητη από την ύλη, αλλά απορρέει από αυτήν. Οι ιδέες, οι πολιτιστικές πρακτικές, οι νομικές σχέσεις, οι αξίες μορφοποιούνται και κατασκευάζονται από την κοινωνική διάδραση, στην οποία καθοριστικό

¹²² Karl Marx, *Κριτική [...]*, ό. π., σ. 19. Από την άλλη, ο Γερμανός φιλόσοφος Rudolf Stammler, στην προσπάθειά του να αντικρούσει τη δεσπόζουσα αυτή θέση του Marx, διακήρυξε το περίφημο «ο νόμος είναι αυτός που καθορίζει το οικονομικό σύστημα (*“Das Recht bestimmt die Wirtschaft”*)», βλ. Anton Pannekoek, *Η κοινωνία και ο νους στη μαρξιστική φιλοσοφία*, σε *Πανοπτικόν* (συλλ.), μτφρ. Γιώργος Παπαναγιώτου, επιμ. Χρήστος Μήτσης – Ντόση Ιορδανίδου, τευχ. 28/ Οκτ. 2022, σ. 56

¹²³ Πρέπει να επισημανθεί ότι το σχήμα «βάση-εποικοδόμημα» χρησιμοποιείται από τους μαρξιστές, όχι όμως από τον ίδιο τον Marx.

¹²⁴ Eric J. Hobsbawm, *Η συμβολή του Καρόλου Μαρξ στην επιστήμη της Ιστορίας*, μτφρ. Αλέξης Πολίτης, εκδ. Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού - Μνημών, Αθήνα, 1981, σ. 12

¹²⁵ «[Ο]ι μορφές του Κράτους δεν μπορούν να κατανοηθούν ούτε από μόνες τους, ούτε από τη λεγόμενη γενική εξέλιξη του πνεύματος, αλλά αντίθετα έχουν τις ρίζες τους στις υλικές συνθήκες ζωής», σε Karl Marx, *Κριτική [...]*, ό. π., σ. 18

¹²⁶ Anton Pannekoek, *Η κοινωνία [...]*, ό. π., σ. 56

¹²⁷ Θανάσης Παπαχρίστου, *Κοινωνιολογία [...]*, ό. π., σ. 54

¹²⁸ Αλέξανδρος Χρύσης, *Ιδεολογία [...]*, ό. π., σ. 12

ρόλο διαδραματίζει η παραγωγή και η διανομή¹²⁹. Η υλιστική προσέγγιση του Marx –ως κριτική στην αφαιρετική θεώρηση του ιδεαλισμού και της ιεραρχικής προτεραιότητας του πνεύματος στην κατανόηση του κόσμου και της πραγματικότητας- μπορεί να συμπυκνωθεί και στις εξής γνωστές σκέψεις:

i) «ο άνθρωπος κάνει τη θρησκεία, όχι η θρησκεία τον άνθρωπο¹³⁰ [...] όπως δεν δημιουργεί η θρησκεία τον άνθρωπο αλλά ο άνθρωπος τη θρησκεία [...] άνθρωπος δεν υπάρχει εξ αιτίας του νόμου αλλά ο νόμος εξ αιτίας του ανθρώπου¹³¹». Αναφερόμενος, δηλαδή, στη σχέση μεταξύ θρησκείας και ανθρώπου, ο Marx εκφράζει την άποψη ότι η θρησκεία προκύπτει από τις κοινωνικές συνθήκες και τις υλικές συνθήκες της κοινωνίας, και όχι από μια ανεξάρτητη θεϊκή ύπαρξη. Η δε γενικότερη ανάλυση του Marx –με βάση και υπόλοιπα αποσπάσματα της συστηματικής κριτικής του εναντίον του Hegel- βασίζεται σε μια διαδικασία αντιστροφής της εγγελιανής διαλεκτικής¹³².

Σε παρόμοιο τόνο,

ii) «η ανθρώπινη ουσία [...] είναι η ίδια ένα κοινωνικό προϊόν, και το αφηρημένο άτομο [...] ανήκει σε μια καθορισμένη κοινωνική μορφή¹³³». Η ανθρώπινη ουσία, λοιπόν, δεν είναι κάτι απομονωμένο ή φυσικά δοσμένο, αλλά αποτελείται από τις κοινωνικές σχέσεις και τις κοινωνικές πρακτικές που διαμορφώνουν τη ζωή του ανθρώπου. Το ατομικό υποκείμενο ενσωματώνεται σε συγκεκριμένες κοινωνικές σχέσεις, πολιτισμικές πρακτικές και ιδεολογίες και δεν μπορεί να κατανοηθεί απομονωμένο από το κοινωνικό πλαίσιο και τις συγκεκριμένες ιστορικές και κοινωνικές συνθήκες.

iii) «[η] παραγωγή ιδεών, αντιλήψεων, συνείδησης, συνδέεται άμεσα και στενά με την υλική δραστηριότητα και την υλική επικοινωνία των ανθρώπων [...] ο ίδιος ισχύει για τ[ου]ς νόμους, τ[ην] ηθική, [ο]ι άνθρωποι είναι αυτοί που παράγουν τις αντιλήψεις τους, τις ιδέες τους, κτλ. [...] έτσι όπως καθορίζονται από μια ορισμένη ανάπτυξη των παραγωγικών τους δυνάμεων¹³⁴».

Οι ιδέες, λοιπόν, αποτελούν για τον Marx κοινωνικό προϊόν, το οποίο παραμένει ανεξάρτητο από το πνεύμα¹³⁵. Προκύπτουν από την κοινωνική διάδραση, εντός μάλιστα ειδικών ιστορικών συνθηκών. Η κοινωνική ζωή μορφοποιεί και εξηγεί έννοιες όπως το δίκαιο, το Κράτος,

¹²⁹ Hugh Collins, *Μαρξισμός και Δίκαιο*, μτφρ. Ξενοφών Παπαρρηγόπουλος, εκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 1991, σ. 76. Χρησιμοποιώντας, βέβαια, τον όρο «υλικός κόσμος», ο Marx δεν περιορίζεται στη φυσική ύλη, αλλά περιλαμβάνει κάθε τι μπορεί να παρατηρηθεί αντικειμενικά. Οι ιδέες των ανθρώπων, κατά τον Marx, εντάσσονται στα παρατηρήσιμα πράγματα, υπό την έννοια των πραγματικών φαινομένων. Βλ. και Anton Pannekoek, *Η κοινωνία [...]*, ό. π., σ. 63 επ.

¹³⁰ Karl Marx, *Εισαγωγή σε Karl Marx, Συμβολή στην Κριτική της Εγγελιανής Φιλοσοφίας του Κράτους και του Δικαίου*, μτφρ. Μπάμπης Λυκούδης, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα, 2023, σ. 19

¹³¹ Karl Marx, *Συμβολή στην Κριτική της Εγγελιανής Φιλοσοφίας του Κράτους και του Δικαίου*, σε Karl Marx, *Κριτική της Εγγελιανής Φιλοσοφίας του Κράτους και του Δικαίου*, μτφρ. Μπάμπης Λυκούδης, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα, 2023, σ. 93

¹³² Με τα λόγια του Marx, «η έρευνά μου με οδήγησε στο συμπέρασμα ότι ούτε οι νομικές σχέσεις ούτε οι πολιτικές μορφές θα μπορούσαν να κατανοηθούν είτε από τις ίδιες είτε σε βάση της λεγόμενης γενικής ανάπτυξης του ανθρώπινου πνεύματος, αλλά ότι αντίθετα πηγάζουν από τις υλικές συνθήκες της ζωής», βλ. Karl Marx, *Κριτική της πολιτικής οικονομίας*, μτφρ. Χρήστος Μπαλωμένος, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 2020, σ. 20

¹³³ Karl Marx, *Θέσεις [...]*, ό. π., σ. 22

¹³⁴ Karl Marx-Friedrich Engels, *Η Γερμανική Ιδεολογία [...]*, ό. π., σς. 66, 67

¹³⁵ Σπύρος Μακρής, *Karl Marx: αλλοτρίωση, εκμετάλλευση και φετιχισμός του εμπορεύματος*, εκδ. Σιδέρης, Αθήνα, 2013, σ.142

την ιδεολογία και όχι το αντίστροφο. Η πνευματική παραγωγή αποτελεί, «εξαρχής ένα κοινωνικό προϊόν¹³⁶».

Η πρώτη θέση που αναφέραμε στην αρχή της ενότητας, αντιθέτως, γίνεται εμφανής στη *Γερμανική Ιδεολογία*¹³⁷, όπου οι Marx-Engels αρχίζουν να συσχετίζουν τις ιδέες με τη σχέση μεταξύ των τάξεων και την παραγωγή, καθότι «[ο]ι ιδέες της κυρίαρχης τάξης είναι σε κάθε εποχή οι κυρίαρχες ιδέες [...] κυρίαρχη υλική δύναμη είναι ταυτόχρονα και η κυρίαρχη πνευματική δύναμη [...] οι κυρίαρχες ιδέες [...] είναι [...] ιδεατή έκφραση των κυρίαρχων υλικών σχέσεων [...] που συλλαμβάνονται σαν ιδέες¹³⁸».

Τα ανωτέρα αποσπάσματα της *Γερμανικής Ιδεολογίας* προοικονομούν και την αντίληψη που θα ακολουθήσει η σκέψη του Marx στο μέλλον, όπως λ.χ. εμφανίζεται στον διάσημο *Πρόλογο* του Marx στη *Συμβολή στην Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*. Έτσι, «[σ]την κοινωνική παραγωγή της ζωής τους, οι άνθρωποι εισέρχονται σε σχέσεις καθορισμένες [...] σε παραγωγικές σχέσεις [...] το σύνολο αυτών των [...] σχέσεων αποτελεί την οικονομική δομή της κοινωνίας [...] που πάνω του υψώνεται ένα νομικό και πολιτικό εποικοδόμημα και πάνω σε αυτήν αντιστοιχούν καθορισμένες μορφές κοινωνικής συνείδησης. Ο τρόπος παραγωγής της υλικής ζωής καθορίζει γενικά την κοινωνική, πολιτική και πνευματική διαδικασία της ζωής. Δεν είναι η συνείδηση των ανθρώπων που καθορίζει την ύπαρξή τους, αλλά αντίθετα, η συνείδησή τους καθορίζεται από την κοινωνική τους ύπαρξη¹³⁹».

Σε αυτό το σημείο, ωστόσο, χρειάζεται μια κάποια προσοχή, καθότι το ανωτέρω απόσπασμα μπορεί να οδηγήσει σε λανθασμένα συμπεράσματα, όπως λ.χ. σε μια απλή αντανakλαστική πρόσληψη, ότι οι ιδέες αντανakλούν επακριβώς την ύλη. Μια τέτοια θεώρηση απορρίπτεται από τον Marx, ο οποίος εντοπίζει στον τρόπο παραγωγής τη μετασχηματική δύναμη της πραγματικότητας¹⁴⁰. Έτσι, ο απλοποιημένος υλισμός απορρίπτεται, καθότι στη μακροσκοπική εξέλιξη των κοινωνιών, η διαπλοκή της ύλης και του πνεύματος είναι τόσο στενή, σε σημείο να ανάγεται το ένα στοιχείο από το άλλο: η υλικότητα δεν είναι στατική, αλλά εντάσσεται σε μια ιστορική κίνηση¹⁴¹. Έτσι, δεν υπάρχει πλέον καθαρή ύλη που δεν εμπεριέχει εντός της ανθρώπινη δραστηριότητα, μια ανθρώπινη πράξη, η οποία αποτελείται τόσο από πρακτική, όσο και από πνευματική δραστηριότητα¹⁴².

Τέτοια κριτική διατυπώνεται από τον Marx, στην πρώτη και τρίτη θέση του για τον Feuerbach, όπου αναφέρεται ότι «το κύριο ελάττωμα κάθε υλισμού –συμπεριλαμβανομένου αυτού του Φόιερμπαχ– είναι ότι [δεν] συλλαμβάνει το αντικείμενο[...] σαν ανθρώπινη δραστηριότητα, σαν πράξη, υποκειμενικά [...] Η υλιστική διδασκαλία [...] ξεχνά πως οι άνθρωποι μεταβάλλουν τις

¹³⁶ Karl Marx-Friedrich Engels, *Η Γερμανική Ιδεολογία* [...], ό. π., σ. 67

¹³⁷ Για τον Althusser, η *Γερμανική Ιδεολογία* είναι το πρώτο κείμενο του Marx που σηματοδοτεί τη ρήξη του τελευταίου με την επιρροή του Feuerbach και του Hegel, βλ. αναλυτικά Louis Althusser, *Τα φιλοσοφικά μανιφέστα του Φόιερμπαχ*, σε Louis Althusser, *Για τον Μαρξ*, μτφρ. Τάσος Μπέτζελος, εκδ. Εκτός Γραμμής, Αθήνα, 2015, σς. 71-79

¹³⁸ Βλ. Karl Marx-Friedrich Engels, *Η Γερμανική Ιδεολογία* [...], ό. π., σ. 94. Με τον όρο «κυρίαρχη ιδεολογία», λοιπόν, ο Marx εννοεί ότι στην κοινωνία έχει εγκαθιδρυθεί μια ψευδεπίγραφη αντίληψη της πραγματικότητας, που είναι συνυφασμένη με τα συμφέροντα της κυρίαρχης τάξης, βλ. και Γιώργο Φαράκλα, *Η λογική* [...], ό. π., σς. 110 επ.

¹³⁹ Karl Marx, *Κριτική της πολιτικής οικονομίας* [...], ό. π., 19

¹⁴⁰ Κώστας Παπαϊωάννου, *Μαρξ και Μαρξισμός: οντολογία και αλλοτρίωση*, εκδ. Εναλλακτικές εκδόσεις, μτφρ. Βασίλης Τομανάς, Αθήνα, 2009, σς. 57, 59

¹⁴¹ Νίκος Φωλίνας, *Παρατηρήσεις για μια μαρξ(ιστι)κή έννοια ψευδούς συνείδησης*, σε *Kaboom*, Αθήνα, τευχ. 9/Μάιος 2023, σ. 166

¹⁴² Νίκος Φωλίνας, *Παρατηρήσεις* [...], ό. π., σ. 167

καταστάσεις [...] σύμπτωση της αλλαγής των συνθηκών και της ανθρώπινης δραστηριότητας μπορεί να συλληφθεί και να κατανοηθεί ορθολογικά μόνο ως επαναστατική πράξη¹⁴³.

Έτσι, αυτό που συνεπάγεται από τη μαρξική θέση είναι ότι η υλική βάση –ως τρόπος παραγωγής, παραγωγικές σχέσεις και παραγωγικές δυνάμεις– δίνει τη βασική κατεύθυνση, εντός της οποίας κινείται και ο πνευματικός πολιτισμός (οι μορφές συνείδησης). Ο τρόπος παραγωγής, λοιπόν, αποτελεί τον πυρήνα κάθε ανθρώπινης κοινωνίας¹⁴⁴.

Ενώνοντας, ακολούθως, όλες τις μαρξικές σκέψεις, καταλήγουμε: η εκάστοτε ιδεολογία –ούσα κοινωνικό προϊόν που πηγάζει, αλλά και ρυθμίζεται, από την κοινωνική πρακτική– πηδαλιουχείται από την τάξη που κυριαρχεί επί των παραγωγικών δυνάμεων, που με τη σειρά τους καθορίζουν τον χαρακτήρα των παραγωγικών σχέσεων. Παράλληλη συνέπεια αυτού, είναι ότι οι νόμοι θεσπίζονται με βάση τα κελεύσματα της κυρίαρχης ιδεολογίας¹⁴⁵.

Ωστόσο, παρά το γεγονός ότι μπορούμε εύλογα να υποστηρίξουμε ότι το δίκαιο –κατά τη μαρξική θεώρηση– αποτελεί συστατικό στοιχείο της υπερδομής, η απάντηση περί ταξινόμησης της ιδεολογίας στο μαρξικό δίπολο δεν μπορεί να απαντηθεί μονοσήμαντα. Τι ισχύει, άραγε, με την έννοια της ιδεολογίας; Μπορούμε, άραγε, να τη θεωρήσουμε συστατικό στοιχείο της βάσης;¹⁴⁶ Η μόνη σίγουρη διάσταση είναι αυτή που της αποδίδει ο ίδιος ο συγγραφέας: η ιδεολογία αποτελεί μια απολύτως απαραίτητη διάσταση της κοινωνικής ύπαρξης, τόσο απαραίτητη όσο η οικονομία.

Στις παραδοσιακές ερμηνείες της θεωρίας του Marx, η ιδεολογία γενικά δεν θεωρείται μέρος της οικονομικής βάσης, αλλά αντίθετα θεωρείται συστατικό στοιχείο της υπερδομής. Επί παραδείγματι, στην σκέψη του Lenin, ηγέτη και εκπροσώπου του μπολσεβικικού κόμματος, εντοπίζουμε αυτό που πολύ συχνά περιγράφεται ως σοβιετικός μαρξισμός¹⁴⁷. Μορφολογικά, κυρίαρχο χαρακτηριστικό αυτής της μαρξιστικής θεώρησης αποτελεί ο οικονομικός ντετερμινισμός, ο οποίος ως αντίληψη προκρίνει τον απολυτο καθορισμό του εποικοδομήματος από τη βάση· συνεπώς, κράτος/δίκαιο/ιδεολογία ως φαινόμενα του εποικοδομήματος αποτελούν απλή αντανάκλαση της οικονομίας¹⁴⁸. Με άλλα λόγια, η λενινιστική οπτική αντιμετωπίζει το

¹⁴³ Karl Marx, *Θέσεις για τον Φόρερπαχ [...]*, ό. π., σ. 61

¹⁴⁴ Βλ. Γιώργο Φαράκλα, *Η λογική [...]*, ό. π., σ. 112

¹⁴⁵ Hugh Collins, *Μαρξισμός και Δίκαιο [...]*, ό. π., σ. 81. Μια τέτοια πτυχή του Marx εντοπίζουμε και στο δοκίμιο του που τιτλοφορείται *Περί του Εβραϊκού ζητήματος*. Αυτό το δοκίμιο του νεαρού Marx –παρόλο που μπορεί να μην είναι κεντρικό για τις πιο επιδραστικές ιδέες της μαρξιστικής σκέψης– μας προϊδεάζει για ορισμένα από τα θέματα που θα γίνονταν αργότερα κεντρικά στα πιο ουσιαστικά έργα του. Ο Marx ασκεί κριτική στην ιδέα ότι η παραχώρηση πολιτικών δικαιωμάτων, όπως η ιθαγένεια ή η νομική ισότητα, είναι η τελική λύση στα κοινωνικά προβλήματα. Έτσι, η εστίαση στα πολιτικά δικαιώματα –και η αποκλειστική τους νοηματοδότηση ως νομικά δικαιώματα– συχνά χρησιμεύει ως αντιπερισπασμός από πιο θεμελιώδη οικονομικά και κοινωνικά ζητήματα.

Αντιθέτως, ο Marx υποστηρίζει ότι η πραγματική χειραφέτηση απαιτεί την αντιμετώπιση των υποκείμενων οικονομικών και κοινωνικών δομών που διαιωνίζουν την ανισότητα. Έτσι, τα πολιτικά δικαιώματα και το αντίστοιχα διαμορφωμένο νομικό πλαίσιο, αν και «αποτελ[ούν] ασφαλώς σημαντική πρόοδο», δεν αντιμετωπίζουν τις βαθύτερες κοινωνικές και οικονομικές ανισότητες που υπάρχουν στην κοινωνία και, γι' αυτό, δεν αποτελούν την «τελευταία μορφή της ανθρώπινης χειραφέτησης». Η ανθρώπινη χειραφέτηση, λοιπόν, «πραγματοποιείται [...] μόνο όταν ο άνθρωπος αναγνωρίζει και οργανώνει τις δικές του δυνάμεις σαν κοινωνικές δυνάμεις και κατά συνέπεια δεν ξεχωρίζει πια από τον εαυτό του την κοινωνική δύναμη κάτω απ' τη μορφή της πολιτικής δύναμης», βλ. Karl Marx, *Το εβραϊκό ζήτημα*, μτφρ. Σ. Δ., εκδ. Δρόμων Αθήνα, 2006, σ.73. Βλ. και αναλυτικά Γιώργο Φαράκλα, *Η λογική [...]*, ό. π., σ. 206

¹⁴⁶ Αγγελική-Χριστοδουλίδη Μαζαράκη, *Προβλήματα θεωρίας της ιδεολογίας*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 2009, σ. 95

¹⁴⁷ Για τον Terry Eagleton, βέβαια, «[η] Σοβιετική Ένωση ήταν μαρξιστική όσο η Ιερά εξέταση ήταν χριστιανική», βλ. Terry Eagleton, *Marxism and Literary Criticism*, London and New York, Routledge, 2002, σ. viii

¹⁴⁸ Michael Heinrich, *Το Κεφάλαιο του Μαρξ: Εισαγωγή στους τρεις τόμους*, μτφρ. – επιμ. Σοφία Λαλοπούλου, εκδ. Futura, Αθήνα, 2017, σ. 33, 226

κράτος ως μηχανισμό, που εργαλειοποιείται από την άρχουσα καπιταλιστική τάξη, με απώτερο σκοπό την καταπίεση και αδρανοποίηση της εργατικής τάξης. Έτσι, σε μια προσπάθεια αντιστοίχισης, τα συμφέροντα γεννούν τις ιδέες, το δίκαιο κλπ¹⁴⁹.

Ωστόσο, είναι σημαντικό να σημειωθεί εκ νέου ότι η θεωρία του Marx είναι ανοιχτή σε ερμηνείες και έχει υπάρξει μια κάποια συζήτηση και εξέλιξη των προοπτικών στο πλαίσιο της μαρξιστικής σκέψης. Έτσι, κατά τη γνώμη του γράφοντος, η μαρξική σκέψη, σε αντίθεση με τις σοβιετικές θεωρήσεις, δεν εγκλωβίζεται σε μια απλοϊκή οικονομική αναγωγή¹⁵⁰. Ακόμα και αν δεχθούμε ότι η ιδεολογία εντάσσεται στον χώρο του εποικοδομήματος, αναμφισβήτητα αναπτύσσει μια διαλεκτική σχέση με τη βάση¹⁵¹, αφού ότι η οικονομική δομή προσεγγίζεται ως σύστημα κοινωνικών σχέσεων και όχι ως μια απλή τεχνική διαδικασία. Αξίζει, δε, να επισημανθεί ότι αυτή η χονδροειδής ερμηνεία του μαρξισμού επικρίθηκε ήδη από τον ίδιο τον Marx, ο οποίος αναφερόμενος σε αυτές τις ερμηνείες δήλωσε ότι «δεν είμαι μαρξιστής»¹⁵².

Έτσι, το ιδεολογικό εποικοδόμημα, δεν συνιστά μια μηχανική αντανάκλαση της βάσης. Τούτο διότι, η ιδεολογία, ως διαδικασία, συμμετέχει αποφασιστικά στη συγκρότηση του κοινωνικού γίνεσθαι και στη διαμόρφωση των παραγωγικών σχέσεων.

Ο πυρήνας, πάντως, της μαρξικής ανάλυσης του δικαίου βασίζεται στην καθοριστική επιρροή του υλικού υποβάθρου επάνω στο νομικό εποικοδόμημα¹⁵³. Αυτός ο πυρήνας σηματοδοτεί μεν τη μετατόπιση του ενδιαφέροντος από το κράτος και την πολιτική στο πεδίο της πολιτικής οικονομίας¹⁵⁴, αλλά αποφεύγει τον ντετερμινιστικό σκόπελο. Ο Marx, απλώς, οριοθετεί τη δράση του κράτους, υποστηρίζοντας ότι αυτή δεν μπορεί να κατανοηθεί ελλείψει των υλικών-οικονομικών παραμέτρων¹⁵⁵.

Η εν λόγω προβληματική δεν στερείται σημασίας, αφού αποτέλεσε –μεταξύ άλλων- και το έναυσμα για μία άτυπη και άρρητη συνομιλία ανάμεσα στους Althusser, Negri και Πουλαντζά. Τούτο διότι, εύκολα μπορούμε να ισχυριστούμε ότι η έννοια της ιδεολογίας εντοπίζεται, έστω και μέσω αποκλίνουσων γενεαλογιών, στις θεωρίες των υπό εξέταση στοχαστών. Παρότι μπορεί να διαφέρουν στις ερμηνείες τους, και οι τρεις στοχαστές ασχολούνται με τις ιδέες του Marx, για να αντιμετωπίσουν τις πολυπλοκότητες του σύγχρονου καπιταλισμού και της ταξικής πάλης.

¹⁴⁹ «Αυτό [...] οδηγεί στα γνωστά αδιέξοδα του οικονομισμού: δεν μπορεί να εξηγήσει ποιος εκπαιδεύει τον παιδαγωγό, όπως γράφει και ο ίδιος ο Μαρξ», βλ. αναλυτικά σε Σωτήρη Σιαμανδούρα, *Εμείς και ο Μακιαβέλι του Αλτουσέρ*, σε *Kaboom*, Αθήνα, τευχ. 1/Δεκέμβριος 2016, σ. 83,

¹⁵⁰ Βλ. και Michael Heinrich, *Το Κεφάλαιο [...]*, ό. π., σ. 226. Με αυτή τη θέση συμφωνεί και ο Hugh Collins, βλ. αναλυτικά Hugh Collins, *Μαρξισμός και Δίκαιο [...]*, ό. π., σ. 49

¹⁵¹ Νικόλαος Γ. Ιντζεσίλογλου, *Κοινωνιολογία του Δικαίου [...]*, ό. π., σ. 306

¹⁵² Louis Althusser, *Ο μαρξισμός [...]*, ό. π., σ. 123

¹⁵³ Hugh Collins, *Μαρξισμός και Δίκαιο [...]*, ό. π., σ. 133

¹⁵⁴ Αλέξανδρος Χρύσης, *Ο Marx του κομμουνισμού*, εκδ. ΚΨΜ, Αθήνα, 2020, σ.23

¹⁵⁵ Michael Heinrich, *Το Κεφάλαιο [...]*, ό. π., σ. 226

II. Ο δομικός μαρξισμός του Althusser

i. Η έννοια του Κράτους και της ιδεολογίας στο αλτουσεριανό έργο

1. Το Κράτος ως μηχανή εξουσίας

«Αυτό επομένως που κάνει το κράτος να είναι κράτος είναι ότι είναι [...] διαχωρισμένο από την πάλη των τάξεων, ώστε να είναι το εργαλείο αυτών που κρατούν την εξουσία [...] είναι φτιαγμένο γι' αυτόν τον σκοπό¹⁵⁶». Αυτές τις σκέψεις επιλέγει ως εισαγωγή ο Althusser, για να διατυπώσει εκ νέου την πάγια θέση του, ότι δηλαδή το Κράτος αποτελεί τόσο εργαλείο εξασφάλισης της κυριαρχίας της αστικής τάξης, όσο και όργανο αναπαραγωγής των όρων εκμετάλλευσης.

Είναι σαφές, λοιπόν, για τον Althusser –έχοντας και ως γνώμονα τις αναλύσεις των Marx και Lenin¹⁵⁷ για τον ρόλο του Κράτους ως ειδικής μηχανής¹⁵⁸- ότι το καπιταλιστικό Κράτος δεν συνιστά, ούτε καταστατικά, έναν ουδέτερο θεσμό. Αντιθέτως, «[τ]ο κράτος είναι [ένα] ταξικό κράτος από την πολιτική του [...] και συνδέεται ευθέως με την κυρίαρχη τάξη»¹⁵⁹. Αυτό το εργαλείο, ακολούθως, αποτελείται από πολλά γρανάζια, πολλούς μηχανισμούς (κατασταλτικούς και ιδεολογικούς), που όλοι τους λειτουργούν και συντείνουν «προς έναν κοινό σκοπό», τη θεμελίωση και διαιώνιση της αστικής τάξης¹⁶⁰.

Κατά, συνέπεια, «[ό],τι είναι φτιαγμένο γι' αυτό το σκοπό είναι εγγεγραμμένο στην ίδια τη δομή του κράτους». Αυτή η εργαλειακή χρήση του Κράτους, βέβαια, δεν είναι μια απλή ή προφανής διαδικασία. Βασίζεται σε συγκεκριμένες ενέργειες στις οποίες το Κράτος είναι υποχρεωμένο να προβεί «ως μηχανή παραγωγής νόμιμης εξουσίας¹⁶¹».

Ως μηχανή νόμιμης εξουσίας, συνεπώς, το Κράτος -εν ευρεία έννοια- αποτελεί καταρχάς ένα σύνολο κατασταλτικών μηχανισμών¹⁶². Τόσο η μαρξιστική, όσο και η αλτουσεριανή θεωρία, εντάσσουν στους κατασταλτικούς κρατικούς μηχανισμούς θεσμούς όπως τον στρατό, την αστυνομία κλπ. Δηλαδή, συστατικό στοιχείο των κατασταλτικών μηχανισμών αποτελεί η βία και η καταστολή¹⁶³. η ιδεολογία είναι δευτερεύον στοιχείο.

Αυτό που πρέπει, λοιπόν, να προστεθεί στην ανάλυσή μας, κατά τον Althusser – αφού «καμία κοινωνική τάξη δεν είναι σε θέση να διατηρηθεί στην πολιτική εξουσία, αν δεν ασκεί

¹⁵⁶ Louis Althusser, *Γιατί το κράτος είναι μια μηχανή*, μτφρ. Μιχάλης Σκομβούλης, σε *Θέσεις*, τευχ. 113/ Οκτώβριος-Δεκέμβριος 2010, διαθέσιμο σε https://www.theseis.com/index.php?option=com_content&view=article&id=1127:category-1127&catid=128&Itemid=113 [τελευταία πρόσβαση 5.9.2023]

¹⁵⁷ Τους οποίους ο Althusser –σύμφωνα, πάντα με τον Balibar- παρουσιάζει ως «Μακιαβέλλι του προλεταριάτου», βλ. αναλυτικά Étienne Balibar, *Μαρξ ο τζόκερ ή ο μη αποκλειόμενος τρίτος* σε Étienne Balibar, *Κράτος, μάζες, πολιτική*, μτφρ. Τάσος Μπέτζελος, εκδ. Εκτός Γραμμής, Αθήνα, 2014, σς. 88, 89

¹⁵⁸ Louis Althusser, *Ιδεολογία [...]*, ό. π., σ. 79

¹⁵⁹ «[Η] μαρξιστική – λενινιστική θεωρία του κράτους ψηλαφίζει την ουσία [...] μηχανισμός του κράτους [τίθεται] στην υπηρεσία των κυρίαρχων τάξεων», βλ. Louis Althusser, *Ιδεολογία [...]*, ό. π., σ. 78

¹⁶⁰ Louis Althusser, *Γιατί το κράτος [...]*, ό. π.

¹⁶¹ Louis Althusser, *Γιατί το κράτος [...]*, ό. π.

¹⁶² Louis Althusser, *Ιδεολογία [...]*, ό. π., σ. 78

¹⁶³ Louis Althusser, *Ιδεολογία [...]*, ό. π., σ. 83

συγχρόνως την ηγεμονία της [και μέσω της ιδεολογίας¹⁶⁴]- είναι η σκιαγράφηση των ιδεολογικών μηχανισμών του Κράτους.

«Τι είναι, λοιπόν, αυτοί οι ιδεολογικοί μηχανισμοί του κράτους¹⁶⁵»; Οι ιδεολογικοί μηχανισμοί του κράτους αποτελούν τον τρόπο με τον οποίο η κοινωνία ενσωματώνεται στις ιδεολογικές δομές και αξίες που υποστηρίζονται από την κυρίαρχη τάξη. Οι ιδεολογικοί μηχανισμοί του Κράτους, επομένως, έχουν αποστολή να διαδώσουν την κυρίαρχη ιδεολογία –και κυρίως την αναπαραγωγή των σχέσεων παραγωγής- Ορισμένοι βασικοί ιδεολογικοί μηχανισμοί του κράτους, όπως τους περιέγραψε ο Althusser, είναι η θρησκεία, οι εκπαιδευτικοί θεσμοί, η οικογένεια και, όπως ήδη αναφέρθηκε, το δίκαιο ως νομικο-πολιτικός θεσμός. Όλοι αυτοί οι ιδεολογικοί μηχανισμοί λειτουργούν με κυρίαρχο στοιχείο την ιδεολογία, ενώ η βία συναντάται μόνο εμβλωματικά¹⁶⁶.

Οφείλουμε, έτσι, κατά τον Althusser, να κατανοήσουμε την οργανική σχέση μεταξύ της κυρίαρχης ιδεολογίας και του κρατικού μηχανισμού, καθότι «όλα παίζονται γύρω από το Κράτος¹⁶⁷».

2. Η αλτουσεριανή σύλληψη της ιδεολογίας

Η αλτουσεριανή σύλληψη της ιδεολογίας σε σχέση με το παραδοσιακό σχήμα «υποδομή/υπερδομή»: επικαθορισμός και αντίφαση

Η ανάλυσή μας οδηγεί αναπόφευκτα στο ερώτημα που ταλανίζει τον Althusser: «[ά]ν ένας κοινωνικός μηχανισμός δεν αναπαράγει τους όρους της παραγωγής [...] δεν πρόκειται να επιζήσει ούτε έναν χρόνο [...] είναι λοιπόν η αναπαραγωγή των όρων της παραγωγής¹⁶⁸»;

Οι στοχασμοί του Althusser μορφοποιούνται ως μια στρατηγική κατανόησης και αντιμετώπισης ενάντια στις διαδικασίες αναπαραγωγής του κεφαλαιοκρατικού μοντέλου. Αυτό το ζήτημα επιδιώκει να εξετάσει μεθοδικά ο Γάλλος στοχαστής. Για τον Althusser δεν είναι αφηρημένο πρόβλημα: τουναντίον, και αυτό το ζήτημα τίθεται επί συγκεκριμένης υλικής βάσης¹⁶⁹. Για να απαντήσει στο ανωτέρω ερώτημα, πάντως, ο Althusser κατέφυγε σε μια συστηματική ανάλυση του σχήματος βάσης-εποικοδομήματος¹⁷⁰, το οποίο ερμηνεύει ως μεταφορά¹⁷¹: η κοινωνία συγκροτείται από διάφορες δομές που σχετίζονται με μεταξύ τους, με την έννοια ότι αρθρώνονται από έναν συγκεκριμένο προσδιορισμό.

Στόχος, λοιπόν, είναι η οριοθέτηση και διαφοροποίηση της μαρξικής διαλεκτικής από αυτή του Hegel. Αυτή η επιθυμία συμπεριλαμβάνει, εύλογα, την αποσαφήνιση εννοιών όπως η

¹⁶⁴ Louis Althusser, *Ιδεολογία [...]*, ό. π., σ. 86

¹⁶⁵ Louis Althusser, *Ιδεολογία [...]*, ό. π., σ. 83

¹⁶⁶ Louis Althusser, *Ιδεολογία [...]*, ό. π., σ. 85

¹⁶⁷ Louis Althusser, *Οι ιδεολογικοί μηχανισμοί του κράτους*, σε Louis Althusser, *Μήση στη φιλοσοφία για τους μη φιλοσόφους*, μτφρ. Τάσος Μπέτζελος, εκδ. Εκτός Γραμμής, Αθήνα, 2019, σ. 197

¹⁶⁸ Louis Althusser, *Ιδεολογία [...]*, ό. π., σ. 70

¹⁶⁹ Σωτήρης Σιαμανδούρας, *Εμείς [...]*, ό. π., σ. 83

¹⁷⁰ «[Τ]ο σύνθεμα δομή-υπερδομή [...] αποτελεί την ουσία κάθε κοινωνικού σχηματισμού, βλ. Louis Althusser, *Αντίφαση και επικαθορισμός*, σε Louis Althusser, *Για τον Μαρξ*, μτφρ. Τάσος Μπέτζελος, εκδ. Εκτός Γραμμής, Αθήνα, 2015, σ. 166. Βλ. και Αλέξανδρο Χρύση, *Ιδεολογία [...]*, ό. π., σ. 156. Σε κάθε περίπτωση, το μαρξικό σχήμα βάση-εποικοδόμημα είναι κρίσιμο για γενικότερη αντίληψη του Althusser, βλ. Sonja Buckel, *Subjectivation [...]*, ό. π., σ. 135

¹⁷¹ Sonja Buckel, *Subjectivation [...]*, ό. π., σ. 135

αιτιότητα, η ολότητα, καθώς και τις μορφές και τα είδη των αντιφάσεων που αρθρώνονται στις αντίστοιχες έννοιές τους.

Επομένως, σύμφωνα με τον Althusser, υπάρχουν τρεις δομές στο οικοδόμημα της κοινωνίας: η οικονομική, η πολιτική και η ιδεολογική¹⁷². Αν και «σε τελευταία ανάλυση»¹⁷³ το οικονομικό επίπεδο (πιο συγκεκριμένα η παραγωγή¹⁷⁴) επικαθορίζει τα έτερα επίπεδα –ως επικρατούσα δομή– το πολιτικό και η ιδεολογία διατηρούν μια σχετική αυτονομία¹⁷⁵. Είναι, ακολουθώντας την αλτουσεριανή σκέψη, αυτόνομα και ιδιαιτέρως πολύπλοκα. Η σχέση βάσης και εποικοδομήματος δεν είναι σχέση αιτίου και αιτιατού. Εξάλλου, όπως ειπώθηκε και εισαγωγικά, για τον στοχαστή το ιδεολογικό «είναι μια αντικειμενική πραγματικότητα, απαραίτητη για την ύπαρξη κάθε κοινωνίας [...] είναι εκείνο που διακρίνει και τσιμεντώνει»¹⁷⁶.

Έτσι, δεν υπάρχει προνομιακός τύπος κοινωνικής δραστηριότητας, ούτε ενιαία κοινωνική δυναμική, αλλά μόνο οικονομικές, ιδεολογικές, θεωρητικές και πολιτικές πρακτικές. Εδώ έγκειται και το κρίσιμο σημείο διαφοροποίησης του Althusser από τον Hegel και ορισμένες ερμηνείες του εγελιανού μαρξισμού¹⁷⁷: η κοινωνική ολότητα δεν πρέπει να θεωρείται διεπόμενη από μια απλή θεμελιώδη αντίθεση. Αντίθετα, το σύνολο είναι πάντα ήδη δεδομένο ως μια σύνθετη οντότητα, με την έννοια ότι συγκροτείται από σχετικά αυτόνομες –αλλά αλληλοδιαπλεκόμενες– αντιφάσεις και όχι από μια αρχική ενότητα.

Επομένως, επαναπροσεγγίζοντας το μαρξικό σχήμα βάσης – εποικοδομήματος, ο Althusser επιχείρησε να αποδείξει ότι το ιδεολογικό εποικοδόμημα διατηρεί τη δική του αυτονομία από την οικονομική βάση –αφού κάθε επίπεδο διέπεται από τους δικούς του νόμους, που δεν συνάγονται από αλλού– και επομένως το ιδεολογικό επίπεδο μπορεί να αποτελεί –ενδεχομένως– την καθοριστική συγκυρία για την εξέλιξη μιας κοινωνίας¹⁷⁸. Ο Althusser, συλλαμβάνει, ακολούθως, την κοινωνική αλλαγή όχι ως το αποτέλεσμα μιας βασικής αντίθεσης¹⁷⁹, αλλά ως απόρροια μιας σύμπτωσης, σε μια ορισμένη συγκυρία.

¹⁷² Ο Ian Craib χρησιμοποιεί μια αρχιτεκτονική αναλογία, για να διασαφηνίσει τον αλτουσεριανό όρο της *σχετικής αυτονομίας*. Έτσι, αν φανταστούμε ένα τριώροφο κτίριο, μπορούμε και να κατανοήσουμε τη σχετική αυτονομία κάθε ορόφου, σε σχέση με τους έτερους. Παρά τη στενή διαπλοκή των ορόφων –πολλώ δε μάλλον αν το κτίριο στεγάζει μια ενιαία επιχείρηση– όχι μόνο είναι δυνατή μια οργανική αυτονομία, αλλά η αλληλεπίδραση μεταξύ των ορόφων είναι μάλλον αναπόφευκτη, βλ. Ian Craib, *Σύγχρονη κοινωνική θεωρία*, μτφρ. Παντελής Λέκκας, εκδ. Τόπος, Αθήνα, 2011, σς. 226, 227, 228

¹⁷³ Louis Althusser, *Αντίφαση και επικαθορισμός* [...], ό. π., σ. 167, βλ. και Louis Althusser, *Για την Πολιτιστική* [...], ό. π., σ. 39

¹⁷⁴ Louis Althusser, *Αντίφαση και επικαθορισμός* [...], ό. π., σς. 166, 167. Βλ. και Louis Althusser, *Για την Πολιτιστική* [...], ό. π., σ. 39

¹⁷⁵ Η οικονομία συνεχίζει να έχει προτεραιότητα, αλλά μόνο μακροσκοπικά. Δηλαδή, η επιρροή του οικονομικού επιπέδου δεν μπορεί να εντοπιστεί στο μικροσκοπικό επίπεδο, βλ. Ian Craib, *Σύγχρονη κοινωνική θεωρία* [...], ό. π., σ. 231, John Storey, *Πολιτισμική θεωρία και λαϊκή κουλτούρα*, μτφρ. Βασίλης Ντζούνης, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα, 2015, σ. 116, βλ. και Αριστείδη Μπαλτά, *Ονόματα του Κομμουνισμού*, εκδ. Πατάκης, Αθήνα, 2018, σ. 207

¹⁷⁶ Louis Althusser, *Για την Πολιτιστική* [...], ό. π., σ. 43

¹⁷⁷ Sonja Buckel, *Subjectivation* [...], ό. π., σ. 135

¹⁷⁸ Τάσος Μπέτζελος, *Πρόλογος* σε Louis Althusser, *Για την Πολιτιστική* [...], ό. π., σς. 17, 18. Βλ. και Tony Bennett, *Φορμαλισμός και μαρξισμός*, μτφρ. Σπύρος Τσακνιάς, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα, 1983, σ. 130

¹⁷⁹ Το εγελιανό σχήμα –κατά την ανάγνωση του Althusser– αποτελείται από μία βασική αντίθεση δύο όρων: την κοινωνία των πολιτών (την υλική ζωή, σχηματικά) και την πολιτική κοινωνία (την πνευματική ζωή, σχηματικά). Η υλική διάσταση πηδαιλουχείται από ένα εξωτερικό προς αυτή νόμο –που αποτελεί και συγχρόνως και συνθήκη δυνατότητάς της–, την πνευματική διάσταση. Έτσι, το πολιτικοϊδεολογικό είναι η ουσία του υλικού. Σε αυτή την κατεύθυνση, πάντα με την αλτουσεριανή ανάγνωση του Hegel, κάθε αλλαγή των κοινωνικών σχηματισμών εκκινεί από το πνευματικό –από την *Πανουργία του Λόγου*– για να καταλήξει στο υλικό. Αναλυτικά βλ. Louis Althusser, *Αντίφαση και επικαθορισμός* [...], ό. π., σς. 160 επ.

Στη θέση, λοιπόν, της εγελιανής διαλεκτικής ο Althusser τοποθετεί τον *επικαθορισμό*, έννοια που θα δανειστεί από τον Freud¹⁸⁰. Αυτός ο δανεισμός δεν κρίνεται αυθαίρετος από τον Althusser, αλλά τουναντίον «*απαραίτητος, αφού [...] διακυβεύεται το ίδιο θεωρητικό πρόβλημα: με ποια έννοια πρέπει να σκεφτούμε τον καθορισμό είτε ενός στοιχείου είτε μιας δομής, από μια δομή*¹⁸¹;».

Ο επικαθορισμός εκφράζει τη διαδικασία αναγνώρισης των αποτελεσμάτων μιας δομής στα πλαίσια μιας άλλης δομής. Εφαρμόζοντας αυτή την έννοια του επικαθορισμού στο μαρξικό σχήμα της βάσης-εποικοδομήματος, ο Althusser επιχείρησε να παραγκωνίσει τον δογματικό και οικονομικά ντετερμινιστικό σοβιετικό μαρξισμό, που αντιμετώπισε το εποικοδόμημα ως απλή αντανάκλαση της οικονομικής βάσης της κοινωνίας, προτείνοντας μια νέα ανάγνωση του Marx¹⁸², καθώς η μονοδιάστατη απεικόνιση του εποικοδομήματος είναι για τον Althusser τόσο λανθασμένη, όσο και ο πρώιμος ανθρωπιστικός μαρξισμός¹⁸³.

Έτσι, «*[μ]ε βάση μια οικονομιστική ερμηνεία του μαρξισμού, αρκεί να έχουν [...] καταργηθεί οι οικονομικές βάσεις των κοινωνικών τάξεων για να [...] επιβεβαιώσουμε ότι έχ[ει] [...] εξαφανιστεί η πάλη των τάξεων [...] ωστόσο ο μαρξισμός δεν είναι οικονομισμός*¹⁸⁴». Τούτο συνεπάγεται, ότι «*οι υπερδομές όχι απλώς δεν είναι απλά καθαρά φαινόμενα της οικονομίας, αλλά διαθέτουν δική τους δραστηριότητα*¹⁸⁵».

Για να εισαγάγει την έννοια του *επικαθορισμού*, ο Althusser ξεκινάει από την παρατήρηση του Lenin, περί *αδύναμου κρίκου*¹⁸⁶. «*Γιατί η επανάσταση ήταν δυνατή και νικηφόρα στη*

¹⁸⁰ «Δεν επινόησα εγώ αυτή την έννοια [...] τη δανείζομαι από τη γλωσσολογία και την ψυχανάλυση», Ernesto Laclau/Chantal Mouffe, *Ηγεμονία και σοσιαλιστική στρατηγική*, μτφρ. Αντώνης Γαλανόπουλος, εκδ. Επέκεινα, Τρίκαλα, 2021, σ. 168

¹⁸¹ Miriam Glucksmann, *Louis Althusser [...]*, ό. π., σ. 86

¹⁸² Βλ. και Γιώργο Καλαμπόκα – Τάσο Μπέτζελο, *Εισαγωγή*, σε Τετράδια Μαρξισμού (συνλ.), *Αφιέρωμα: 1968, το ίχνος του Μάη μισό αιώνα μετά*, εκδ. ΚΨΜ, Αθήνα, τευχ. 08/ χειμώνας 2018-19, σ. 51. Περαιτέρω, με τα λόγια του Derrida «*[ο] Αλτουσέρ διεξήγαγε [...] έναν αγώνα εναντίον μιας ορισμένης ηγεμονίας που, στο εσωτερικό του [γαλλικού κομμουνιστικού] Κόμματος, λειτουργούσε ταυτόχρονα ως τρομοκρατικός δογματισμός και ως φιλοσοφικός στερεοτυπισμός, έναν αγώνα [...] απολύτως απαραίτητο*», σε Jacques Derrida, *Πολιτική [...]*, ό. π., σ. 14. Για τον Derrida, βέβαια, η φράση «*σε τελική ανάλυση*» αναπόφευκτα συνιστά ακόμα μια μεταφυσική οικονομιστική αγκύλωση, «*μια παραχώρηση στο οικονομικό δόγμα*», βλ. Jacques Derrida, *Πολιτική [...]*, ό. π., σ. 40. Γι' αυτό, εξάλλου, αντιτάσσεται στον μαρξισμό του Althusser, βλ. και Jacques Derrida, *Φαντάσματα [...]*, ό. π., σ. 114. Στο ίδιο συμπέρασμα καταλήγουν και οι Laclau/Mouffe, θεωρώντας ότι ο Althusser «*υποπίπτει στο ίδιο ακριβώς σφάλμα που επικρίνει*», καταλήγοντας έτσι στο ίδιο ουσιοκρατικό αδιέξοδο του 19^{ου} αιώνα, αφού η φράση «*σε τελική ανάλυση*» υποδηλώνει ότι η οικονομία έχει κεντρική θέση σε κάθε τύπο κοινωνίας. Βλ. Ernesto Laclau/Chantal Mouffe, *Ηγεμονία [...]*, ό. π., σς. 168, 169, 170. Οικονομισμό και παραμέληση του ζητήματος της αλλοτρίωσης καταλογίζει στον Althusser και ο Lefebvre, βλ. Αλεξάνδρα Δεληγιώργη, *Ο μοντερνισμός στη σύγχρονη φιλοσοφία*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2007, σ. 220

Παρόμοια προβλήματα διαβλέπουν και οι Δοξιάδης/Μουζέλης, αφού εν τέλει η κρατική λειτουργία ανάγεται διαρκώς στη σφαίρα της οικονομίας. Έτσι, το αλτουσεριανό επιχείρημα επιστρέφει σε οικονομικές προκείμενες, επειδή –σύμφωνα με τον Δοξιάδη, ενώ το Κράτος υπάρχει για να εξυπηρετεί οικονομία (ως αναπαραγωγή των όρων των παραγωγικών σχέσεων), η οικονομία δεν χρειάζεται να υπάρχει για να εξυπηρετεί το Κράτος. Βλ. αναλυτικά Κύρκο Δοξιάδη, *Ιδεολογία*, εκδ. Νήσος, Αθήνα, 2017, σ. 31, σημ. 4 και Νίκο Μουζέλη: i) *Μεταμαρξιστικές προοπτικές*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 1992, σ. 73, ii) *Γέφυρες μεταξύ νεωτερικής και μετανεωτερικής κοινωνικής θεωρίας*, μτφρ. Βασίλης Καπετάνγιαννης, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 2008, σ. 370

¹⁸³ Pip Jones, Liz Bradbury, Shaun Le Boutillier, *Εισαγωγή στην Κοινωνική Θεωρία*, μτφρ. Βασίλης Ντζούνης, επιμ. Λουκάς Ρινόπουλος, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα, 2017, σ. 65

¹⁸⁴ Louis Althusser, *Για την Πολιτιστική [...]*, ό. π., σ. 38

¹⁸⁵ Louis Althusser, *Αντίφαση και επικαθορισμός [...]*, ό. π., σ. 175

¹⁸⁶ Louis Althusser, *Αντίφαση και επικαθορισμός [...]*, ό. π., σ. 142. Βλ. και Paul Ricoeur, *Althusser's theory of ideology*, σε *Althusser: a critical reader* (συνλ.), επιμ. Gregory Elliot, εκδ. Blackwell, 1994, σ. 45. Ο Althusser,

Ρωσία¹⁸⁷»; Ο Althusser, επαναλαμβάνοντας τον Lenin, θα υποστηρίξει ότι η επιτυχία της Οκτωβριανής Επανάστασης έγκειται στη συγχώνευση πολλών παραγόντων, «στη συσσώρευση [...] όλων των ιστορικών αντιφάσεων¹⁸⁸», και όχι στη θεμελιώδη αντίφαση της καπιταλιστικής κοινωνίας, δηλαδή στο επίπεδο της βάσης και τη σχέση μεταξύ των παραγωγικών δυνάμεων και των παραγωγικών σχέσεων¹⁸⁹.

Αυτό είναι που ο ο Althusser ερμηνεύει ως *επικαθορισμό*. Ένα γεγονός, όπως μια επανάσταση, δεν προκύπτει μηχανιστικά από τη βάση, αλλά περιλαμβάνει διάφορα επίπεδα του κοινωνικού σχηματισμού. Είναι ένας συνδυασμός δυνάμεων, μία *σύμπτωση*, μία *συγκυρία*, μία *συσσώρευση αντιφάσεων* που λαμβάνει χώρα σε μια συγκεκριμένη στιγμή της ιστορίας και που εντός διαφορετικού πλαισίου δεν μπορεί να κατανοηθεί¹⁹⁰.

Με τα λόγια του ίδιου του Althusser, «[γ]ια να γίνει η αντίφαση [η εν γένει αντίφαση] ενεργή [...] χρειάζεται μια συσσώρευση περιστάσεων και ρευμάτων. [Α]υτές οι αντιφάσεις [...] άπτονται των σχέσεων παραγωγής [αλλά] και των υπερδομών ως βαθμίδων που απορρέουν από αυτή την αντίφαση, οι οποίες όμως διαθέτουν [...] ειδικό ρόλο». Ο προχωρημένος χαρακτήρας της επαναστατικής ελίτ, η επανάσταση του 1905, τα διεθνή γεγονότα, η ιδιοσυγκρασία της Ρωσίας κλπ., είναι γεγονότα μοναδικά, η απουσία των οποίων θα οδηγούσε σε τελείως διαφορετικό αποτέλεσμα.

Η νέα αντίληψη του Althusser, συνεπώς, αντιπαραβάλλεται με τη εγγεληνή αντίφαση, αλλά και προς κάθε λογική αναγκαιότητα. Δηλώνει μια εγγενή ενδεχομενικότητα, κατά την οποία οποιοσδήποτε αριθμός δευτερευουσών αντιφάσεων συσσωρεύεται με τέτοιο τρόπο ώστε, σε μια δεδομένη, αλλά εντελώς τυχαία στιγμή, *συγκλίνουν* και *συγχωνεύονται* σε έναν εκρηκτικό συνδυασμό¹⁹¹.

Επομένως, «[η] εξαίρεση είναι ο κανόνας και η φαινομενικά απλή αντίφαση [...] δεν παρουσιάζεται ποτέ σε καθαρή κατάσταση [...] είναι πάντοτε επικαθορισμένη¹⁹²», ενώ «[η] μοναχική ώρα της τελικής ανάλυσης δεν φτάνει ποτέ [...] η ιδέα μιας καθαρής και απλής αντίφασης, μη επικαθορισμένης είναι [...] κενή, αφηρημένη¹⁹³»

Η ιδεολογία ως παράσταση μιας φαντασιακής σχέσης

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο που περιγράψαμε, λοιπόν, ο Althusser εκκινεί προς μια δομο-λειτουργιστική προσέγγιση της ιδεολογίας.

Πώς, όμως, ορίζεται/περιγράφεται η ιδεολογία; Ο Althusser διατύπωσε τρεις *θέσεις*, ενόψει της προσπάθειάς του να θεωρητικοποιήσει το ιδεολογικό φαινόμενο. Η πρώτη σκέψη που

λοιπόν, σε αντίθεση με τον Lefebvre, προσπάθησε να διαχωρίσει και τον Lenin από τον Hegel, βλ. αναλυτικά Kevin Anderson, *Lenin, Hegel, and Western Marxism*, εκδ. Haymarket Books, 2023, σς. 320 επ.

¹⁸⁷ Louis Althusser, *Αντίφαση και επικαθορισμός [...]*, ό. π., σ. 143

¹⁸⁸ Louis Althusser, *Αντίφαση και επικαθορισμός [...]*, ό. π., σ. 144

¹⁸⁹ Jason E. Smith, *The Multitude [...]*, ό. π., σ. vii

¹⁹⁰ Louis Althusser, *Αντίφαση και επικαθορισμός [...]*, ό. π., σ. 146, βλ. και Louis Althusser, *Για την Πολιτιστική [...]*, ό. π., σ. 39

¹⁹¹ Jason E. Smith, *The Multitude [...]*, ό. π., σ. vii

¹⁹² Louis Althusser, *Αντίφαση και επικαθορισμός [...]*, ό. π., σ. 158.

¹⁹³ Louis Althusser, *Αντίφαση και επικαθορισμός [...]*, ό. π., σ. 168

καταγράφει, πάντως, υπό αυτό το πρίσμα, θεματοποιεί την ιδεολογία ως ένα «σύστημα [...] αναπαραστάσεων (εικόνων, μύθων, ιδεών) [...] στους κόλπους μιας δεδομένης κοινωνίας¹⁹⁴».

Συνεχίζοντας, «[δ]εν είναι η συνείδηση των ανθρώπων που καθορίζει την ύπαρξή τους, αλλά αντίθετα, η συνείδησή τους καθορίζεται από την κοινωνική τους ύπαρξη [...] άνθρωποι δεν φαντάζονται, με την ιδεολογία, τις πραγματικές συνθήκες ύπαρξής τους, αλλά [...] αναπαριστούν τη σχέση τους με τις συνθήκες ύπαρξής τους¹⁹⁵», μας επισημαίνει ο Althusser στην πρώτη θέση που διατυπώνει.

Όπως γίνεται αντιληπτό, ο Althusser διαφοροποιείται από τη μαρξική θέση¹⁹⁶. Έτσι, η ιδεολογία δεν είναι απλώς μια ψευδής συνείδηση – μια απλή αντανάκλαση της βάσης- που επιβάλλεται από την άρχουσα τάξη, αλλά ένα σύνολο πεποιθήσεων και αξιών που τα άτομα εσωτερικεύουν ως μέρος της κοινωνικοποίησής τους. Η ιδεολογία, δηλαδή, συλλαμβάνεται ως ένα αυτόνομο πεδίο παραγωγής, με δική της εξουσία και έργο. Βασική της λειτουργία είναι η διασφάλιση της αναπαραγωγής των σχέσεων παραγωγής, λειτουργία που πραγματώνεται μέσω της υποκειμενοποίησης των ατόμων σε συγκεκριμένα κοινωνικά όντα. Συγκεκριμένα, η ιδεολογία κατασκευάζει μια διαμεσολαβημένη και συχνά διαστρεβλωμένη σχέση μεταξύ των ατόμων και των πραγματικών συνθηκών ύπαρξής τους. Διαμορφώνει τον τρόπο με τον οποίο τα άτομα αντιλαμβάνονται και κατανοούν τον κόσμο, παρουσιάζοντας συχνά μια απλουστευμένη ή διαστρεβλωμένη εκδοχή της πραγματικότητας¹⁹⁷.

Αυτή η πρώτη τοποθέτηση μας παρέχει και μια σαφέστερη κατανόηση του τρόπου με τον οποίο ο Lacan άσκησε επιρροή στη συλλογιστική πορεία του Althusser¹⁹⁸. Για να συνοψίσουμε – εν τάχει- τις σκέψεις του Lacan, ο Γάλλος ψυχαναλυτής επιχειρήσε να κατασκευάσει τη δική του δομιστική εκδοχή περί γλώσσας και υποκειμενικότητας, προτάσσοντας την ιδέα ότι η γλώσσα όχι μόνο αναπαριστά την πραγματικότητα, αλλά και τη διαμορφώνει¹⁹⁹. Πρότείνει, συνεπώς, μια μορφή γλωσσικού ντετερμινισμού, όπου η γλώσσα δομεί τις αντιλήψεις μας και επηρεάζει τον τρόπο με τον οποίο βιώνουμε τον κόσμο.

Στο λακανικό υπόδειγμα, λοιπόν, δίνεται έμφαση στη σωσσυρική διάκριση μεταξύ του σημαίνοντος (της γλωσσικής μορφής) και του σημαινόμενου (της έννοιας ή του νοήματος).²⁰⁰ Σχηματικά και εν τάχει, για τον Lacan το σημαίνον είναι αυτό που δομεί την ανθρώπινη

¹⁹⁴ Louis Althusser, *Μαρξισμός και ανθρωπισμός*, σε Louis Althusser, *Για τον Μαρξ*, μτφρ. Τάσος Μπέτζελος, εκδ. Εκτός Γραμμής, Αθήνα, 2015, σ. 327, βλ. και Louis Althusser, *Ιδεολογία [...]*, ό. π., σς. 96,97,98

¹⁹⁵ Louis Althusser, *Ιδεολογία [...]*, ό. π., σ. 101

¹⁹⁶ Κατά τον Παναγιώτη Νούτσο, ο Althusser σε αυτό το σημείο παρερμήνευσε σημαντικά τα μαρξικά έργα, βλ. αναλυτικά Παναγιώτη Νούτσο, *Karl Marx: ο κριτικός της ιδεολογίας*, εκδ. Θεμέλιο. Αθήνα. 1988, σ. 19

¹⁹⁷ Louis Althusser, *Ιδεολογία [...]*, ό. π., σ. 102. Βλ. και Louis Althusser, *Οι ιδεολογικοί μηχανισμοί του κράτους*, σε Louis Althusser, *Μύηση στη φιλοσοφία για τους μη φιλοσόφους*, μτφρ. Τάσος Μπέτζελος, εκδ. Εκτός Γραμμής, Αθήνα, 2019, σ. 297, όπου αναφέρεται ότι η ιδεολογία ως σύστημα αναπαραστάσεων «είναι συγχρόνως αληθές στον βαθμό που λαμβάνει υπόψη του τις πραγματικότητες που βιώνουν οι άνθρωποι και ψευδές στον βαθμό που επιβάλλει τη δική του αλήθεια [έναντι άλλων «αληθειών»] προκειμένου να [...] αποδώσει το [ένα και μοναδικό] νόημα».

¹⁹⁸ Αν και για τον Terry Eagleton, αυτή η επιρροή βασίζεται σε κρίσιμες παρερμηνείες των γραπτών των δύο προαναφερθέντων ψυχαναλυτών, βλ. Terry Eagleton, *Ιδεολογία [...]*, ό. π., σ. 252

¹⁹⁹ «[Χωρίς] το ξεπέταγμα [...] της γλωσσολογίας [...] η απόπειρα θεωρητικοποίησης [του Λακάν] θα αποδεικνυόταν αδύνατη», βλ. Louis Althusser, *Φρόντ και Λακάν*, σε Louis Althusser, *Θέσεις*, μτφρ. Ξενοφών Γιαταγάνας, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 1978, σ. 26

²⁰⁰ Με τα λόγια του Althusser, μέσα από τον Lacan εγκαινιάστηκαν «τα πιο ενδιαφέροντα πορίσματα του Σωσσύρ [...] που συνέβαλαν στην κατανόηση [...] της ομιλίας του υποσυνείδητου [...] του προφορικού λόγου [...] του υποκειμένου και των [μεταξύ τους] σχέσεων», βλ. Louis Althusser, *Φρόντ [...]*, ό. π., σ. 26

υποκειμενικότητα και διαμορφώνει την κατανόηση της πραγματικότητας²⁰¹. Η λακανική αντίληψη, κατ' επέκταση, συλλαμβάνει μια άρρηκτη σχέση μεταξύ ασυνείδητου/υποσυνείδητου και γλώσσας· έτσι, «[τ]ο ιδίωμα του υποσυνείδητου είναι δομημένο όπως ένας λόγος²⁰²».

Αυτές οι κεντρικές ιδέες του Lacan αποκρυσταλλώνονται—σε γενικές γραμμές—σε δύο ψυχαναλυτικές θεωρίες: την θεωρία για το *όνομα του πατέρα* και τη θεωρία για το *στάδιο του καθρέφτη*. Αρχικώς, η πρώτη θεωρία περιγράφει τον ρόλο του πατρικού νόμου και των κοινωνικών δομών στην ανάπτυξη του υποκειμένου. Το *όνομα του πατέρα* αντιπροσωπεύει, κατ' αυτό τον τρόπο τη συμβολική λειτουργία που εισάγει το παιδί στους περιορισμούς της γλώσσας και της κοινωνίας. Συγχρόνως, στη θεωρία του για το *στάδιο του καθρέφτη*, ο Lacan διερεύνησε τη στιγμή που ένα βρέφος αναγνωρίζει για πρώτη φορά τον εαυτό του σε έναν καθρέφτη²⁰³. Η στιγμή αυτή είναι σημαντική, διότι σηματοδοτεί την έναρξη της διαμόρφωσης του υποκειμένου και την είσοδο στη συμβολική τάξη²⁰⁴. Η γλώσσα, ως σύστημα σημείων που εκφράζει ιδέες, παίζει καθοριστικό ρόλο σε αυτή τη διαδικασία, όπως, εξάλλου, υποστήριξε πρώτος ο Saussure: «[η] γλώσσα [...] ως υλική – αφηρημένη ολότητα [...] είναι φορέας σημείων [...] και εικόνων [...] και ταυτόχρονα ιδρυτικός παράγοντας ενός συνόλου σημασιών με τις οποίες υποδεικνύεται η κοινωνία»²⁰⁵.

Συμπυκνώνοντας τα ανωτέρω, ο Jacques Lacan ενσωμάτωσε στο έργο του γλωσσολογικές και δομιστικές ιδέες, τονίζοντας τον ρόλο της γλώσσας στη διαμόρφωση της υποκειμενικότητας. Η νοηματοδότηση της εμπειρίας του υποκειμένου εξηγείται, εν τέλει, από αυτά τα τρία αλληλένδετα πεδία²⁰⁶: το *Πραγματικό* (το αδιαμεσολάβητο, προγλωσσικό), το *Συμβολικό* (το πεδίο της γλώσσας και του πολιτισμού) και το *Φανταστικό* (το πεδίο των εικόνων και των ταυτίσεων, συμπεριλαμβανομένου του σταδίου του καθρέφτη). Ως εκ τούτου, «όλα εξαρτώνται από το υλικό μιας προκατασκευασμένης γλώσσας που [...] διατάσσεται γύρω από το σημαίνον²⁰⁷», υποστηρίζει ο Althusser, επηρεασμένος από τον Lacan.

Εκκινώντας, λοιπόν, από την κεντρική θέση ότι «[η] ιδεολογία είναι παράσταση της φαντασιακής σχέσης του ατόμου με τις πραγματικές συνθήκες ύπαρξής του²⁰⁸» και καταλήγοντας στη θέση ότι «[δ]εν υπάρχει ιδεολογία παρά μόνο δια του υποκειμένου και για τα υποκείμενα²⁰⁹», διαπιστώνουμε με σαφήνεια την επιρροή της λακανικής σκέψης στην αλτουσεριανή σύλληψη της ιδεολογίας, όπου φαντασιακό και ιδεολογικό είναι ισοδύναμα²¹⁰.

²⁰¹ Πρώτος που συνέλαβε την εσωτερική αυτή σχέση σημαίνοντος και σημαινόμενου είναι, βέβαια, ο Saussure, βλ. και Γιώργο Βέλτσο, *Κοινωνία και γλώσσα*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 1976, σ. 30

²⁰² Louis Althusser, *Φρόντ [...]*, ό. π., σ. 26

²⁰³ Terry Eagleton, *Ιδεολογία [...]*, ό. π., σ. 251

²⁰⁴ «[Τ]ον χώρο του αντικειμενικοποιού Λόγου, που θα επιτρέψει [στο παιδί] να πει {εγώ, εσύ αυτός}», δηλαδή τον χώρο όπου το υποκείμενο μπορεί πια να τοποθετηθεί ως αυθύπαρκτη ύπαρξη βλ. Louis Althusser, *Φρόντ [...]*, ό. π., σ. 28

²⁰⁵ Γιώργος Βέλτσο, *Κοινωνία [...]*, ό. π., σ. 28 επ.

²⁰⁶ βλ. Louis Althusser, *Φρόντ [...]*, ό. π., σ. 28

²⁰⁷ βλ. Louis Althusser, *Φρόντ [...]*, ό. π., σ. 31

²⁰⁸ Louis Althusser, *Ιδεολογία [...]*, ό. π., σ. 99

²⁰⁹ Louis Althusser, *Ιδεολογία [...]*, ό. π., σ. 107

²¹⁰ Κύρκος Δοξιάδης, *Υποκειμενικότητα και εξουσία*, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα, 1992, σ. 43

Η υλική υπόσταση της ιδεολογίας

Η δεύτερη αλτουσεριανή θέση αφορά την υλική υπόσταση της ιδεολογίας²¹¹. Στην προσπάθειά του να επανανοηματοδοτήσει τον υλισμό που διαποτίζει της μαρξικές θέσεις, ο Althusser υποστήριξε ότι η ιδεολογία δεν είναι απλώς μια συλλογή ιδεών, αλλά μια πρακτική, που «υλοποιείται σε [...] μηχανισμ[ούς]²¹²», μια πρακτική, δηλαδή, που είναι βαθιά ενσωματωμένη στους κοινωνικούς θεσμούς.

Οι ιδεολογικές πρακτικές εκδηλώνονται με διάφορες μορφές, όπως οι θρησκευτικές τελετουργίες, τα εκπαιδευτικά συστήματα, οι οικογενειακές δομές, τα μέσα μαζικής ενημέρωσης και οι πολιτικές οργανώσεις. Αυτές οι πρακτικές διαμορφώνουν τον τρόπο με τον οποίο τα άτομα αντιλαμβάνονται και αλληλεπιδρούν με τον κόσμο. Έτσι, στο αλτουσεριανό σχήμα, επειδή ακριβώς κάθε υποκείμενο εμφορείται από μια ιδεολογία, οφείλει να δρα και να υποτάσσεται στις επιταγές της τελευταίας. Ή με άλλα λόγια, η ιδεολογία οφείλει να μετουσιώνεται σε πρακτική. Επί παραδείγματι, «[α]ν [το άτομο] πιστεύει [στ]η Δικαιοσύνη, θα υποταχτεί στους κανόνες του Δικαίου χωρίς αμφισβήτηση, μπορεί μάλιστα [...] να διαμαρτυρηθεί [εάν αυτοί παραβιαστούν]²¹³».

Η ιδεολογία εγκალεί τα υποκείμενα

«Η ιδεολογία, λοιπόν, εγκალεί τα άτομα²¹⁴», διατυπώνει στην τρίτη του θέση ο Althusser. Σε αυτό το σημείο, μέσω της σπινοζικής δυναμικής, ο Γάλλος θα επιχειρήσει να αντιστρέψει τη μαρξική κατανόηση περί ψευδούς συνειδήσεως²¹⁵.

Η ιδεολογική έγκληση αναφέρεται στη διαδικασία, μέσω της οποίας η ιδεολογία καλεί τα άτομα να αναγνωρίσουν τον εαυτό τους ως υποκείμενα σε μια συγκεκριμένη ιδεολογική δομή. Για να το θέσουμε σχηματικά, η αναγνώριση του εαυτού μας ως μέλους μιας συγκεκριμένης κοινωνικής, πολιτικής, ή πολιτιστικής ομάδας, πραγματοποιείται μέσω της ιδεολογικής έγκλησης. Αυτή η διαδικασία είναι σημαντική για την ενσωμάτωση των ατόμων στις κοινωνικές δομές και την αποδοχή των αντίστοιχων ιδεολογικών προτύπων.

Στη θεωρία του Althusser, το υποκείμενο αναφέρεται στο άτομο ή τον πολίτη που αναγνωρίζει τον εαυτό του ως μέλους μιας συγκεκριμένης ιδεολογικής ομάδας ή κοινωνικής τάξης. Το υποκείμενο διαμορφώνεται μέσα από τη διαδικασία της ιδεολογικής έγκλησης και

²¹¹ «Η ιδεολογία έχει υλική υπόσταση [...] δεν έχει νοητική, ιδεατή, πνευματική υπόσταση, αλλά υλική», βλ. Louis Althusser, *Ιδεολογία [...]*, ό. π., σ. 102. Συγγενής με αυτή τη θέση του Althusser και ο φουκωικός πανοπτισμός, καθότι [η] συμμόρφωση στη νόρμα είναι αποτέλεσμα της εξωτερικής επιτήρησης της συμπεριφοράς», βλ. Λίλα Τρουλινού, *Εξουσία και δίκαιο στον Φουκώ*, σε Michel Foucault, *Η μικροφυσική της εξουσίας*, μτφρ. - σχόλια Λίλα Τρουλινού, εκδ. Ύψιλον/Βιβλία, Αθήνα, 1991, σ. 180. Στο πανοπτικό του Foucault η χειραγωγή της συμπεριφοράς γίνεται χωρίς την άσκηση βίας, αφού η εξουσία ασκείται ανεξέλεγκτα: ο φυλακισμένος ποτέ δεν είναι σε θέση να γνωρίζει εάν πράγματι επιτηρείται και κατ' αυτόν τον τρόπο, η εξουσία παγιώνεται και εγκαθίσταται ως μύχια σκέψη στο συνειδητό του εξουσιαζόμενου. Το αόρατο μάτι της εξουσίας καταφέρνει, έτσι, να εσωτερικεύσει στον φυλακισμένο τη σχέση αυτο-επιτήρησης. Για τις θέσεις του Foucault βλ. ενδεικτικά Δημήτρη Κόρο, *Η πειθαρχία και τα όριά της στην ελληνική φυλακή*, εκδ. Νήσος, Αθήνα, 2020, σ. 103, Frederick Gros, *Μισέλ Φουκώ*, μτφρ. Άντα Κλαμπατσέα, , εκδ. Νήσος, Αθήνα, 2007, σ. 92 και *Επιτήρηση και Τιμωρία: η γέννηση της φυλακής*, μτφρ. Τάσος Μπέτζελος, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα, 2011, σς. 201-203. Βλ. αντίστοιχο σχόλιο και σε Terry Eagleton, *Ιδεολογία [...]*, ό. π., σ. 259.

²¹² Louis Althusser, *Ιδεολογία [...]*, ό. π., σ. 103

²¹³ Louis Althusser, *Ιδεολογία [...]*, ό. π., σ. 104

²¹⁴ Louis Althusser, *Ιδεολογία [...]*, ό. π., σ. 111. Ο Derrida συμπλέει με την αλτουσεριανή επεξήγηση σε αυτό το σημείο, συμπληρώνοντας ότι αυτή η υποταγή στο ιδεολογικό κέλευσμα συνιστά το υπέρτατο βλέμμα της εξουσίας: «[η] εξουσία να [σε] βλέπουν χωρίς να βλέπεις», βλ. Jacques Derrida, *Τα φαντάσματα [...]*, ό. π., σ. 20, βλ. και Μυρτώ Ρήγου, *Πολιτισμός. Νόμος, Γραφή, Επιθυμία*, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα, 2020, σ. 88

²¹⁵ Γιώργος Φορτούνης, *Αποδόμηση σε τελική ανάλυση*, εκδ. Νήσος, Αθήνα, 2023, σ. 328

αναπαριστά την ατομική ταυτότητα του σε σχέση με την κοινωνία και τις κοινωνικές δομές. Για να αναδείξει τον συγκεκριμένο αυτόν τον συγκεκριμένο ρόλο της ιδεολογίας, ως μηχανισμού κοινωνικής ενσωμάτωσης και διατήρησης των κοινωνικών δομών, ο Althusser χρησιμοποιεί το παράδειγμα ενός αστυνόμου που προσφωνεί ένα άτομο²¹⁶. Έτσι, όταν το άτομο που προσφωνήθηκε στρέφεται να απαντήσει, αυτό έχει εγκληθεί, δηλαδή έχει μεταμορφωθεί σε υποκείμενο του λόγου του αστυνόμου²¹⁷.

Αυτό που επιχειρεί, δηλαδή, να αναδείξει ο Althusser, μέσω της τρίτης θέσης του, είναι η εθελούσια υποταγή στις επιταγές της ιδεολογίας. Ακολουθώντας τη σκέψη του στοχαστή, «*το άτομο εγκαλείται ως δήθεν ελεύθερο Υποκείμενο, για να αποδεχτεί την υποταγή του και [...] να εκτελέσει οικειοθελώς τις πράξεις και τις χειρονομίες της υποταγής του*²¹⁸».

Η έμφαση που δίνει, λοιπόν, ο Althusser στην ιδεολογία -ως μορφή συνείδησης και ως διαδικασία συγκρότησης της υποκειμενικότητας- συντονίζονται και με φροϋδικές προκείμενες. Έτσι, η φράση του Althusser ότι «*ο άνθρωπος είναι ζώο ιδεολογικό*²¹⁹», θέλει να υπογραμμίσει τον τρόπο με τον οποίο η ιδεολογία διαμορφώνει και προδιαγράφει την ταυτότητα του ατόμου από την αρχική του ύπαρξη. Ανατρέχοντας στον Freud και το τελετουργικό τυπικό (ιδεολογική τελετουργία στο αλτουσεριανό λεξιλόγιο) της γέννησης ενός παιδιού²²⁰, ο Althusser επιχείρησε να δείξει ότι, πριν ακόμα γεννηθεί, το άτομο είναι ήδη υποκείμενο, έχοντας προορισμένη ταυτότητα και ρόλους που πρέπει να υιοθετήσει. Με τα λόγια του Althusser, «*[π]ριν γεννηθεί το παιδί είναι κιολας [...] υποκείμενο, χρισμένο στην ιδιότυπη οικογενειακή ιδεολογική απεικόνιση*²²¹.

Η σκέψη του Althusser θα ολοκληρωθεί με τις έννοιες της *αναγνώρισης* και *παραγνώρισης*, ως τις δύο πλευρές μιας ταυτόχρονης λειτουργίας²²², διατυπώσεις που εμπνέονται και αυτές από τη λακανική ανάλυση για τη διπλή λειτουργία της γλώσσας, στο φανταστικό και συμβολικό επίπεδο²²³.

Αρχικά, τα άτομα αναγνωρίζουν (η λειτουργία της *αναγνώρισης*) τον εαυτό τους ως υποκείμενα, σε απάντηση σε συγκεκριμένες ιδεολογικές κλήσεις, όπως ακριβώς ένα άτομο ανταποκρίνεται στο να του απευθύνεται η γλώσσα²²⁴. Έτσι, η ανθρώπινη ύπαρξη ξεκινά μέσα στο συμβολικό πεδίο της ιδεολογίας, η τάξη και οι κανονισμοί της οποίας μοιάζουν με τις περιπλοκές της γλώσσας· διαθέτει μια δομή που ουσιαστικά διαμορφώνει το νεογέννητο σε ανθρώπινο ον. Όμως, η ιδεολογία δεν μένει εκεί, αφού καταστατικά η *αναγνώριση* συλλειτουργεί με την *παραγνώριση*. Έτσι, η πραγματικότητα αναγκαστικά παραγνωρίζεται (ταυτόχρονα και δια μέσω της αναγνώρισης), ώστε το άτομο να βιώσει μια φανταστική σχέση με τις πραγματικές συνθήκες της ύπαρξής του.

Άρα, λοιπόν, για τον Althusser η γνώση της πραγματικότητας αποτελεί αποκύημα της φαντασιακής διάστασης των υποκειμένων, αφού κάθε κοινωνική σχέση λαμβάνει χώρα στο

²¹⁶ Louis Althusser, *Ιδεολογία [...]*, ό. π., σ. 110

²¹⁷ Louis Althusser, *Ιδεολογία [...]*, ό. π., σ. 110, βλ. και Γιώργο Φορτούνη, *Αποδόμηση [...]*, ό. π., σ. 524

²¹⁸ Louis Althusser, *Ιδεολογία [...]*, ό. π., σ. 117

²¹⁹ Louis Althusser, *Ιδεολογία [...]*, ό. π., σ. 107

²²⁰ «*[Ο] Φρόνυτ το έδειξε παρατηρώντας το [...] είδος της ιδεολογικής τελετουργίας [...] [τ]η[ς] αναμονή[ς] μιας γέννησης*», βλ. Louis Althusser, *Ιδεολογία [...]*, ό. π., σ. 112

²²¹ Louis Althusser, *Ιδεολογία [...]*, ό. π., σς. 109, 112

²²² Louis Althusser, *Ιδεολογία [...]*, ό. π., σ. 108

²²³ Κύρκος Δοξιάδης, *Υποκειμενικότητα [...]*, ό. π., σ. 31, 46

²²⁴ Βλ. και Κύρκο Δοξιάδη, *Υποκειμενικότητα [...]*, ό. π., σ. 45

ιδεολογικό επίπεδο²²⁵. Γι' αυτό τον λόγο, λοιπόν, κάθε ενέργεια στερείται οποιουδήποτε νοήματος και ουσίας, αφού το ίδιο το κοινωνικό συγκροτείται πάντοτε και εξαρχής στο πεδίο του συμβολικού, σε μια φαντασιακή κατάσταση²²⁶. Η αστική ιδεολογία, συνεπώς, ποτέ δεν παρουσιάζει μια αδιαμεσολάβητη πραγματικότητα, αλλά –πάντα προς όφελος της κυρίαρχης τάξης- παρεμβαίνει εκ των προτέρων, ώστε να δρομολογήσει την πορεία του υποκειμένου· τα νήματα της ιδεολογίας εντοπίζονται ήδη στη λεπτομέρεια της ύπαρξης του υποκειμένου.

Αυτή η γενικότερη θεώρηση του Althusser –επηρεασμένη και σε αυτό το σημείο από τον Lacan, που ανέδειξε «τη δραστικότητα της Τάξης, του Νόμου, που παραμονεύει, πριν ακόμα από τη γέννησή του, κάθε μέλλοντα άνθρωπο και που τον αδράχνει από την πρώτη του κιόλας κραυγή για να του προσδιορίσει τη θέση του και τον ρόλο του, τον αναγκαστικό προσδιορισμό του²²⁷»- συνεπάγεται ότι ακόμη και οι ανθρώπινες ανάγκες δεν προϋπάρχουν εντός ενός βιολογικού τομέα πριν διεισδύσουν στην κοινωνικοσυμβολική σφαίρα, αλλά ακριβώς το αντίστροφο. Για να συνδέσουμε αυτή τη θέση του Althusser με την προηγούμενη, η συγκρότηση του υποκειμένου είναι υλική, στον βαθμό που η έγκληση από την ιδεολογία υλικοποιεί τις ιδέες του υποκειμένου²²⁸.

Η ιδεολογία δεν έχει ιστορία

Είναι σημαντικό να σημειώσουμε –με βάση αυτά που σημειώθηκαν και προηγουμένως- ότι, στη θεωρία του Louis Althusser, η ιδεολογία θεωρείται κάτι που δεν μπορεί να ξεπεραστεί, καθώς όχι μόνο ενσωματώνεται βαθιά στις κοινωνικές δομές και τις συλλογικές πεποιθήσεις, αλλά είναι και ουσιώδης δομή για την ιστορική ζωή των κοινωνιών²²⁹. Μόνο στο επίπεδο του φαντασιακού –δηλαδή μόνο υπό το πρίσμα μιας ιδεολογικής αντίληψης του κόσμου και όχι επί της βάσης μιας συγκεκριμένης ιστορικής εξέλιξης- θα μπορούσαμε να φανταστούμε μια κοινωνία χωρίς ιδεολογία, υποστηρίζει ο Althusser²³⁰.

Εξάλλου, επηρεασμένος και από τη φροϋδική ανάλυση, ο Althusser θα υποστηρίξει «ότι [...] το πραγματικό υποκείμενο [...] είναι κεντρόφυγο [δηλαδή] αποτελείται από μια δομή που κι αυτή [...] δεν έχει κέντρο παρά μόνο [...] στους ιδεολογικούς σχηματισμούς όπου αναγνωρίζεται»²³¹. Με άλλα λόγια, τα άτομα δεν έχουν καμία αυτονομία. Αποτελούν τα προϊόντα του επικαθορισμού της κυρίαρχης δομής. Υπό αυτό το πρίσμα, το υποκείμενο –όπως και για τον Freud- πρέπει αναγκαστικά να καταπιεσθεί, τη στιγμή της υποκειμενοποίησης. Υπό αυτό το πρίσμα, οι κοινωνικοί σχηματισμοί, τα επί μέρους υποκείμενα, αλλά και οι επί μέρους ιδεολογίες, εξαρτώνται από ένα κεντρικό Υποκείμενο/μια κεντρική δομή, που δεν είναι άλλο από τις σχέσεις

²²⁵ Louis Althusser, *Ιδεολογία [...]*, ό. π., σ. 99, βλ. και Terry Eagleton, *Ιδεολογία [...]*, ό. π., σ. 251

²²⁶ Ernesto Laclau/Chantal Mouffe, *Ηγεμονία [...]*, ό. π., σ. 168, βλ. και Terry Eagleton, *Ιδεολογία [...]*, ό. π., σ. 252

²²⁷ Louis Althusser, *Φρόντ [...]*, ό. π., σ. 30

²²⁸ Judith Butler, *Η ψυχική ζωή της εξουσίας*, μτφρ. Τάσος Μπέτζελος, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα, 2009, σ. 147

²²⁹ «[Η] ιδεολογία αποτελεί οργανικό μέρος [...] κάθε κοινωνίας [...] δεν είναι δυνατόν να θεωρού[με] ότι μια κομμουνιστική κοινωνία μπορεί ποτέ να υπάρχει χωρίς ιδεολογία», βλ. Louis Althusser, *Μαρξισμός και Ανθρωπισμός [...]*, ό. π., σ. 326, αλλά και «η ιδεολογία είναι παρούσα σε όλες τις πρακτικές μιας δεδομένης κοινωνίας», σε Louis Althusser, *Για την Πολιτιστική [...]*, ό. π., σ. 32

²³⁰ Warren Montag, *The threat of the outside: Althusser's reflections on law* σε *Althusser and the Law* (συλλ.), επιμ. Laurent de Sutter, εκδ. Routledge, 2013, σ. 17. Έτσι, «το να βρίσκεσαι εκτός ιδεολογίας προϋποθέτει να γνωρίζεις ότι βρίσκεσαι εντός της», βλ. Κύρκο Δοξιάδη, *Ανάλυση λόγου*, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα, 2008, σ. 201. Βλ. και Dimitra Panopoulos, *The Althusser fact: For madness creates no right – on the secularization of law*, σε *Althusser and the Law* (συλλ.), επιμ. Laurent de Sutter, εκδ. Routledge, 2013, σ. 123

²³¹ Louis Althusser, *Φρόντ [...]*, ό. π., σ. 35

παραγωγής²³² (τις οποίες, βέβαια, όπως προειδοποιεί ο Althusser, δεν μπορούμε να συλλάβουμε πλήρως μέσω της κατηγορίας *υποκείμενο*).

Υπό αυτό το πρίσμα διατυπώνεται η θέση του Althusser ότι «η ιδεολογία δεν έχει ιστορία²³³». Αυτή η θέση, όπως παραδέχεται εξάλλου και ο Althusser, εκκινεί από τη φρουδική αντίληψη: «η ιδεολογία δεν έχει ιστορία [...] είναι αιώνια [...] όπως το ασυνείδητο είναι αιώνιο²³⁴». η ιδεολογία παραμένει είναι αναλλοίωτη, οργανικά, στους κοινωνικούς σχηματισμούς, όπως οι λειτουργίες του ονείρου²³⁵. Έτσι, όπως η λειτουργία του ονείρου δεν καθίσταται άκυρη -επειδή ο καθένας ονειρεύεται διαφορετικά- παρομοίως η λειτουργία της ιδεολογίας δεν καθίσταται άκυρη. Σε κάθε περίπτωση, και τα δύο εκπορεύονται από το ασυνείδητο²³⁶.

Έτσι, λοιπόν, μέσα σε όλες τις συγκεκριμένες και ιστορικά καθορισμένες κοινωνίες, είναι μια παρούσα αμετάβλητη δομή, που χαρακτηρίζει και την εν γένει ιδεολογία, την *αιώνια ιδεολογία*, στο αλτουσεριανό λεξιλόγιο. Μέσω της επενέργειας της κεντρικής και αμετάβλητης δομής στην άχρονη και πανιστορική ιδεολογία, επηρεάζονται συνακόλουθα και οι επιμέρους ιδεολογικές πρακτικές. Τούτων λεχθέντων, ακολουθώντας την αλτουσεριανή συλλογιστική, ακόμα και σε έναν μετεπαναστατικό κοινωνικό σχηματισμό όπου, λ.χ., κυριαρχεί η μαρξιστική ιδεολογία, δεν μπορεί να υπάρξει ένα απο-ιδεολογικοποιημένο υποκείμενο²³⁷.

Εφόσον, λοιπόν, ο Althusser σχετίζει την υποκειμενοποίηση με την ιδεολογία (αφού το υποκείμενο συγκροτείται ως υποκείμενο μέσω της ιδεολογίας²³⁸) η ύπαρξη της ιδεολογίας και η σύνδεσή της με το πράττειν των υποκειμένων είναι αδιαχώριστη²³⁹. Η γενεαλογία του υποκειμένου θα έχει πάντα ως αναγώγιμο σημείο της ιδεολογία, ακριβώς επειδή η τελευταία αναδεικνύει τη σχέση των ατόμων με τις συνθήκες της ύπαρξής τους²⁴⁰.

ii. Η αλτουσεριανή σύλληψη του δικαίου

Το δίκαιο ως ιδεολογικός μηχανισμός

Ενώνοντας τα νήματα των ανωτέρω σκέψεων του Althusser, είμαστε σε θέση να κατανοήσουμε ευκολότερα τους λόγους για τους οποίους, σε συνολικό επίπεδο, ο στοχαστής

²³² Louis Althusser, *Το Αντικείμενο του Κεφαλαίου*, σε *Να διαβάσουμε το Κεφάλαιο* (συλλ.), μτφρ. Δημούλης Δημήτρης, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2002, σ. 428

²³³ Louis Althusser, *Ιδεολογία [...]*, ό. π., σ. 97. Μπορούμε να εντοπίσουμε έναν παρόμοιο προσανατολισμό στο ύστερο έργο του Foucault. Έτσι, στο φουκωϊκό σχήμα, η «εξουσία δεν έχει ιστορία και είναι αιώνια», υπό το πρίσμα της σκέψης του Foucault. Η εξουσία, δηλαδή, συγκροτεί, όχι μόνο κάθε κοινωνική σχέση, αλλά και τα ίδια τα υποκείμενα, βλ. ενδεικτικά Marcela Tovar – Restrepo, *Καστοριάδης, Φουκώ και Αυτονομία: Νέες προσεγγίσεις της υποκειμενικότητας, της κοινωνίας και της κοινωνικής αλλαγής*, μτφρ. Ροζαλί Σινοπούλου, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα, 2012, σ. 190

²³⁴ Ο Althusser θα υποστηρίξει κάτι αντίστοιχο και για την φιλοσοφία, καταλήγοντας στην τριπλή θέση: i) η φιλοσοφία δεν έχει ιστορία ii) η φιλοσοφία είναι αιώνια iii) τίποτα δεν συμβαίνει στη φιλοσοφία. Βλ. και Panagiotis Sotiris, *A Philosophy for Communism: Rethinking Althusser*, εκδ. Haymarket Books, 2021, σ. 229

²³⁵ Louis Althusser, *Ιδεολογία [...]*, ό. π., σς. 97, 98, 99

²³⁶ Γιώργος Βέλτσος, *Κοινωνία και γλώσσα*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 1976, σ. 55

²³⁷ Louis Althusser, *Οι ιδεολογικοί μηχανισμοί του κράτους*, σε Louis Althusser, *Μύηση [...]*, ό. π., 216. Βλ. και Αγγελική-Χριστοδουλίδη Μαζαράκη, *Προβλήματα θεωρίας της ιδεολογίας [...]*, ό. π., σ. 221., βλ. και Panagiotis Sotiris, *A Philosophy for Communism [...]*, ό. π., σ. 514

²³⁸ Βλ. και Κύρκο Δοξιάδη, *Ιδεολογία [...]*, ό. π., σ. 13

²³⁹ Γιώργος Ρούσης, *Στοχασμοί*, εκδ. Γκοβόστης, Αθήνα, 2023, σ. 151, βλ. επίσης του ίδιου, *Ο μύθος της ελεύθερης βούλησης*, εκδ. Γκοβόστης, Αθήνα, 2020, σ. 115

²⁴⁰ Dimitra Panopoulos, *The Althusser fact [...]*, ό. π., σ. 123

αντιμετωπίζει το δίκαιο ως ένα μέσο της ιδεολογίας, που εξυπηρετεί τη διατήρηση της κυρίαρχης τάξης και την ενσωμάτωση των ατόμων στις κοινωνικές δομές. Ο ίδιος ο στοχαστής έρχεται να μας απαντήσει ότι, αφενός «[τ]ο δίκαιο ανήκει συγχρόνως και στον καταπιεστικό μηχανισμό του κράτους και στο σύστημα των ιδεολογικών μηχανισμών²⁴¹», αφετέρου «[τ]ο δίκαιο είναι ένα σύστημα κωδικοποιημένων κανόνων [...] τα οποία εφαρμόζονται, δηλαδή τηρούνται και καταστρατηγούνται, στην καθημερινή πρακτική²⁴²».

Με αυτές τις παρατηρήσεις, μπορούμε να συνοψίσουμε την αλτουσεριανή συλλογιστική ως εξής:

- i) Απώτατος στόχος κάθε κυρίαρχης τάξης είναι η διαιώνιση της κυριαρχίας της
- ii) Εντός του καπιταλιστικού σχηματισμού, αντιστοίχως, στόχος είναι η διαιώνιση των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής, μέσω της ταξικής εκμετάλλευσης
- iii) Αυτό επιτυγχάνεται όχι μόνο με την εξασφάλιση μιας κυριαρχίας επί των όρων της παραγωγής, αλλά και με την εξασφάλιση της αναπαραγωγής αυτών των σχέσεων. Αυτή η αναπαραγωγή των παραγωγικών σχέσεων διασφαλίζεται μέσω των κατασταλτικών και των ιδεολογικών μηχανισμών του Κράτους, με τους τελευταίους να διαδραματίζουν τον πρωταγωνιστικό ρόλο, αφού είναι ενσωματωμένοι στην καθημερινή μας συνείδηση· υποτασσόμαστε καθημερινά στους «κανόνες της καθεστηκυίας τάξης²⁴³»
- iv) Το δίκαιο ανήκει τόσο στους κατασταλτικούς, όσο και στους ιδεολογικούς μηχανισμούς του Κράτους. Το δίκαιο –σε συνθήκες κανονικότητας– λειτουργεί ιδεολογικά, ενώ ο κατασταλτικός χαρακτήρας του φανερώνεται σε εξαιρετικές περιπτώσεις²⁴⁴.
- v) Αποτελεί ένα κωδικοποιημένο σύστημα, που ενσωματώνεται σε μια καθημερινή πρακτική
- vi) Ως ιδεολογικός μηχανισμός, επομένως, το Δίκαιο:

α) αποτελεί μια φαντασιακή σχέση. Τα υποκείμενα –κυρίως οι καταπιεσμένες τάξεις²⁴⁵– μέσω της δικαϊκής πρακτικής, βιώνουν την πραγματικότητα και την ύπαρξή τους μέσω τους διαστρεβλωμένους φακούς της ιδεολογίας.

β) διαθέτει μια υλική διάσταση. Έτσι, ως φαντασιακή αναπαράσταση της κοινωνικής πραγματικότητας, το δίκαιο υλοποιείται ως πρακτική ιδεολογία· «είναι υλικές πράξεις ενσωματωμένες σε υλικές μορφές πρακτικής²⁴⁶». Η πρακτική, ακολούθως, αναφέρεται στον τρόπο

²⁴¹ Louis Althusser, *Ιδεολογία [...]*, ό. π., σ. 84. Βλ. και Louis Althusser, *Sur la reproduction*, Presses Universitaires de France, Παρίσι 1995, σ. 99, όπου αναφέρει ότι το δίκαιο υποστηρίζεται τόσο από μέρος του κατασταλτικού κρατικού μηχανισμού, όσο και από τη νομική ιδεολογία, που συνεπικουρείται από μια ηθική ιδεολογία. Αναλυτικά και με τα δικά του λόγια, *[d]’un côté, il s’agit sur une partie de l’appareil répressif d’Etat ; de l’autre côté, il s’agit sur l’idéologie juridique, et un petit supplément d’idéologie morale*”.

²⁴² “C’est un système de règles codifiées [...] qui sont appliquées, c’est-à-dire respectées et tournées dans la pratique quotidienne”, βλ. Louis Althusser, *Sur la reproduction [...]*, ό. π., σ. 87

²⁴³ Louis Althusser, *Ιδεολογία [...]*, ό. π., σ. 74

²⁴⁴ Αντιθέτως, για τον Benjamin η ήρεμη κανονικότητα του δικαίου συγκαλύπτει την ουσία του. Βλ. και Χάρη Παπαχαράλambu, *Φιλοσοφία Δικαίου [...]*, ό. π., σ. 231

²⁴⁵ Πρέπει να επισημανθεί, βέβαια, ότι για τον Althusser, αυτή που πρέπει πρωτίστως να βιώσει αυτή τη φαντασιακή σχέση είναι η αστική τάξη. Τούτο διότι, «η αστική τάξη πρέπει να πιστεύει στον μύθο της, προτού πείσει τους άλλους [...] διότι αυτό που βιώνει μέσα στην ιδεολογία της είναι τούτη η φαντασιακή σχέση με τις πραγματικές συνθήκες ύπαρξής της, η οποία της επιτρέπει να δρα τόσο επί του εαυτού της (να αποκτή νομική και ηθική συνείδηση), όσο και επί των άλλων (όσους εκμεταλλεύεται)», βλ. Louis Althusser, *Μαρξισμός και Ανθρωπισμός [...]*, ό. π., σ. 330

²⁴⁶ Louis Althusser, *Ιδεολογία [...]*, ό. π., σ. 105

με τον οποίο οι άνθρωποι εφαρμόζουν τις ιδεολογικές πεποιθήσεις και τις νομικές αρχές στην καθημερινή τους ζωή. Οι ατομικές και κοινωνικές πράξεις αντανakλούν τις ιδεολογίες και τις νομικές προδιαγραφές που επηρεάζουν τη συμπεριφορά των ανθρώπων. Συνεπώς, υλικό και φανταστικό αλληλεπιδρούν, αφού το υλικό είναι πάντοτε μολυσμένο από το φανταστικό²⁴⁷.

γ) εγκαλεί τα υποκείμενα. Το δίκαιο καλεί τα υποκείμενα να αναγνωρίσουν τον εαυτό τους ως μέρος της κοινωνικής δομής και της ιδεολογίας που επικρατεί²⁴⁸. Αυτή η κλήση επηρεάζει την αντίληψη των ατόμων για τον εαυτό τους και τη θέση τους στην κοινωνία. Με τα λόγια του Althusser, «το άτομο εγκαλείται [από τον αστυνόμο ως εκπρόσωπο της νομιμότητας και δικαιοκούς λόγου] ως υποκείμενο, υποτάσσεται στο Υποκείμενο, υπόκειται στην οικουμενική αναγνώριση [...] βαδίζει από μόνο του²⁴⁹».

Εν τούτοις, τις περισσότερες φορές ο αστυνόμος (ως προσωποποίηση της κατασταλτικής φύσης του Κράτους) όχι μόνο δεν επεμβαίνει, αλλά μάλιστα απουσιάζει εντελώς από τον ορίζοντα της νομικής πρακτικής, υποστηρίζει ο Althusser. Επομένως, πώς επιτυγχάνεται η τήρηση της νομιμότητας, χωρίς την καταστολή; “ *L'idéologie juridico-morale tient donc lieu de gendarme*²⁵⁰” («η νομική και ηθική ιδεολογία παίρνει τη θέση του αστυνομικού»), απαντάει ο Γάλλος στοχαστής. Πώς η νομική ιδεολογία, όμως, «μεταμορφώνεται» σε αστυνομικό; Με το να συγκροτεί τη συνείδηση, που διαμορφώνει το υποκείμενο²⁵¹.

Ο Althusser, σε αυτό το σημείο, φαίνεται να αγγίζει –αλλά και να εξελίσσει– την σκέψη των Montaigne/Pascal. Για να θυμηθούμε και την σκέψη του Montaigne –μέσω του Derrida– «οι νόμοι διατηρούνται στη βάση της πίστης-εμπιστοσύνης [*en credit*] [...] επειδή είναι δίκαιοι, αλλά επειδή είναι νόμοι [...] πρόκειται για το μυστικιστικό θεμέλιο της αυθεντίας τους²⁵²». Με άλλα λόγια, η ισχύς του δικαίου, άρα και της νομιμότητας, εντοπίζεται στη σχέση πομπού – δέκτη: επειδή, λοιπόν, τα υποκείμενα ενσωματώνουν το δίκαιο, ως θεσμό, ο τελευταίος αυτονομιοποιείται.

Αντιστοίχως, ο Althusser χρησιμοποιεί το επιχείρημα του Pascal –ότι «γονάτισε, προσεχής σου και θα πιστέψεις²⁵³»– για να αντιστρέψει την κοινή αντίληψη για την αιτιότητα μεταξύ πίστης-συνείδησης και πράξης. Έτσι, η νομιμότητα παράγεται από την πρακτική, δηλαδή από το «γονάτισμα» των υποκειμένων στις επιταγές του δικαίου.

Δεν υπάρχει, λοιπόν, υποκείμενο, που να μην υφίσταται ως υποκείμενο του Νόμου²⁵⁴.

²⁴⁷ Γιώργος Φορτούνης, *Αποδόμηση [...]*, ό. π., σ. 516

²⁴⁸ Βέβαια, σύμφωνα με τον Althusser, το υποκείμενο πρέπει να είναι ήδη υποκείμενο, για να γίνει υποκείμενο, όσο αφηρημένο και αν είναι. Υπάρχει δημιουργία εκ του μηδενός (*ex nihilo*), αλλά όχι στο μηδέν (*cum nihilo*). Βλ. Σωτήρη Σιαμανδούρα, *Εμείς [...]*, ό. π., σ. 83, Γιώργο Φορτούνη, *Αποδόμηση [...]*, ό. π., σ. 526 και Terry Eagleton, *Ιδεολογία [...]*, ό. π., σ. 254. Η Butler θα επισημάνει το παράδοξο της υποκειμενοποίησης στο αλτουσεριανό σχήμα. Σχηματικά, θα υποστηρίξει ότι πριν τη διαδικασία της έγκλησης, το υποκείμενο είναι ήδη υποκείμενο, κατά κάποιο τρόπο. Έτσι, «[ε]ίναι αλήθεια ότι δεν θα μπορούσε να υπάρξει στροφή αν δεν υπήρχε πρώτα προσφώνηση, αλλά είναι εξίσου αλήθεια ότι δεν θα μπορούσε να υπάρξει στροφή χωρίς μια ετοιμότητα στρέψης», βλ. αναλυτικά Judith Butler, *Η ψυχική ζωή [...]*, ό. π., σ. 128.

²⁴⁹ Louis Althusser, *Ιδεολογία [...]*, ό. π., σ. 116

²⁵⁰ Louis Althusser, *Sur la reproduction, [...]*, ό. π., σ. 99

²⁵¹ Louis Althusser, *Sur la reproduction, [...]*, ό. π., σς. 99-100

²⁵² Jacques Derrida, *Ισχύς [...]*, ό. π., σ. 34

²⁵³ Louis Althusser, *Sur la reproduction, [...]*, ό. π., σ. 221

²⁵⁴ Dimitra Panopoulos, *The Althusser fact [...]*, ό. π., σ. 123

Η ιδιαίτερη περίπτωση του ιδιωτικού δικαίου

Ένα ακόμη στοιχείο –ενταγμένο στην ίδια θεματική– στο οποίο θα δοθεί έμφαση από τον Althusser, είναι η θεμελιώδης σημασία του ιδιωτικού δικαίου για κάθε αστική έννομη τάξη²⁵⁵. Τούτο διότι, η μυθιστορηματική ιστορία του αστικού δικαίου –για να θυμηθούμε τον Dworkin– μας οδηγεί αναπόφευκτα στην αναγνώριση του ατόμου ως νομικής προσωπικότητας. Από εκεί απορρέουν όλα τα ιδιοκτησιακά δικαιώματα. Σχηματικά, λοιπόν, το εμπράγματο δίκαιο (ως δίκαιο των κτήσεων, δηλαδή ρυθμίσεων που αφορούν τη σχέση προσώπου προς πράγμα), όπως και το ενοχικό (ως δίκαιο των ενοχών, δηλαδή ρυθμίσεων που αφορούν τη σχέση προσώπων με αντικείμενο την παροχή), προϋποθέτουν ένα τυπικώς ελεύθερο και ισότιμο υποκείμενο.

Έτσι, λοιπόν, όπως παρατηρεί ο Althusser, κάθε νομική προσωπικότητα έχει την ελευθερία να εκμεταλλεύεται τα αγαθά, τα οποία έχει αποκτήσει δικαίω τω τρόπω, κατά το θετικό ή εθιμικό αστικό δίκαιο. Από εκεί εκκινεί η πολιτική σημασία του ιδιωτικού δικαίου. Με αυτή την επισήμανση, “*qu'en est-il du Droit?*”²⁵⁶

Ο Althusser, σε μια προσπάθεια κατανόησης του τρόπου με τον οποίο διαμορφώνεται το δίκαιο, καταλήγει ότι αυτό –βάσει και μιας γενεαλογική γραμμής των Kant, Marx, Engels– διέπεται από τρία χαρακτηριστικά²⁵⁷:

i) συστηματικότητα

ii) τυπικότητα

iii) ισχύ (υπό την έννοια του εξαναγκαστού και κατασταλτικού χαρακτήρα του δικαίου)

Η κύρια έμφαση θα δοθεί στα πρώτα δύο χαρακτηριστικά, επομένως, μπορούμε να εκκινήσουμε από την τρίτη θέση του Althusser, την οποία σκιαγραφεί εν τάχει: «*όπως είδε πολύ καλά ο Kant [...] ο νόμος συνεπάγεται καταναγκασμό*»²⁵⁸. Επομένως, για το Althusser, το αστικό δίκαιο καταστατικά πρέπει να συνεπικουρείται από τον ποινικό κώδικα²⁵⁹. Εδώ πραγματοποιείται και η διασταύρωση δικαίου/Κράτους – ως συνόλου κατασταλτικών μηχανισμών.

Αντιθέτως, ο Althusser επιμένει στα άλλα δύο χαρακτηριστικά του θετικού δικαίου. Σε ένα πρώτο επίπεδο, λοιπόν, «*[τ]ο δίκαιο λαμβάνει αναγκαστικά τη μορφή ενός συστήματος*»²⁶⁰. Αφού αναγκαστικά λαμβάνει αυτή τη μορφή, το δίκαιο σκοπεί να αποτελεί ένα εσωτερικά συνεκτικό και πλήρες σύστημα κανόνων. Η εσωτερική συνοχή διασφαλίζει ότι δεν υφίσταται αξιολογική αντινομία μεταξύ των κανόνων δικαίου, ενώ η πληρότητα την πλήρη υπαγωγή όλων των πιθανών καταστάσεων σε ένα νομικό πλαίσιο, αποτρέποντας τα κενά του δικαίου²⁶¹.

²⁵⁵ “[L]e Droit privé (contenu dans le Code Civil), qui est d'ailleurs la base juridique, à partir de laquelle les autres secteurs du Droit tentent de systématiser et d'accorder leurs propres notions et leurs propres règles”, βλ. Louis Althusser, *Sur la reproduction*, [...], ό. π., σ. 87. Βλ. και William S. Lewis, *Althusser on laws natural and juridical*, σε *Althusser and the Law* (συλλ.), επιμ. Laurent de Sutter, εκδ. Routledge, 2013, σ. 40

²⁵⁶ «*Τι συμβαίνει με το δίκαιο*», αναρωτιέται ο Althusser, βλ. Louis Althusser, *Sur la reproduction*, [...], ό. π., σ. 88

²⁵⁷ Louis Althusser, *Sur la reproduction*, [...], ό. π., σ. 88

²⁵⁸ Louis Althusser, *Sur la reproduction*, [...], ό. π., σ. 96. Παρόμοια θέση αναπτύσσει και ο Derrida, βλ. Jacques Derrida, *Ισχύς* [...], ό. π., σ. 18

²⁵⁹ William S. Lewis, *Althusser on laws* [...], ό. π., σ. 41

²⁶⁰ Louis Althusser, *Sur la reproduction*, [...], ό. π., σ. 96

²⁶¹ Louis Althusser, *Sur la reproduction*, [...], ό. π., σς. 88, 89

Η εσωτερική συνοχή και η πληρότητα του δικαίου πραγματώνεται και μέσω του δεύτερου χαρακτηριστικού του δικαίου· δια μέσω της τυπικότητας του²⁶². Η τυπικότητα του Δικαίου και η αντίστοιχη συστηματικότητά του, συνεπώς, απαρτίζουν την τυπική καθολικότητά του. Η κωδικοποίηση σκοπεί στο να καλύψει όλες τις δυνατές περιπτώσεις που θα μπορούσαν να εμφανιστούν στην πραγματικότητα. Τούτο διότι, ο δεοντικός χαρακτήρας του δικαίου συντείνει στο να εκδικάζονται όλες οι πιθανές διαφορές και να αποκαθίστανται όλες οι πιθανές αδικίες σε νομικά αναγνωρισμένα πρόσωπα²⁶³.

Η σημαντικότερη πτυχή της τυπικότητας, ωστόσο, έγκειται στο ότι αυτή αποτελεί ένα απόν περιεχόμενο. Εδώ ο Althusser αναδεικνύει το εξής παράδοξο: ενώ ο αστικός κώδικας –μέσω των γενικών αρχών του- αναγνωρίζει ότι όλοι οι άνθρωποι, ως ισότιμα νομικά υποκείμενα, έχουν το δικαίωμα να κατέχουν ιδιοκτησία, κανένα άρθρο του δεν αναγνωρίζει το γεγονός ότι ορισμένα υποκείμενα υφίστανται σε προνομιακή συμβατική θέση –οι κατέχοντες τα μέσα παραγωγής, ενώ άλλοι σε μειονεκτική θέση –οι προλετάριοι. Αυτό το συστατικό του δικαίου στοιχείο –δηλαδή, οι σχέσεις παραγωγής- απουσιάζει συνολικά από το δίκαιο. Παραδόξως, συνεπώς, το δίκαιο, ενώ εκφράζει τις σχέσεις παραγωγής και την υποκείμενη οικονομική βάση, τείνει να παραλείπει τις τελευταίες από τους κανόνες του²⁶⁴.

Εξού και η τυπικότητα συνιστά θεμελιώδης για το αστικό δίκαιο. Τούτο διότι, εστιάζει μόνο στο τυπικό σκέλος των συμβάσεων, επικεντρώνεται δηλαδή στις συνθήκες υπό τις οποίες συναλλάσσονται τα μέρη, αδιαφορώντας για το ουσιαστικό περιεχόμενο των ανταλλαγών²⁶⁵. Με όρους γενικών αρχών αστικού δικαίου, λοιπόν, τα παραγωγικά αίτια της βουλήσεως δεν αποτελούν κρίσιμα για τη θεμελίωση της σύμβασης, αφού δικαιοπρακτικό θεμέλιο θεωρείται η ιδιότητα των συμβαλλομένων, ως τυπικός ελευθέρων και ίσων προσώπων.

Επομένως, η εργατική τάξη έχει τα ίδια αφηρημένα δικαιώματα με την αστική τάξη: είναι ελεύθεροι να αγοράζουν και να πωλούν τα υπάρχοντά τους, καθώς και την ίδια την εργατική τους δύναμη. Χωρίς αυτό το δικαίωμα, ο καπιταλισμός δεν θα μπορούσε να λειτουργήσει. Από αυτά που καταγράψαμε, προκύπτει, λοιπόν, ότι το δίκαιο προϋποθέτει αυτή την *πραγματική* ανισότητα, δηλαδή την εφαρμογή ίσων δικαιωμάτων για διαφορετικούς ανθρώπους²⁶⁶. Αυτός είναι και ο λόγος που ο Althusser θα συλλάβει το θετικό δίκαιο ως τη νομική αναγνώριση των σχέσεων παραγωγής²⁶⁷.

²⁶² Μέχρι αυτό το σημείο, η ανάλυση του Althusser μας οδηγεί στις σκέψεις του Weber και την ιδεοτυπική του σύλληψη του περί δογματικής νομικής επιστήμης. Ο όρος «ιδεότυπος είναι μια κατασκευή του ερευνητή [...] που τον βοηθά στην κατανόηση των φαινομένων που μελετά [...] με τον ιδεότυπο τονίζουμε ορισμένα χαρακτηριστικά που αποδίδουν την ιδιαιτερότητα και ατομικότητα του φαινομένου» σε Ιντζεσίλογλου Γ. Νικόλαος, *Κοινωνιολογία [...]*, ό. π., σ. 326 «[Κ]ατά το περιεχόμενό της [αυτή] η κατασκευή ενέχει τον χαρακτήρα μιάς ουτοπιάς, η οποία δημιουργείται με τη διανοητική έξαρση ορισμένων στοιχείων της πραγματικότητας» σε Φίλιππο Κ. Βασιλόγιαννη, *Πρόσωπα, Λόγοι και Πράγματα: Ιδιοκτησία και μη διανεμητική ιδιοκτησία*, εκδ. Ευρασία, Αθήνα, 2015, σ. 35. Για τον Weber, λοιπόν, ο ιδεότυπος δικαίου που ανταποκρίνεται στο αίτημα των νεωτερικών χρόνων είναι αυτός της τυπικής/φορμαλιστικής ορθολογικότητας. Αντιθέτως, «θεωρεί [...] τον τρόπο απονομής της δικαιοσύνης, που βασίζεται σε κρίσεις υποκειμενικές και *ad hoc*, δηλαδή χωρίς το στοιχείο της καθολικότητας και [της] ορθολογικής επανάληψης και ελέγχου, ως κατεξοχήν δείγμα [μη καπιταλιστικών κοινωνιών]», βλ. Παύλο Σούρλα, *Δίκαιο [...]*, ό. π., σ. 47. Το σύγχρονο δίκαιο, συνεπώς, κατά τη βεμπιανή σύλληψη δεν μπορεί παρά να είναι ορθολογικό και φορμαλιστικό.

²⁶³ William S. Lewis, *Althusser on laws [...]*, ό. π., σ. 40

²⁶⁴ Louis Althusser, *Sur la reproduction*, [...], ό. π., σ. 90

²⁶⁵ Louis Althusser, *Sur la reproduction*, [...], ό. π., σ. 93

²⁶⁶ Louis Althusser, *Sur la reproduction*, [...], ό. π., σς, 91, 92, 93

²⁶⁷ Louis Althusser, *Sur la reproduction*, [...], ό. π., σ. 100

Για να το θέσουμε και σχηματικά, ο Althusser περιγράφει γλαφυρά τη γνωστή φράση του Anatole France, ότι το δίκαιο «[α]παγορεύ[ει] τόσο στους πλούσιους όσο και στους φτωχούς, να κοιμούνται κάτω από τις γέφυρες, να ζητιανεύουν και να κλέβουν ψωμί».

Συμπέρασμα

Ανασυγκροτώντας τη συλλογιστική πορεία του Althusser (μαζί με όσα αναλύσαμε στην ενότητα της σύλληψης του δικαίου ως ιδεολογικού μηχανισμού) και όσον αφορά τη σχέση υποκειμενοποίησης –δικαιικής πρακτικής, μπορούμε να αναδείξουμε τα εξής:

i) η αστική φιλοσοφία και ιδεολογία –και συνακόλουθα ο αστικός κώδικας, ως υλοποιημένη πρακτική- έχει ως επίκεντρο την έννοια του ελεύθερου υποκειμένου. Για τον Kant, τον κατεξοχήν εκπρόσωπο της αστικής φιλοσοφίας, το ελεύθερο υποκείμενο αντιπροσωπεύει τον ανθρώπινο νου και την ικανότητά του να δημιουργεί, ανεξάρτητες από την εμπειρία, έννοιες και ιδέες. Έτσι, χειραφετημένος από την εμπειρία και τις αισθητηριακές εντυπώσεις, ο νους είναι ελεύθερος και δημιουργικός. Αντιθέτως, για τον Althusser, η ίδια η έννοια του ελεύθερου υποκειμένου, εντούτοις, δεν είναι υπόθεση του υποκειμένου.

ii) Τούτο διότι, το ίδιο το υποκείμενο έχει συγκροτηθεί (έχει εγκληθεί) σε προγενέστερο φαντασιακό στάδιο. Εδώ έγκειται και η λειτουργία της γλώσσας και η σχέση σημαίνοντος/σημαινόμενου. Για να επανέλθουμε στο παράδειγμα του Althusser, ένας αστυνομικός προσφωνεί απρόσωπα έναν περαστικό στο δρόμο, ο οποίος αναγνωρίζει τον εαυτό του στην προσφώνηση του αστυνομικού. Η διαλεκτική παραγωγή του κοινωνικού υποκειμένου πραγματοποιείται μέσω της γλώσσας, ως αποτέλεσμα της εξουσιαστικής φωνή που εγκαλεί το άτομο²⁶⁸. Το υποκείμενο του δικαίου, κατά συνέπεια, εγκολπώνεται την ιδέα ενός νομικού υποκειμένου, μιας νομικής κατασκευής που εντάσσεται στις πολιτικές συντεταγμένες του αστικού φιλελευθερισμού²⁶⁹.

iii) Ο Althusser έρχεται να υποστηρίξει ότι, σε τελευταία ανάλυση, αυτά τα σημαίνοντα είναι οικονομικά (αφού, κατά τα ανωτέρω, η οικονομία υπερκαθορίζει, συνεπώς όλα οδηγούν στις σχέσεις παραγωγής), αλλά και ιδεολογικά (αφού, κατά τα ανωτέρω, η κυρίαρχη τάξη πρέπει να αναπαράζει τις σχέσεις αναπαραγωγής).

iv) Ο Althusser, λοιπόν, συλλαμβάνει το δίκαιο όχι ως κάτι αυτοαναφορικό²⁷⁰, αλλά ως υπερκαθορισμένο· δεν μπορεί να νοηθεί χωρίς αναφορά στις σχέσεις παραγωγής που το καθορίζουν. Αυτές οι σχέσεις παραγωγής, σε μια καπιταλιστική κοινωνία, αποκρυσταλλώνονται ως σχέσεις ιδιοποίησης των μέσων παραγωγής και του κοινωνικού πλούτου που παράγεται μέσω αυτών. Αυτές οι σχέσεις ιδιοποίησης είναι το τελικό διακύβευμα της ταξικής πάλης. Κατά συνέπεια, είναι η ταξική πάλη που σε τελευταία ανάλυση καθορίζει το δίκαιο, το οποίο διατηρεί τη –σχετική- αυτονομία του, αλλά δεν εδράζεται στον εαυτό του²⁷¹.

²⁶⁸ Yoshiyuki Sato, *Prohibitionary law as apparatus of subjectivation Butler's Psychic Life of Power and Althusser*, σε *Althusser and the Law* (συνλ.), επιμ. Laurent de Sutter, εκδ. Routledge, 2013, σς. 81, 82, 83

²⁶⁹ Dimitra Panopoulos, *The Althusser fact [...]*, ό. π., σ. 129

²⁷⁰ “Le Droit est un système formel systématisé, non contradictoire et saturé (tendanciellement), qui ne peut exister tout seul”, βλ. Louis Althusser, *Sur la reproduction, [...]*, ό. π., σ. 100

²⁷¹ Juan Domingo Sánchez Estop, *Althusser's paradoxical legal exceptionalism as a materialist critique of Schmitt's decisionism*, σε *Althusser and the Law* (συνλ.), επιμ. Laurent de Sutter, εκδ. Routledge, 2013, σ. 74

ν) Η διείσδυση της νομικής ιδεολογίας στις συνειδήσεις των υποκειμένων εξηγείται από τις υφιστάμενες παραγωγικές σχέσεις. Παρόλο που φαινομενικά ο *προλετάριος* παρουσιάζεται ως υποκείμενο του δικαίου -ελεύθερο να συμβληθεί κατά το δοκούν- στην πραγματικότητα, λόγω των παραγωγικών σχέσεων που έχουν ήδη διαμορφωθεί, ο εργαζόμενος είναι υποχρεωμένος να παρέχει την εργασία του στον ιδιοκτήτη των μέσων παραγωγής, προς όφελος του τελευταίου.

Έτσι, η αλτουσεριανή προσέγγιση συγκλίνει, εν τίνι μέτρω, με την προσέγγιση του νομικού της Σοβιετικής Ένωσης, Evgeny Pashukanis: «[η] κοινωνία στο σύνολό της δεν υπάρχει παρά στη φαντασία ορισμένων νομικών, ενώ στην πραγματικότητα υπάρχουν μόνο τάξεις με αντιτιθέμενα συμφέροντα²⁷²» και έτσι «[τ]ο νομικό κράτος είναι μια αυταπάτη που συμφέρει απόλυτα την αστική τάξη [αφού] κρύβει την πραγματικότητα της κυριαρχίας της αστικής τάξης από τα μάτια των μαζών²⁷³». Όμως, εδώ έγκειται και η διαφοροποίηση της αλτουσεριανής προσέγγισης, καθώς το δίκαιο –κατά τον Althusser- δεν παίρνει την εμπορευματική μορφή του Pashukanis, ούτε περαιτέρω ανάγεται μηχανιστικά από τις οικονομικές σχέσεις.

Το δίκαιο, λοιπόν, εντάσσεται σε όλη αυτή την προβληματική. Με μία παρόμοια κουντερική αναλογία²⁷⁴, ο Althusser θα καταλήξει ότι ο δικαιοκός μηχανισμός υποτάσσει τα άτομα στην κυρίαρχη ιδεολογία, αφού «[η] συγχροδία [των υποκειμένων] υπακούει στο ρυθμό μιας και μόνης παρτιτούρας [...] την παρτιτούρα της ιδεολογίας της [...] κυρίαρχης τάξης²⁷⁵». Έτσι, στο αλτουσεριανό πλαίσιο το δίκαιο αποκτά επιτελεστικό ρόλο· απευθύνει την κλήση του προς τα υποκείμενα, διαπλάθοντάς τα ως υποκείμενα δικαίου.

iii. Κριτική στην κυρίαρχη ιδεολογία

1. Το υπόγειο ρεύμα του υλισμού: η σύνδεση του πρώιμου και ύστερου Althusser

Είδαμε, λοιπόν, ότι η κυρίαρχη αστική τάξη επιδιώκει ολοένα και περισσότερο να επιβάλλει την ιδεολογική της ηγεμονία έναντι των υποτελών τάξεων. «[Η] αστική τάξη είναι [υποχρεωμένη σε αυτό] αν θέλει να διατηρήσει την κυρίαρχη θέση της²⁷⁶». Υπάρχει, παρόλα αυτά, δυνατότητα αντίστασης ενάντια στην κυρίαρχη ιδεολογία; Το δίχως άλλο ναι²⁷⁷, αφού αν δεν υπήρχε ο φόβος της εξέγερσης -το πλανώμενο φάντασμα του Marx- θα ήταν περιττές οι προφυλάξεις από τις εκάστοτε κυρίαρχες τάξεις, ισχυρίζεται ο Althusser.

Έτσι, ορισμένα βήματα μπορούν να επιτευχθούν, ώστε τα άτομα να αναγνωρίσουν και να κριτικάρουν την κυρίαρχη ιδεολογία του φιλελευθερισμού· «να προβλέψουμε σημαντικές τροποποιήσεις στις ιδεολογικές μορφές [...] και την εξαφάνιση ορισμένων λειτουργιών τους²⁷⁸».

Σε αυτό το θεωρητικό εγχείρημα εντάσσουμε και ένα ύστερο κείμενο του Louis Althusser, που τιτλοφορείται «Το υπόγειο ρεύμα του υλισμού». Η έννοια του Althusser για τον υλισμό της

²⁷² Evgeny Pashukanis, *Μαρξισμός [...]*, ό. π., σ. 175 επ.

²⁷³ Evgeny Pashukanis, *Μαρξισμός [...]*, ό. π., σ. 157

²⁷⁴ «Όσο οι άνθρωποι είναι λίγο πολύ νέοι και η μουσική παρτιτούρα της ζωής τους δεν είναι παρά στους πρώτους της ρυθμούς, μπορούν να συνθέσουν μαζί και να ανταλλάζουν μοτίβα, αλλά, όταν συναντιούνται σε μια πιο ώριμη ηλικία η μουσική τους παρτιτούρα είναι λίγο πολύ συμπληρωμένη» σε Milan Kundera, *Η αβάσταχτη ελαφρότητα της ύπαρξης*, μτφρ. Γιάννης Η. Χάρης, εκδ. Βιβλιοπωλείο της Εστίας Ι.Δ. ΚΟΛΛΑΡΟΥ & ΣΙΑΣ Α.Ε, Αθήνα, 2018, σ. 23

²⁷⁵ Louis Althusser, *Ιδεολογία [...]*, ό. π., σ. 93

²⁷⁶ Louis Althusser, *Οι ιδεολογικοί μηχανισμοί του κράτους [...]*, ό. π., σ. 201

²⁷⁷ Louis Althusser, *Κυρίαρχη ιδεολογία και φιλοσοφία [...]*, ό. π., σ. 277

²⁷⁸ Louis Althusser, *Μαρξισμός και Ανθρωπισμός [...]*, ό. π., σ. 327

συνάντησης παρέχει περαιτέρω εικόνα των αγώνων γύρω από τη συγκρότηση των κοινών ονομάτων. Αυτό δεν πρέπει, καταρχήν, να μας εκπλήσσει, αφού και οι πρώιμες θέσεις του Althusser κινούνται επί της ίδιας βάσης. Έτσι, «η ίδια η άρνηση της ιδεολογίας είναι γραμμένη σε ιδεολογική γλώσσα²⁷⁹».

Η εισαγωγή του δοκιμίου ξεκινά λογοτεχνικά τω τρόπω· είναι ένα δοκίμιο «για την απλή βροχή [...] που διατρέχει ολόκληρη την ιστορία της φιλοσοφίας, το οποίο πολεμήθηκε και απωθήθηκε [...] υλισμ[ός] της βροχής, της παρέκκλισης, της συνάντησης²⁸⁰».

Με αφετηρία, λοιπόν, τη βροχή του Επίκουρου²⁸¹ –όπου τα μεμονωμένα άτομα πέφτουν παράλληλα, σαν βροχή στο κενό και αρκεί μια τυχαία παρέκκλιση ενός ατόμου από την πορεία του για συναντηθεί με άλλα άτομα- ο Γάλλος φιλόσοφος επιχειρεί να στοιχειοθετήσει μια αντιτελεολογική χειραφετητική πρόταση θεμελιωμένη στην ενδεχομενικότητα, την παρέγκλιση και τη συνάντηση. Έτσι επιλέγει να ερμηνεύσει ο Althusser την τυχειότητα, με μια ερμηνεία βιτγκενσταϊνική²⁸², με την έννοια ότι «ο κόσμος είναι όσα πέφτουν [...] όλα όσα συμβαίνουν είναι περίσταση και συγχρόνως τυχειότητα». Με τα λόγια του ίδιου του Althusser, «η απαρχή κάθε κόσμου, κάθε πραγματικότητας και νοήματος, οφείλεται σε μια παρέκκλιση [...] και όχι [στ]ο[ν] [ορθό] Λόγο»²⁸³.

Ήδη από την εκκίνηση, ο Althusser δίνει τον τόνο· συνομιλητές του θα είναι μια συγκεκριμένα κάστα φιλοσόφων. Από τον Επίκουρο και τον Spinoza, μέχρι τον Derrida και τον Marx. Τούτο διότι, «από τον Επίκουρο μέχρι τον Μαρξ εξακολουθούσε πάντα να υπάρχει επικαλυμμένη [...] η “ανακάλυψη” μιας βαθιάς παράδοσης που αναζητούσε το υλιστικό βάθος της σε μια φιλοσοφία της συνάντησης²⁸⁴».

Τι περιεχόμενο έχει, όμως, η αλτουσεριανή έννοια της συνάντησης και της παρέγκλισης; Γιατί δίνεται τόση έμφαση στη συνάντηση ως μετασχηματιστική στιγμή που διαταράσσει τις υπάρχουσες σχέσεις εξουσίας και δημιουργεί ευκαιρίες για πολιτική αλλαγή;

Η απάντηση του Γάλλου δομιστή μας θυμίζει, αναπόφευκτα, τον Derrida· η συνάντηση συνιστά ένα καθαρό αποτέλεσμα ενδεχομενικότητας, εξαρτώμενο από την αστάθμητη παρέγκλιση των ατόμων²⁸⁵. είναι μια βία επιτελεστική, ένα «ανατρεπτικό χτύπημα», το οποίο μπορεί να σκίσει τον ομοιογενή ιστό της ιστορίας με μια απόφαση²⁸⁶. «Μέσα στο τίποτα της παρέκκλισης λαμβάνει χώρα η συνάντηση ανάμεσα σε ένα άτομο και σε ένα άλλο άτομο, και τούτο το συμβάν γίνεται έλευση²⁸⁷».

Βέβαια, συνεπής στις αντι-τελεολογικές του θέσεις, ο στοχαστής επισημαίνει ότι κάθε συνάντηση είναι αστάθμητη όχι μόνο ως προς τις καταβολές της, αλλά και ως προς τα

²⁷⁹ Louis Althusser, *Μαρξισμός και Ανθρωπισμός [...]*, ό. π., σ. 327

²⁸⁰ Louis Althusser, *Το υπόγειο ρεύμα του υλισμού της συνάντησης*, μτφρ. Τάσος Μπέτζελος, εκδ. Εκτός Γραμμής, Αθήνα, 2018, σ. 30

²⁸¹ Louis Althusser, *Το υπόγειο [...]*, ό. π., σ. 33

²⁸² Louis Althusser, *Το υπόγειο [...]*, ό. π., σ. 60

²⁸³ Louis Althusser, *Το υπόγειο [...]*, ό. π., σ. 34

²⁸⁴ Louis Althusser, *Το υπόγειο [...]*, ό. π., σ. 58

²⁸⁵ Louis Althusser, *Το υπόγειο [...]*, ό. π., σ. 35

²⁸⁶ Jacques Derrida, *Ισχύς [...]*, ό. π., σ. 38

²⁸⁷ Louis Althusser, *Το υπόγειο [...]*, ό. π., σ. 62

αποτελέσματά της. Τούτο διότι, καμία συνάντηση δεν μπορεί εκ των προτέρων να σκιαγραφηθεί, αλλά αντιθέτως, απαιτείται ένα «δέσιμο» της συνάντησης²⁸⁸.

Επί παραδείγματι, ο Althusser αναφέρει ότι η γέννηση του καπιταλισμού είναι προϊόν συνάντησης, η οποία συνδέεται με τη συνάντηση ανάμεσα στον «άνθρωπο των σκούδων» και τον προλετάριο που στερείται των πάντα πέραν της εργασιακής του δύναμης²⁸⁹. Συνέβη η συνάντηση αυτή να πραγματοποιηθεί και να «πιάσει», δηλαδή να διαρκέσει και να αποτελέσει ένα συντελεσμένο γεγονός που σε δεύτερο χρόνο αποτελεί μια πραγματικότητα, τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής (κτπ), τους νόμους της οποίας καλείται να ερμηνεύσει ο μαρξισμός. Για τον Althusser όπως «συνέβη» αυτή η συνάντηση έτσι θα μπορούσε και να μην είχε «συμβεί». Κι αυτό γιατί παρόμοιες «συναντήσεις» έλαβαν και άλλες φορές χώρα στο παρελθόν αλλά δεν «έπιασαν», λόγω της έλλειψης ενός στοιχείου²⁹⁰.

Ωστόσο, για τον Althusser η συνάντηση δεν λαμβάνει χώρα στο κενό, στο απόλυτο τίποτα. Αντιθέτως, ο «υλισμός της συνάντησης» πρόκειται για πολιτική φιλοσοφία· η συνάντηση ενσαρκώνεται δια της πολιτικής, αφού περιγράφει την αναπάντεχη σύγκλιση ανθρώπων και καταστάσεων, που έχουν τη δυνατότητα να ανοίξουν νέους δρόμους και να ανατρέψουν τις υφιστάμενες κοινωνικές δομές²⁹¹. Αναδύεται, συνεπώς, η καίρια σημασία των κοινών ονομάτων για την πολιτική πρακτική.

2. Η έννοια της πολιτικής πρακτικής

Στο σημείο αυτό, προτού προχωρήσουμε, οφείλουμε να επισημάνουμε εκ νέου το εξής: η μέχρι τώρα παρουσίαση της ανάλυσης του Althusser αποτυπώνει και τον καταστατικό στόχο του τελευταίου²⁹²: τη ρήξη της μαρξιστικής διαλεκτικής με την εγγεληνική και την υιοθέτηση μιας ανιστορικής σπινοζικής ανάγνωσης. Έτσι, ουδέποτε υπάρχει μια καθαρή εμφάνιση μιας γενικής αντίφασης, παρά μόνο τυχαίες καταστάσεις, τυχαίες περιστάσεις, τυχαίες συναντήσεις²⁹³. Με τα λόγια του ίδιου, «[π]ερί τίνος πρόκειται τότε αν δεν πρόκειται περί ενός στοχασμού όχι μόνο για την ενδεχομενικότητα της αναγκαιότητας, αλλά και για την αναγκαιότητα της ενδεχομενικότητας²⁹⁴;».

²⁸⁸ Louis Althusser, *Το υπόγειο [...]*, ό. π., σ. 65

²⁸⁹ Louis Althusser, *Το υπόγειο [...]*, ό. π., σ. 69

²⁹⁰ Louis Althusser, *Το υπόγειο [...]*, ό. π., σ. 70

²⁹¹ Louis Althusser, *Το υπόγειο [...]*, ό. π., σ. 39

²⁹² Κωνσταντίνος Ράνης, *Από τον Πλάτωνα ως τον Μαρκούζε*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2015 σς. 200 επ.

²⁹³ Αυτή η ενδεχομενικότητα της συνάντησης, βέβαια, είναι και βαθύτατα μακιαβελική· όχι μόνο με την έννοια ότι η βάση του αλτουσεριανού υλισμού προκύπτει από μια συνισταμένη αρετής (virtu) και τύχης (fortune), αλλά υπό το πρίσμα ότι μία τέτοια υλιστική προσέγγιση μπορεί να αναπτυχθεί μόνο μέσα από μια ενεργή άρνηση της υπάρχουσας φιλοσοφίας. Η άρνηση του Machiavelli σε τέτοιες πολιτικές ουτοπίες είναι επίσης άρνηση του κυρίαρχου σχήματος της μεταφυσικής, το οποίο εξηγεί την προφανή τυχειότητα του κόσμου με κάποια υποκείμενη αναγκαιότητα, θέτοντας τους κύκλους των πολιτικών καθεστώτων πέρα από τις προφανείς τυχειότητες των πολιτικών τύχων. Αυτό που ορίζει την πολιτική δεν είναι η ουσία των διαφόρων καθεστώτων, αλλά η συνάντηση μεταξύ της ικανότητας του πρίγκιπα (virtù) και των συνθηκών του. Ακριβώς, λοιπόν, όπως ο Machiavelli στρέφεται προς την ιστορία, προκειμένου να αναγνωρίσει την πραγματικότητα του ενδεχομένου, ο Althusser στρέφεται στην πολιτική φιλοσοφία, για να αναγνωρίσει τη συνάντηση. Βλ. και Jason Read, *The Production of Subjectivity*, εκδ. Haymarket Books, 2023, σς. 78 επ.

²⁹⁴ Louis Althusser, *Το υπόγειο [...]*, ό. π., σ. 112. Σε μία ακόμα νοητή αντιπαράθεση των δύο στοχαστών, ο Althusser μας περιγράφει με μεταφορά τις διαφορετικές θεωρητικές τους προκειμένες. Έτσι, «ο [Hegel] είναι σαν έναν άνθρωπο που γνωρίζει εκ των προτέρων και από που έρχεται το τρένο στο οποίο ανεβαίνει και που πηγαίνει το τρένο [...a]ντιθέτως ο [Σπινόζα] είναι ένας άνθρωπος που παίρνει το τρένο εν κινήσει, χωρίς όμως να γνωρίζει ούτε από που έρχεται το

Με την παρουσίαση και των ύστερων αναλύσεων του Althusser, μπορούμε να σταχυολογήσουμε τα εξής σημεία²⁹⁵:

- i) την πρωτοκαθεδρία της συνάντησης έναντι της μορφής
- ii) την άρνηση κάθε μορφής οριστικότητας
- iii) την εξέλιξη και αλλαγή της κοινωνικής πραγματικότητας, ως διαδικασίας χωρίς υποκείμενο.

Με αυτές τις επισημάνσεις, μπορούμε να κατανοήσουμε πληρέστερα την ανάλυση του Althusser για τη σημασία της πολιτικής πρακτικής και των κοινών ονομάτων.

Τα κοινά ονόματα λειτουργούν ως γλωσσικά εργαλεία, μέσω των οποίων οι άνθρωποι καταθέτουν τα ενδιαφέροντά τους, εκφράζουν τις δυσaráσκειές τους και κινητοποιούνται για πολιτική δράση. Τα κοινά ονόματα επιτρέπουν τη δημιουργία κοινής έννοιας και διευκολύνουν τον σχηματισμό συλλογικών ταυτοτήτων. Έτσι, «*οι αναγκαστικές επαφές παράγουν τη γλώσσα, τα πάθη [ακόμα και] την πάλη των ανθρώπων*»²⁹⁶. Η γλώσσα γίνεται, επομένως, εργαλείο μέσω του οποίου διαμορφώνονται συλλογικές ταυτότητες και αρθρώνονται πολιτικοί αγώνες. Αντιθέτως, στη φυσική κατάσταση του Rousseau, «*όπου [τα άτομα] περιπλανιούνται απομονωμένα [έχουμε] άτομα χωρίς συνάντηση [...] χωρίς σχέσεις, χωρίς ταυτότητα*»²⁹⁷.

Ο Althusser επισημαίνει ότι η πολιτική πρακτική δεν περιορίζεται στα παραδοσιακά πολιτικά θεσμικά όργανα, αλλά διαπερνά όλους τους τομείς της κοινωνίας. Έτσι, για τον Althusser, είναι αδύνατο να αναγνωρίσουμε –και σε ένα ακόλουθο βήμα να προσδιορίσουμε– την ίδια την πολιτική και το κέντρο στρατηγικής της²⁹⁸. Τούτο διότι, «*[η] πολιτική βρίσκεται παντού, στο εργοστάσιο [...] στην οικογένεια, στη δουλειά, όπως επίσης στο [Κ]ράτος [...] στην ίδια την Εκκλησία*»²⁹⁹.

Εντούτοις, αυτή την πολιτική πρακτική ανατροπής πρέπει να την προσανατολίσουμε σε εγχειρήματα συλλογικής δράσης και οργάνωσης για την υπεράσπιση συμφερόντων και την ανατροπή των εξουσιαστικών δομών. Εξάλλου, η πάλη των τάξεων συγκροτεί ένα σύστημα που ασκείται σε διαφορετικά επίπεδα, όπως το οικονομικό και το ιδεολογικό, και ο μετασχηματισμός ενός επιπέδου δεν εξαφανίζει τις μορφές της πάλης στα άλλα επίπεδα³⁰⁰. Γι' αυτό, ο Althusser υπογραμμίζει την ανάγκη να αντιληφθούμε την πολιτική πρακτική ως μια αρένα σύγκρουσης για την ανακατανομή της εξουσίας και τον καθορισμό των κοινών ονομάτων, αφού η πάλη των τάξεων μπορεί να συνεχίζεται με σφοδρότητα στο πολιτικό επίπεδο –και ιδίως στο ιδεολογικό επίπεδο, πολύ ουσιαστικότερα απ' ότι επί της οικονομικής βάσης³⁰¹.

τρένο ούτε που πηγαίνει», σε Louis Althusser, Σπινόζα, σε Louis Althusser, *Το υπόγειο ρεύμα του υλισμού της συνάντησης*, μτφρ. Τάσος Μπέτζελος, εκδ. Εκτός Γραμμής, Αθήνα, 2018, σ. 113

²⁹⁵ Έτσι ερμηνεύει την πορεία της αλτουσεριανής συλλογιστικής και ο Alex Callinicos, βλ. ενδεικτικά Alex Callinicos, *Η παρακαμπτήρια οδός του Αλτουσέρ μέσω των σχέσεων*, σε Alex Callinicos, *Η αποκρυπτογράφηση του Κεφαλαίου*, μτφρ. Αποστόλης Λυκούργος, Λέανδρος Μπόλαρης, εκδ. Μαρξιστικό Βιβλιοπωλείο, Αθήνα, 2016, σ. 519

²⁹⁶ Louis Althusser, *Το υπόγειο [...]*, ό. π., σ. 55

²⁹⁷ Louis Althusser, *Το υπόγειο [...]*, ό. π., σ. 53

²⁹⁸ Louis Althusser, *Μακιαβέλλι* σε Louis Althusser, *Το υπόγειο [...]*, ό. π., σ. 145

²⁹⁹ Louis Althusser, *Μακιαβέλλι* σε Louis Althusser, *Το υπόγειο [...]*, ό. π., σ. 145

³⁰⁰ Louis Althusser, *Για την Πολιτιστική [...]*, ό. π., σ. 37

³⁰¹ Louis Althusser, *Για την Πολιτιστική [...]*, ό. π., σ. 39

Ωστόσο, ο Althusser αναγνωρίζει ότι η διαμόρφωση των κοινών ονομάτων δεν είναι ένα απλό εγχείρημα, αλλά μια διαδικασία που συνοδεύεται από αγώνες και αντιπαραθέσεις. Η κυρίαρχη ιδεολογία προσπαθεί να επιβάλει τα δικά της κοινά ονόματα, ενισχύοντας τις υφιστάμενες δομές εξουσίας και διατηρώντας την ισχύουσα τάξη. Αυτό για τον Althusser σημαίνει, με άλλα λόγια, ότι οι ιδεολογικοί μηχανισμοί του κράτους επιδιώκουν μια ολική αποπολιτικοποίηση των μαζών, ένα καθεστώς, δηλαδή, όπου τα υποκείμενα εγγράφονται στην κυρίαρχη ιδεολογία³⁰². Με τα δικά του λόγια, «[ζ]ούμε σήμερα κάτω από ένα πελώριο στρώμα μιας [...] ιδεολογίας [που] τροφοδοτεί με συμπαγείς αυταπάτες τους πράττοντές της και τις λαϊκές μάζες [...] και, κυρίως, [δεν] επιτρέπει να γίνει αισθητό το βάρος της»³⁰³.

Γυρίζοντας τον χρόνο στο 1966 και προσπαθώντας να ανασυγκροτήσουμε την αλτουσεριανή σκέψη σε ένα ενιαίο όλον, παρατηρούμε ότι Γάλλος στοχαστής, με τα κείμενά του για την πολιτιστική Επανάσταση της Κίνας, απολήγει και στην πρότασή του. Για να το θέσουμε, καταρχάς, σχηματικά, το αλτουσεριανό πρόταγμα συνίσταται σε μια κριτική ανάλυση αυτών των κυρίαρχων κοινών ονομάτων, καθώς η αποδοχή τους μπορεί να συντηρεί καταπιεστικές κοινωνικές σχέσεις και να εμποδίζει τη μετασχηματιστική πολιτική πρακτική. Επαναπροσεγγίζοντας το μαρξικό σχήμα βάσης – εποικοδομήματος, ο Althusser επιχείρησε να αποδείξει ότι το ιδεολογικό εποικοδόμημα διατηρεί τη δική του αυτονομία από την οικονομική βάση, και επομένως το ιδεολογικό επίπεδο μπορεί να αποτελεί –ενδεχομένως– την καθοριστική συγκυρία για την εξέλιξη μιας κοινωνίας³⁰⁴. Εξάλλου, «όπως δείχνει όλη η ιστορία [...] η ταξική πάλη [...] εκτυλίσσεται και μέσα στους ιδεολογικούς μηχανισμούς του Κράτους όπου [...] ανάλογα με τη συγκυρία [μπορεί να παίζει] έναν διόλου αμελητέο ρόλο»³⁰⁵.

Τούτων λεχθέντων, οι αγώνες γύρω από τη διαμόρφωση των κοινών ονομάτων περιλαμβάνουν συγκρούσεις συμφερόντων και ιδεολογικές αντιπαραθέσεις³⁰⁶. Διάφορες κοινωνικές ομάδες και κινήματα ανταγωνίζονται για την εξουσία να διαμορφώνουν την αφήγηση και να ορίζουν την έννοια των κοινών ονομάτων. Αυτοί οι αγώνες διεξάγονται σε όλους τους τομείς των πρακτικών ιδεολογιών, σύμφωνα με τον Althusser· τέτοιες πρακτικές ιδεολογίες είναι η θρησκευτική, η ηθική, η νομική, αλλά και η αισθητική ιδεολογία³⁰⁷. Ο Althusser τονίζει την αναγκαιότητα να συμμετέχουμε σε αυτούς τους αγώνες για να προκαλέσουμε τα κυρίαρχα κοινά ονόματα και να αναδείξουμε νέες δυναμικές και διαφορετικές προοπτικές.

Πρέπει να επισημανθεί, πάντως, ότι, συνεπής με τις νεαρές αντι-ανθρωπιστικές θέσεις του, ο Althusser προκρίνει έναν «υλισμό της διαδικασίας χωρίς υποκείμενο». Έτσι, περιγράφοντας τις καταστατικές αρχές του υλισμού του, ο Althusser διαπιστώνει ότι τα άτομα δεν συναντώνται στο κενό, αλλά συναντώνται και καθορίζονται από τη δομή. Με την σπινοζική έννοια του όρου, τα αποτελέσματα δεν είναι εξωτερικά ως προς τη δομή, αλλά η δομή ενυπάρχει στα αποτελέσματά της· η δομή έρχεται να αποτυπώσει τη σφραγίδα της. Οι συναντήσεις, λοιπόν, γεννώνται και καθορίζονται από τα στοιχεία της δομής.

³⁰² Louis Althusser, *Μακιαβέλλι* σε Louis Althusser, *Το υπόγειο [...]*, ό. π., σ. 143. Βλ. και «[Η] αστική ιδεολογία μπορεί να εγγράφεται σε ορισμένες πρακτικές στάσεις όσο και σε ιδέες [...] σε ορισμένα ήθη, πολιτικού, τεχνικιστικού [...] χαρακτήρα» σε Louis Althusser, *Για την Πολιτιστική [...]*, ό. π., σ. 44

³⁰³ Louis Althusser, *Μακιαβέλλι* σε Louis Althusser, *Το υπόγειο [...]*, ό. π., σ. 150

³⁰⁴ Τάσος Μπέτζελος, *Πρόλογος* σε Louis Althusser, *Για την Πολιτιστική [...]*, ό. π., σς. 17, 18

³⁰⁵ Louis Althusser, *Οι ιδεολογικοί μηχανισμοί του κράτους [...]*, ό. π., σ. 209

³⁰⁶ Louis Althusser, *Για την Πολιτιστική [...]*, ό. π., σ. 39

³⁰⁷ Louis Althusser, *Η φιλοσοφία ως όπλο [...]*, ό. π., σ. 43

Υπό το πρίσμα όλων των ανωτέρω, ο Althusser υποστηρίζει με θέρμη έναν ιδεολογικό/πολιτιστικό αγώνα γύρω από τα κοινά ονόματα. Βέβαια, ένας τέτοιος αγώνας εξαρτάται από πληθώρα παραγόντων -γλωσσικών, πολιτισμικών, γεωγραφικών, νομικών³⁰⁸- ενώ και η πολιτική συγκυρία, όπως αναλύθηκε, αποτελεί αποτέλεσμα αστάθμητων συναντήσεων³⁰⁹. Σε κάθε περίπτωση, «[τ]ο ιδεολογικό είναι μια αντικειμενική πραγματικότητα, απαραίτητη για την ύπαρξη κάθε κοινωνίας [...] είναι εκείνο που διακρίνει και τιμεντώνει³¹⁰», γι' αυτό «[σε κάθε] πολιτική επανάσταση [...] είναι απολύτως αναγκαίο να δοθεί μια ιδεολογική υπερδομή³¹¹». Μέσο για την ιδεολογική αυτή πάλη μπορεί να αποτελέσει και η φιλοσοφική πρακτική³¹².

3. Ο ρόλος της φιλοσοφίας

«Μα σε τι χρησιμεύει η φιλοσοφία³¹³»; «Ό,τι συμβαίνει στη φιλοσοφία έχει, σε τελική ανάλυση, πολιτικές συνέπειες στη θεωρία [...] και στην πολιτική³¹⁴».

Η διατύπωση αυτής της ερωτοαπάντησης θα μας οδηγήσει, αναπόφευκτα, στην επόμενη προβληματική του Althusser, αναφορικά με τον ρόλο της φιλοσοφίας, γύρω από τη συγκρότηση κοινών εννοιών, αλλά και σχετικά με τον ρόλο της τελευταίας, ως όπλο της προλεταριακής ιδεολογίας στον ταξικό αγώνα³¹⁵.

Ο Louis Althusser ασχολήθηκε εκτενώς με τον ρόλο της φιλοσοφίας, όχι ως μια αφηρημένης θεωρητικής δραστηριότητας, αλλά ως πρακτικής που επιδρά στην κοινωνική και πολιτική πραγματικότητα³¹⁶. Έτσι, παρότι η φιλοσοφία είναι μέρος της διανοητικής τάξης που μπορεί να εξυπηρετεί τα συμφέροντα της κυρίαρχης τάξης³¹⁷, ο Althusser υποστήριξε ότι οι αλληλοσυγκρουόμενες τάξεις αντιπροσωπεύονται και στο πεδίο των πρακτικών ιδεολογιών, όπως η φιλοσοφία, η νομικο-πολιτική ιδεολογία³¹⁸ κλπ. «η φιλοσοφία είναι [...] ταξικός αγώνας³¹⁹».

³⁰⁸ Σωτήρης Σιαμανδούρας, *Εμείς [...]*, ό. π., σ. 82

³⁰⁹ Οδυσσέας Αϊβαλής, *Από τη συνάντηση στο δέσιμο: η συνάντηση του αστάθμητου υλισμού με τη διατομικότητα σε Θέσεις*, τευχ. 134/Ιανουάριος – Μάρτιος 2016, διαθέσιμο στο https://www.theseis.com/index.php?option=com_content&view=article&id=968:category-968&catid=18&Itemid=113 [τελευταία πρόσβαση 17.06.2023]

³¹⁰ Louis Althusser, *Για την Πολιτιστική [...]*, ό. π., σ. 43

³¹¹ Louis Althusser, *Για την Πολιτιστική [...]*, ό. π., σ. 24

³¹² Γιώργος Φαράκλας, *Νόημα και Κυριαρχία*, εκδ. Βιβλιοπωλείο της Εστίας, Αθήνα, 2013, σ. 228

³¹³ Louis Althusser, *Τι λένε οι μη φιλόσοφοι*, σε Louis Althusser, *Μύηση στη φιλοσοφία για τους μη φιλοσόφους*, μτφρ. Τάσος Μπέτζελος, εκδ. Εκτός Γραμμής, Αθήνα, 2019, σ. 44

³¹⁴ Louis Althusser, *Απάντηση στον Τζων Λιούις*, μτφρ. Τάσος Μπέτζελος, εκδ. Εκτός Γραμμής, Αθήνα, 2023, σ. 27

³¹⁵ Louis Althusser, *Φιλοσοφία και Επιστήμη της πάλης των τάξεων*, σε Louis Althusser, *Μύηση στη φιλοσοφία για τους μη φιλοσόφους*, μτφρ. Τάσος Μπέτζελος, εκδ. Εκτός Γραμμής, Αθήνα, 2019, σ. 302

³¹⁶ «[Η] φιλοσοφία είναι προπάντων πρακτική [...] παράγει συγκεκριμένα αποτελέσματα στον κόσμο», σε Louis Althusser, *Τι λένε [...]*, ό. π., σ. 48

³¹⁷ «[Αφού ακόμα] και ένας καθηγητής φιλοσοφίας [...] όταν ανοίγει το στόμα του [εκπροσωπεί] τη μικροαστική [...] ιδεολογία», σε Louis Althusser, *Η φιλοσοφία σαν όπλο [...]*, ό. π., σ. 38. Εξάλλου, «[η] αστική ιδεολογία οικειοποιήθηκε τη νομικοϊδεολογική έννοια του υποκειμένου με σαφείς ιδεολογικές στοχεύσεις» σε Louis Althusser, *Απάντηση [...]*, ό. π., σ. 105. Βλ. και Louis Althusser, *Κυριαρχη ιδεολογία και φιλοσοφία [...]*, ό. π., σ. 282

³¹⁸ Louis Althusser, *Η φιλοσοφία σαν όπλο [...]*, ό. π., σ. 43

³¹⁹ Louis Althusser, *Η φιλοσοφία σαν όπλο [...]*, ό. π., σ. 44. Αυτή η θέαση της φιλοσοφίας δεν είναι πρωτόγνωρη στη γαλλική σκέψη. Παρόμοια τοποθέτηση εντοπίζουμε και στη θεώρηση του Lefebvre. Έτσι, για τον Lefebvre, όταν η γνώση τίθεται στην υπηρεσία της εξουσίας, οργανώνεται η συναίνεση γύρω από την υφιστάμενη κοινωνικο-οικονομική οργάνωση· γι' αυτό ο Γάλλος στοχαστής θα δώσει σημασία στη φιλοσοφία της καθημερινότητας, ως μεθοδολογική προσέγγιση της σχέσης Λόγου και πραγματικότητας. Βλ. αναλυτικά Γιάννη Φλυτζάνη, *Ο Μάης του '68 για τη γνώση και το πανεπιστήμιο*, σε *Kaboom*, Αθήνα, τευχ. 9/Μάιος 2023, σ. 62 και John Roberts, *Σχετικά με τη φιλοσοφία της καθημερινής ζωής*, μτφρ. Γιώργος Καράμπελας/ Χαράλαμπος Ι. Μπαλτάς, εκδ. Futura, Αθήνα, 2003, σ. 25. Η σύνδεση Lefebvre – Althusser δεν θα πρέπει να μας ξενίζει, καθότι «μια προσεκτική συνεξέταση των έργων

Όπως ήδη επισημάνθηκε, ο Althusser υποστηρίζει έναν αγώνα γύρω από τη συγκρότηση κοινών ονομάτων. Εδώ έγκειται και ο καθοριστικός ρόλος της φιλοσοφίας: «[να] βοηθήσει το λαό [αφού] η φιλοσοφία αγωνίζεται για τις λέξεις³²⁰», «να αγωνιστεί στο υπάρχον [...] πεδίο μάχης και [...] να επιβάλει τους δικούς της κανόνες³²¹». Τούτο, διότι η εν λόγω συγκρότηση δεν αποτελεί παρά μία διαμάχη μεταξύ πολλών γλωσσικών αφηγήσεων, που προσπαθούν να παγιωθούν, άμεσα ή έμμεσα, έναντι άλλων εναλλακτικών³²². Έτσι, «[μ]έσα [...] στην ιδεολογική και φιλοσοφική πάλη, οι λέξεις μπορεί να αποτελέσουν [...] όπλα εκρηκτικά [...] ή και να αποτελέσουν δηλητήριο για τον λαό³²³». Εξάλλου, όλες οι αφηγήσεις, ως γλωσσικά παίγνια, περιέχουν ένα ιδεολογικό πλάνο³²⁴.

Ακολούθως, η φιλοσοφία πρέπει να αλληλεπιδρά με τις εκάστοτε κοινωνικές και ιστορικές συνθήκες. Τούτο σηματοδοτεί την αποστασιοποίησή της από αφηρημένες θεωρητικολογίες, αλλά και την ενεργή διαπλοκή της με την πρακτική πραγματικότητα της ταξικής πάλης και του κοινωνικού μετασχηματισμού. Είναι σαφές, δηλαδή, ότι αφού «οι άνθρωποι οφείλουν να μετασχηματίζονται αδιάκοπα για να προσαρμόζονται [στις διηνεκείς ιστορικές] συνθήκες»³²⁵, τότε και η φιλοσοφία, ως πρακτική συγκεκριμένων υποκειμένων, πρέπει να συλλειτουργεί με παρόμοιο τρόπο. Υπό το φως της παραπάνω παραδοχής, συνεπάγεται ότι και η φιλοσοφία μπορεί να αποτελέσει έναν χώρο ταξικής πάλης, αφού και «η πάλη που διεξάγεται μέσα στις ιδέες [...] είναι μια μορφή της γενικής ταξικής πάλης³²⁶».

Για τον Althusser, πάντως, «[μόνο] ο φιλοσοφικός αντιανθρωπισμός του Μαρξ παρέχει πράγματι την κατανόηση της αναγκαιότητας των υπάρχουσών ιδεολογιών [...] και προσφέρει [...] μια κριτική και επαναστατική θεωρία, την κατανόηση της τακτικής που πρέπει να υιοθετηθεί έναντι

του Λεφέβρ και του Αλτουσέρ αναδεικνύει και πολλά κοινά σημεία, όπως η έμφαση στους μηχανισμούς αναπαραγωγής των κοινωνικών σχέσεων, στην έμμεση χειραγώγηση και στον σχετικό ρόλο του κράτους, αλλά και η κομβική θέση που αποδίδεται στην ιδεολογία», βλ. Γιάννη Φλυτζάνη, *Επίμετρο: Ο πολιτικός Ανρί Λεφέβρ και ο Μάης του '68*, σε *Henri Lefebvre, Η εισβολή του Μάη*, μτφρ. Δημήτρης Γκινοσάτης, επιμ. Τάσος Μπέτζελος, εκδ. Εκτός Γραμμής, Αθήνα, 2022, σ. 204. Στην ίδια κατεύθυνση και ο Γερμανός ποιητής Bertolt Brecht, ο οποίος θα εστιάσει και αυτός στη σημασία των διανοούμενων στην ταξική πάλη, βλ. Bertolt Brecht, *Για τη φιλοσοφία και τον μαρξισμό*, μτφρ. Βασίλης Βεργωτής, εκδ. Στοχαστής, Αθήνα, 2022, σς. 24-27

³²⁰ Louis Althusser, *Η φιλοσοφία σαν όπλο [...]*, ό. π., σ. 47

³²¹ Louis Althusser, *Μια νέα πρακτική της φιλοσοφίας*, σε Louis Althusser, *Μήση στη φιλοσοφία για τους μη φιλοσόφους*, μτφρ. Τάσος Μπέτζελος, εκδ. Εκτός Γραμμής, Αθήνα, 2019, σ. 312

³²² Η οπτική του Althusser αναφορικά με τις δυνατότητες της γλώσσας ως μέσου ταξικής πάλης ομοιάζει, θα λέγαμε, με την οπτική του Benjamin. Έτσι, και στα μάτια του τελευταίου, η γλώσσα –αυτή τη φορά ως λογοτεχνική στάση– οφείλει να μην αποδέχεται τις σχέσεις παραγωγής της εποχής της, αλλά και να διατυπώνει μια επαναστατική πρόταση. «[Η] τάση ενός λογοτεχνικού έργου μπορεί να είναι πολιτικά ορθή μόνο εάν είναι επίσης λογοτεχνικά ορθή», βλ. Walter Benjamin, *Ο συγγραφέας ως παραγωγός*, μτφρ. Αλφρέδος Σταϊνχάουερ, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα, 2017, σς. 11-42. Το νήμα αυτής της σκέψης ακολουθεί και ο Michel Foucault στη διάλεξή του «Τι είναι ένας συγγραφέας». Έτσι, και για τον Foucault, ο συγγραφέας πρέπει να ιδωθεί ως ένα ιδεολογικό υποκείμενο, το οποίο επιτελεί κοινωνικές λειτουργίες. Συνεπώς, σημασία έχει «[όχι μόνο] ποιος μιλά», αλλά και «τι λέγεται», βλ. Michel Foucault, *Τι είναι ένας συγγραφέας*, μτφρ. Θανάσης Λάγιος, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα, 2021, σς. 27 επ.

³²³ Louis Althusser, *Η φιλοσοφία σαν όπλο [...]*, ό. π., σ. 47

³²⁴ John Storey, *Πολιτισμική θεωρία [...]*, ό. π., σ. 123. Στον αντίποδα ο σοβιετικός μαρξισμός αδυνατεί να συλλάβει τον ρόλο της γλώσσας ως ιδεολογικού οχήματος, καθώς και ως μέσου κατασκευής ταυτοτήτων. «[Ο] Στάλιν επικεντρώνεται μόνο στο συντακτικό και στην τεχνολογία της γλώσσας [...] αφήν[οντας] εκτός τη χρήση της, το περιεχόμενο, τη σημασιολογία και την πραγματολογία», βλ. αναλυτικά Christian Fuchs, *Ξαναμελετώντας τον Μαρξ στην εποχή του ψηφιακού καπιταλισμού*, μτφρ. Δέσποινα Ζώχου, εκδ. Διάυλος, Αθήνα, 2020, σς. 97 επ.

³²⁵ Louis Althusser, *Μαρξισμός και Ανθρωπισμός [...]*, ό. π., σ. 330

³²⁶ Louis Althusser, *Απάντηση [...]*, ό. π., σ. 74 και Louis Althusser, *Η ιδεολογική πρακτική [...]*, ό. π., σ. 189

αυτών»³²⁷. Επομένως, η μαρξιστική φιλοσοφία θα έπρεπε να ευθυγραμμιστεί με τα συμφέροντα της εργατικής τάξης και να συμβάλει στη χειραφέτησή της³²⁸.

Περαιτέρω, ο στοχαστής διακρίνει μεταξύ *επιστήμης* και *ιδεολογίας*, στο πλαίσιο του μαρξισμού³²⁹. Η επιστήμη, σε αυτό το πλαίσιο, αναφέρεται στην αυστηρή και αντικειμενική ανάλυση των κοινωνικών δομών, ενώ η ιδεολογία περιλαμβάνει τις πεποιθήσεις και τις ιδέες που εξυπηρετούν τα συμφέροντα της άρχουσας τάξης. Υποστήριξε ότι η φιλοσοφία θα έπρεπε να συμβάλλει στην ανάπτυξη της επιστημονικής μαρξιστικής θεωρίας, να εκθέτει και να ασκεί κριτική στις ιδεολογικές στρεβλώσεις³³⁰. Έτσι, μπορούμε να να εντοπίσουμε στην προοπτική της μαρξιστικής φιλοσοφίας «*μια σχέση απελευθέρωσης και ελευθερίας*³³¹».

Ως επιστέγασμα της ανάλυσής μας, εύλογα μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι ο Althusser θεωρεί τη γλώσσα και το δίκαιο ως σημαντικά πεδία ταξικής πάλης. Όπως ήδη επισημάνθηκε, το ιδεολογικό επίπεδο μπορεί να αποτελεί –ενδεχομένως– την καθοριστική συγκυρία για την εξέλιξη μιας κοινωνίας. Συνεπώς, παρότι ο σοσιαλισμός δεν μπορεί να θεσπιστεί με διατάγματα³³², κατά μία προσφιλή φράση, οι αγώνες γύρω από αυτούς τους τομείς μπορούν να επηρεάσουν την ιδεολογική δυναμική και δεν στερούνται σημασίας, αφού «*[α]σφαλώς το οικονομικό ορίζει σε τελική ανάλυση μια κοινωνική τάξη, αλλά η πάλη των τάξεων [...] ασκείται σε διαφορετικά επίπεδα [όπως το ιδεολογικό] και ο μετασχηματισμός ενός επιπέδου δεν εξαφανίζει τις μορφές της [ταξικής] πάλης στα άλλα επίπεδα*³³³».

Σε γενικές γράμμες, πάντως, η αλτουσεριανή διάσταση συνοψίζεται στη θέση ότι τα κινήματα καθορίζονται έξωθεν: «*[τ]α πραγματικά υποκείμενα δεν είναι [...] κάτοχοι και λειτουργοί*». Έτσι, επιδοκιμάζει τη λενινιστική πολιτική του κόμματος εμπροσθοφυλακής: μια μαζική οργάνωση για το οικονομικό (το συνδικάτο), μια οργάνωση για το πολιτικό (το Κόμμα) και μια οργάνωση για το επίπεδο του ιδεολογικού³³⁴. Επομένως, το κοινωνικό ορθοτομείται από τους ειδικούς της γνώσης³³⁵, αφού «*[είναι] ο ρόλος των [...] ηγετών [...] να προσφέρουν στις μάζες τα μέσα για να προσανατολίζονται και να οργανώνονται*».

³²⁷ Louis Althusser, *Μαρξισμός και Ανθρωπισμός [...]*, ό. π., σ. 340. Βλ. και Γιώργο Φαράκλα, *Η λογική [...]*, ό. π., σ. 41

³²⁸ Louis Althusser, *Η φιλοσοφία σαν όπλο [...]*, ό. π., σ. 47

³²⁹ Louis Althusser, *Ο Λένιν και η Φιλοσοφία*, σε Louis Althusser, *Ο Λένιν και η φιλοσοφία/Η φιλοσοφία ως όπλο της επανάστασης*, μτφρ. Τάσος Μπέτζελος, εκδ. Εκτός Γραμμής, Αθήνα, 2016, σ. 45. Έτσι, «*[ο] Althusser [υποστήριξε] ότι πίσω από τη φιλοσοφία του Πλάτωνα υπήρχαν τα ελληνικά μαθηματικά, πίσω από τον ορθολογισμό του 17^{ου} αιώνα η φυσική του Γαλιλαίου και πίσω από τ[ον] [...] Kant η νευτώνεια θεωρία*», βλ. Ernesto Laclau/Chantal Mouffe, *Ηγεμονία [...]*, ό. π., σς. 13, 14

³³⁰ Louis Althusser, *Ο Λένιν [...]*, ό. π., σς. 47 επ.

³³¹ Louis Althusser, *Φιλοσοφία και Επιστήμη [...]*, ό. π., σ. 303

³³² Αριστόβουλος Μάνεσης, *Η σχετική αυτονομία του κράτους στο έργο του Ν. Πουλαντζά*, σε Αριστόβουλος Μάνεσης, *Συνταγματική θεωρία και πράξη: τ II*, εκδ. Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2007, σ. 166

³³³ Louis Althusser, *Για την Πολιτιστική [...]*, ό. π., σ. 39

³³⁴ Louis Althusser, *Για την Πολιτιστική [...]*, ό. π., σ. 46. Όπως σημειώνει χαρακτηριστικά και ο Slavoj Zizek, «*πολιτική χωρίς την οργανωτική μορφή του κόμματος είναι πολιτική χωρίς πολιτική [...]* αυτό είναι το βασικό λενινιστικό μάθημα του σήμερα». Έτσι, και ο Lenin στο *Κράτος και Επανάσταση*. Όλοι αυτοί οι προβληματισμοί απασχολούν τον Althusser, εξαιτίας και της ηθικής και πολιτικής κατάρπτωσης του Κ.Κ.Γ τη δεκαετία του '60. Έτσι, «*[ο] Αλτουσέρ [...] επεδίωξε [...] να μετασχηματίσει τον φιλοσοφικό και θεωρητικό λόγο του [Κ.Κ.Γ.], πιστεύοντας ότι θα μπορούσε να αλλάξει και την πολιτική του Κόμματος*» σε Jacques Derrida, *Πολιτική [...]*, ό. π., σ. 32

³³⁵ Γιάννης Φλυτζάνης, *Ριζοσπαστική δημοκρατία [...]*, ό. π., σ. 37, Louis Althusser, *Για την Πολιτιστική [...]*, ό. π., σ. 48

III. Ο μαρξισμός του Πουλαντζά

i. Μια μαρξιστική θεωρία περί Κράτους

Όπως ήδη επισημάνθηκε, η ανάγνωση του Marx από τον Althusser πρότεινε μια εναλλακτική προοπτική, απαγκιστρωμένη από τον μηχανιστικό οικονομισμό του σοβιετικού μαρξισμού. Αυτό το σημείο αναφοράς αποτελεί και το σημείο εκκίνησης για τον Πουλαντζά³³⁶. ερευνητικός στόχος του είναι, δηλαδή, η ανάπτυξη μιας θεωρίας του κράτους που θα προσδώσει στην μαρξιστική θεωρία μια βαθύτερη κατανόηση του «αυταρχικού κρατισμού»³³⁷, από αυτήν που επέτρεπε η σοβιετική ορθοδοξία³³⁸. Με γνώμονα αυτή την κατεύθυνση, ο Πουλαντζάς επιδιώκει να «πιάσει [...] τα προβλήματα από τη ρίζα»³³⁹, έχοντας, βέβαια, και την επίγνωση ότι ο «μαρξισμός δεν μπορεί να εξηγήσει από μόνος του τα πάντα»³⁴⁰.

Ως εξέχον στοιχείο της αστικής ιδεολογίας –σε αντίθεση, λ.χ. με τη φεουδαρχία, όπου ο Πουλαντζάς διακρίνει την θρησκευτική ιδεολογία– ο Έλληνας στοχαστής ξεχωρίζει έναν τεχνοκρατικό επιστημονικό λόγο, στερούμενου ιδεολογίας: μια διαδικασία απομάγευσης του κόσμου με εργαλείο την επιστημονική γνώση, στα μάτια του Max Weber³⁴¹. Εδώ ακριβώς εγείρεται η ένσταση του Πουλαντζά: δεν μιλάμε για τέλος της ιδεολογίας, αλλά για κεκαλυμμένη ιδεολογία μιας δήθεν ορθολογικότητας³⁴². Πίσω από το προσωπείο της επιστήμης, εμφανίζονται εκ νέου τα ταξικά συμφέροντα. Στο σημείο αυτό, έρχεται να πρωταγωνιστήσει ο φορέας του Κράτους.

Για τον Πουλαντζά, αναπόφευκτα πρέπει να μιλάμε «για [ένα] σχετικ[ά] αυτ[ό]νομ[ο] [καπιταλιστικό] κράτος»³⁴³, που ο ρόλος του είναι να «αποτελεί το συνεκτικό παράγοντα όλου του κοινωνικού σχηματισμού και, αναπαράγοντας τις κοινωνικές σχέσεις αυτού [...], συμπυκνώνει μέσα του όλες τις αντιθέσεις του τελευταίου»³⁴⁴. Εντός του Κράτους, ακολούθως, συνυπάρχουν

³³⁶ James Martin, *Εισαγωγή* [...], ό. π., σς. 17,20.

³³⁷ Νίκος Α. Πουλαντζάς, *Το κράτος, η εξουσία* [...], ό. π., σ. 9. Έτσι παρατηρεί και ο Althusser, ότι δηλαδή δεν υπάρχει μια «αληθινή μαρξιστική θεωρία του κράτους», βλ. Louis Althusser, *Επιτέλους, η κρίση του μαρξισμού*, σε Louis Althusser, *Για την κρίση του μαρξισμού*, μτφρ. Τάσος Μπέτζελος, εκδ. Εκτός Γραμμής, Αθήνα, 2021, σ. 90

³³⁸ «[Δ]εν μπορεί να υπάρξει ορθόδοξος μαρξισμός [...] ανέναν δεν μπορεί να παίρνει την πόζα θεματοφύλακα δογμάτων και ιερών κειμένων», σε Νίκο Α. Πουλαντζά, *Το κράτος, η εξουσία* [...], ό. π., σ. 10

³³⁹ Νίκος Α. Πουλαντζάς, *Το κράτος, η εξουσία* [...], ό. π., σ. 13. Εξάλλου, και για τον Marx, «[τ]ο να είσαι ριζοσπάστης σημαίνει να πιάσεις τα πράγματα από τη ρίζα τους», σε Karl Marx, *Κριτική της εγγεληνής φιλοσοφίας του Κράτους και του Δικαίου*, μτφρ. Μπάμπης Λυκούδης, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα, 2010, σ. 128. Βλ. και Γιώργο Φαράκλα, *Η λογική* [...], ό.π., σ. 47

³⁴⁰ Νίκος Α. Πουλαντζάς, *Το κράτος, η εξουσία* [...], ό. π., σ. 33. Στο ίδιο πλαίσιο και ο Terry Eagleton, βλ. Terry Eagleton, *Γιατί ο Μαρξ* [...], ό. π., σ. 60

³⁴¹ Για τον Weber, ο μετασχηματισμός του κόσμου (η βεμπεριανή απομάγευση) είναι άμεσο αποτέλεσμα της εξέλιξης του καπιταλισμού. Κατά συνέπεια, κατέστη αναγκαία η εξάλειψη των μη ορθολογικών διαδικασιών που εμποδίζουν την οικονομική ανάπτυξη με τη χρήση τεχνικών και επιστημονικών μεθόδων· βλ. Max Weber, *Η μεθοδολογία των κοινωνικών επιστημών*, μτφρ. Κυπραίος Μιχάλης, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα, 1991, σ. 107. Παρ' όλα αυτά, η ενδεχομενικότητα είναι εμφανής σε άλλα έργα του. Έτσι, διαβάζουμε ότι «[κ]ανέναν δεν ξέρει [...] αν στο τέρμα αυτής της [...] εξέλιξης [της νεωτερικότητας] θα εμφανισθούν ολότελα νέοι προφήτες ή αν θα συμβεί μια μεγάλη αναβίωση παλιών ιδεών κι ιδανικών, ή, σε περίπτωση που δεν γίνει τίποτα από τα δύο, αν θα υπάρξει μια μηχανοποιημένη απολίθωση» σε Max Weber, *Η προτεσταντική ηθική και το πνεύμα του καπιταλισμού*, μτφρ. Κυπραίος Μιχάλης, επιμ. Φίλιας Βασίλης, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 2006, σ. 133

³⁴² Terry Eagleton, *Ιδεολογία* [...], ό. π., σ. 270

³⁴³ Αυτόνομο υπό την έννοια ότι η πολιτική κυριαρχία δεν ανάγεται μηχανιστικά από την οικονομία, βλ. Νίκο Α. Πουλαντζά, *Οι κοινωνικές τάξεις στον σύγχρονο καπιταλισμό*, εκδ. Θεμέλιο, μτφρ. Νίκος Μηλιόπουλος, Αθήνα, 2008, σ. 196

³⁴⁴ Νίκος Α. Πουλαντζάς, *Οι κοινωνικές τάξεις* [...], ό. π., σ. 194

αντιμαχόμενες ιδεολογίες της αστικής και εργατικής τάξης, αφού «δεν μπορεί να υπάρξει αστική τάξη χωρίς προλεταριάτο», κατά τα λεγόμενα του Πουλαντζά³⁴⁵.

Για τον στοχαστή, λοιπόν, ότι η ιδεολογία είναι ένα εγγενές σχεσιακό φαινόμενο, αφού εκφράζει τον τρόπο με τον οποίο μια τάξη βιώνει τις συνθήκες ύπαρξής της σε σχέση με τη βιωμένη εμπειρία άλλων τάξεων³⁴⁶.

ii. Το Κράτος ως κοινωνική σχέση

1. Η έννοια της ηγεμονίας και ο ρόλος της ιδεολογίας

Εν αρχή, λοιπόν, για τον Πουλαντζά υπάρχει η εξουσία του Κράτους³⁴⁷, αφού «[δ]εν μπορούμε να φανταστούμε κανένα κοινωνικό φαινόμενο (καμία γνώση, εξουσία, γλώσσα ή γραφή) κατεστημένη πριν το Κράτος [...] και τις ταξικές διαιρέσεις³⁴⁸». Το Κράτος, λοιπόν, αποτελεί έναν αδιαπέραστο «πρωτοπυρήνα» που δεν συνιστά απλώς έναν μηχανισμό ή μια «έννοια που ανάγεται στην οικονομία [...] μια ταξική δικτατορία³⁴⁹».

Αναπόφευκτα, συνεπώς, ο Πουλαντζά προσάπτει στις παραδοσιακές μαρξιστικές ερμηνείες ότι ρέπουν επικίνδυνα στον οικονομικό ντετερμινισμό, αφού αντιμετωπίζουν το ιδεολογικό φαινόμενο ως απλή αντανάκλαση της οικονομίας³⁵⁰. Εντούτοις, το Κράτος, αλλά και η ιδεολογία, είναι στοιχεία οργανικά για τις σχέσεις παραγωγής: δεν είναι απλά επικουρικά στοιχεία που συμμετέχουν μόνο στην αναπαραγωγή των παραγωγικών σχέσεων³⁵¹. Συνεπώς, το πολιτικό και το ιδεολογικό είναι πάντα ήδη παρόντα –συστατικά στοιχεία– ήδη στον χώρο της παραγωγής και, επομένως, δεν μπορεί να στοιχειοθετηθεί ένας καθαρά οικονομικός χώρος. Γι' αυτό είναι άγονη μια θεωρία που επιμένει στην κατανόηση του πολιτικού αποκλειστικά με οικονομικούς όρους ή όρους ταξικής καταπίεσης³⁵². Ο καθορισμός «σε τελευταία ανάλυση», απορρίπτεται από τον Πουλαντζά³⁵³.

Με αυτά τα δεδομένα, αφετηριάζεται η θεωρία του Κράτους ως οργάνου που συμπυκνώνει τις κοινωνικές σχέσεις και υλοποιεί τα ιδεολογικά και πολιτικά προτάγματα³⁵⁴. Με άλλα λόγια, ο Πουλαντζά συλλαμβάνει το Κράτος ως ιδρυτική στιγμή κάθε κοινωνικής σχέσης. Ειδικότερα, «[τ]ο Κράτος οριοθετεί το πεδίο των αγώνων [...] οργανώνει την αγορά [...] θεματοποιεί την

³⁴⁵ Νίκος Α. Πουλαντζάς, *Πολιτική εξουσία και κοινωνικές τάξεις*, μτφρ. Κώστας Φυλίνης, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 1975

³⁴⁶ Νίκος Α. Πουλαντζάς, *Πολιτική εξουσία [...]*, ό. π., σ. 38

³⁴⁷ Bob Jessop, *Κρατική Εξουσία [...]*, ό. π., σ. 160

³⁴⁸ Νίκος Α. Πουλαντζάς, *Το κράτος, η εξουσία [...]*, ό. π., σ. 39

³⁴⁹ Νίκος Α. Πουλαντζάς, *Το κράτος, η εξουσία [...]*, ό. π., σς. 15, 19. Ο Πουλαντζάς, βέβαια, επανανοηματοδοτεί τον συγκεκριμένο όρο. Έτσι, ως ταξική δικτατορία στην πουλαντζική θεώρηση λογίζεται η δύναμη του Κράτους να δημιουργεί ρωγμές στα εκάστοτε νομικά συστήματα. Για να το θέσουμε και οργανωτικά «κάποια ζώα είναι πιο ίσα από κάποια άλλα». Με παρόμοιο τρόπο, το Κράτος υπερβαίνει το δίκαιο, εκμεταλλευόμενο την δεσπίζουσα θέση που κατέχει και δια μέσω της ιδεολογικής μεροληψίας, βλ. Δημήτρη Μανωλίδη, *Τρία σημεία της θεωρίας του Πουλαντζά για τον νόμο*, σε *Ουτοπία* (συλλ.), *Αφιέρωμα στον Νίκο Πουλαντζά*, τευχ. 130/Ιούλιος – Αύγουστος – Σεπτέμβριος 2019, σ. 132

³⁵⁰ Νίκος Α. Πουλαντζάς, *Το κράτος, η εξουσία [...]*, ό. π., σ. 37

³⁵¹ Νίκος Α. Πουλαντζάς, *Το κράτος, η εξουσία [...]*, ό. π., σς. 22, 35, 36, 37. Βλ. και Bob Jessop, *Κρατική Εξουσία [...]*, ό. π., σ. 163

³⁵² Παναγιώτης Σωτήρης, *Ο Πουλαντζάς, ο Γκράμσι και η αναζήτηση μιας μαρξιστικής θεωρίας*, σε *Ουτοπία* (συλλ.), *Αφιέρωμα στον Νίκο Πουλαντζά*, τευχ. 130/Ιούλιος – Αύγουστος – Σεπτέμβριος 2019, σ. 78

³⁵³ Sonja Buckel, *Subjectivation [...]*, ό. π., σ. 155

³⁵⁴ Γιώργος Φαράκλας, *Η λογική [...]*, ό. π., σ. 71

πολιτική κυριαρχία και εγκαθιδρύει την πολιτικά κυρίαρχη τάξη, σημαδεύει και κωδικοποιεί [...] κάθε κοινωνική πραγματικότητα, μέσα [σ' ένα] πλαίσιο ταξικής κοινωνίας³⁵⁵».

Σε γενικές γραμμές, ο Έλληνας στοχαστής ενστερνίζεται την αλτουσεριανή θεωρία, υποστηρίζοντας και αυτός ότι «οι ιδεολογικοί μηχανισμοί [...] δεν δημιουργούν τη διαίρεση της κοινωνίας σε τάξεις αλλά [...] συμβάλλουν στην αναπαραγωγή των κοινωνικών σχέσεων, συμπεριλαμβανομένων και των σχέσεων παραγωγής³⁵⁶». Ωστόσο, το Κράτος στο σχήμα του Πουλαντζά δεν έχει μόνο αρνητικό πρόσημο, δεν υπάρχει μόνο για να απαγορεύει και να επιτάσσει. Ο Έλληνας στοχαστής δεν εστιάζει μόνο στην κατασταλτική πτυχή του Κράτους· αντιθέτως, ο Πουλαντζά εντοπίζει και μια θετική δραστηριότητα του Κράτους, αφού αυτό «δρα και με θετικό τρόπο, δημιουργεί, μεταμορφώνει, φτιάχνει πραγματικότητες³⁵⁷».

Το Κράτος, λοιπόν, παράγει κοινωνικές σχέσεις, θεσμούς, συμπεριφορές, τάσεις και υποκείμενα. Η εξουσία, αντί απλώς να είναι κατασταλτική, έχει και παραγωγική δράση, δηλαδή, μια δράση θετική και ενεργητική. Μέσω μηχανισμών και δικτύων κατασκευάζει τους χωροχρόνους της ζωής των πολιτών, κατασκευάζει υλικά και θεσμικά τον πολιτικό και φαντασιακό χώρο.³⁵⁸

Για να συνδέσουμε τα προηγούμενα νήματα του Althusser με την παρούσα ενότητα, το εγχείρημα του Πουλαντζά έγκειται στην προσπάθεια συνένωσης των ιδεολογικών μηχανισμών του Κράτους με την έννοια της ηγεμονίας, και τον ρόλο της στις καπιταλιστικές κοινωνίες³⁵⁹. Οι ιδεολογικοί μηχανισμοί, λοιπόν, σύμφωνα με τον Πουλαντζά, διαδραματίζουν κρίσιμο ρόλο στη διατήρηση της ηγεμονίας της άρχουσας τάξης, διαδίδοντας την κυρίαρχη ιδεολογία και εξασφαλίζοντας τη συναίνεση των υποτελών τάξεων.

Ωστόσο, για τον Πουλαντζά ούτε η θεώρηση του Κράτους ως ιδεολογικού οργάνου μας καλύπτει πλήρως, καθότι, το Κράτος και οι τακτικές που ενσαρκώνει επενεργούν και στο οικονομικό επίπεδο, κάτι που για τον ίδιο τείνουμε να υποβαθμίζουμε ως γεγονός³⁶⁰. Υπό αυτό το πρίσμα χαρακτηρίζει σφαλερή την άποψη ότι η δράση του Κράτους υποστασιοποιείται σε κατασταλτική, είτε σε ιδεολογική δράση³⁶¹.

Επεκτείνοντας τη σκέψη του, ότι δηλαδή το Κράτος έχει εποπτικό και σημαντικό ρόλο σε όλη την έκφανση της κοινωνικής ζωής (οικονομία – πολιτική – κοινωνία) ο στοχαστής θα

³⁵⁵ Νίκος Α. Πουλαντζάς, *Το κράτος, η εξουσία [...]*, ό. π., σ. 55

³⁵⁶ Νίκος Α. Πουλαντζάς, *Οι κοινωνικές τάξεις [...]*, ό. π., σ. 35. Βλ. και Γεράσιμο Κουζέλη, *Ιδεολογία και πραγματικότητα στον Μάρξ*, σε *Ο Πουλαντζάς σήμερα* (συλλ.), εκδ. Νήσος, Αθήνα, 2012, σ. 37

³⁵⁷ Νίκος Α. Πουλαντζάς, *Το κράτος, η εξουσία [...]*, ό. π., σ. 43. Σε αυτό το σημείο, η θεώρηση του Πουλαντζά ομοιάζει αρκετά με την ανάλυση του Foucault για τη θετική δράση της εξουσίας· η εξουσία, με τη διαμεσολάβηση των λόγων και της πειθαρχίας, περιέχει και μια δράση θετική, βλ. Αλέξανδρο Κιουπκιολή, *Το πολιτικό: Σύγχρονοι Στοχασμοί*, εκδ. Έρμα, Αθήνα, 2021, σ. 40 και Marcela Tovar – Restrepo, *Καστοριάδης, Φουκώ [...]*, ό. π., σ. 190

³⁵⁸ Κωστής Χατζημινιάλης, *Η συμβολή του Πουλαντζά στη χωρο-χρονική ανάλυση του Κράτους και οι αδυναμίες της ελληνικής αριστεράς*, σε *Ο Νίκος Πουλαντζάς 40 χρόνια μετά* (συλλ.), εκδ. ΕΦ.ΣΥΝ σε συνεργασία με το Ινστιτούτο «Νίκος Πουλαντζάς», 2019, σ. 171

³⁵⁹ Η γκραμισιανή σκέψη επηρέασε βαθύτατα τον Πουλαντζά, ιδίως ως προς την προβληματική της ηγεμονίας και της ιδεολογίας, βλ. και Κατερίνα Κέη, *Γκράμσι – Πουλαντζάς για την έννοια της ηγεμονίας*, σε *Ουτοπία* (συλλ.), *Αφιέρωμα στον Νίκο Πουλαντζά*, τευχ. 130/Ιούλιος – Αύγουστος – Σεπτέμβριος 2019, σς. 117 επ.

³⁶⁰ Νίκος Α. Πουλαντζάς, *Το κράτος, η εξουσία [...]*, ό. π., σ. 43

³⁶¹ Νίκος Α. Πουλαντζάς, *Το κράτος, η εξουσία [...]*, ό. π., σ. 43. Βλ. και Σπύρο Σακελλαρόπουλο, *Η συζήτηση Αλτουσέρ – Πουλαντζά σχετικά με το Κράτος*, σε *Ουτοπία* (συλλ.), *Αφιέρωμα στον Νίκο Πουλαντζά*, τευχ. 130/Ιούλιος – Αύγουστος – Σεπτέμβριος 2019, σ.51. Βλ. και Νίκο Πουλαντζά, *Κράτος, Κοινωνικές Τάξεις, Καπιταλισμός, Ιμπεριαλισμός*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 2019, σ. 93, όπου ο στοχαστής αναφέρει ότι «[τ]ο Κράτος είχε και έχει πάντα [...] βασικές οικονομικές λειτουργίες».

υποστηρίζει ότι το Κράτος δεν βρίσκεται αποκλειστικά στην υπηρεσία των μεγάλων μονοπωλίων³⁶², ακριβώς λόγω των εσωτερικών του αντιφάσεων –σε επίπεδο συνασπισμών διαφορετικών εξουσιών³⁶³. Για να το θέσουμε και σχηματικά, δεν είναι η ηγεμονική τάξη που συνέχει την κοινωνία, αλλά μάλλον γίνεται το αντίστροφο· η κοινωνία, μέσω των πολιτικών ζυμώσεων και διαμαχών δημιουργεί πολλές και διαφορετικές δομές³⁶⁴. Η πολιτική εξουσία αποτελεί μία από αυτές τις δομές.

Ωστόσο, πριν απ' όλα, το Κράτος επιτελεί ρόλο οργανωτή της ταξικής ηγεμονίας. Δηλαδή, με άλλα λόγια, πρωταρχικός ρόλος του Κράτους είναι η διασφάλιση της ηγεμονίας της άρχουσας τάξης. Παρότι αυτός είναι ο καταστατικός στόχος του Κράτους, ο Πουλαντζάς παρατηρεί ότι στον ύστερο καπιταλισμό, δεν μπορεί να εξασφαλιστεί «*μια μόνιμη διαχείριση της κρίσης ηγεμονίας που σοβεί στην αστική τάξη*³⁶⁵».

Έτσι, για να μην απολέσει την ηγεμονία, το Κράτος υποχρεούται να καταφύγει –και- σε άλλες στρατηγικές³⁶⁶. Ακολουθώντας, «*για το μακροπρόθεσμο πολιτικό συμφέρον του μονοπωλιακού κεφαλαίου [...] τακτική [μπορεί να] αντιστοιχεί [...] σ' ένα πραγματικό μοίρασμα της εξουσίας ανάμεσα σε μη ηγεμονικές κυριαρχικές μερίδες και την ηγεμονική μερίδα*³⁶⁷» · «*[τ]ο Κράτος [μπορεί να] παίρνει έτσι [...] μια σειρά από θετικά υλικά μέτρα για τις λαϊκές μάζες*³⁶⁸».

2. Το δίκαιο ως άθροισμα του συσχετισμού δυνάμεων

Ο Πουλαντζάς αξιοποιεί την αλτουσεριανή έννοια των ιδεολογικών μηχανισμών του Κράτους, για να εξετάσει και τον ρόλο του νόμου εντός του καπιταλιστικού κράτους³⁶⁹. Έτσι, η εκτεθείσα ανάλυση ήδη μας προϊδεάζει για τον ρόλο του δικαίου εντός της καπιταλιστικής κοινωνίας· «*ο νόμος παίζει σημαντικό ρόλο (θετικό και αρνητικό) [τόσο] στην [...] καταστολή [όσο] και στ[η] δημιουργία της συναίνεσης*³⁷⁰».

Σε κάθε περίπτωση, η γενικότερη θέαση του δικαίου από τον Πουλαντζά εκκινεί, πρώτα απ' όλα, από τη θεώρησή του για το Κράτος. Αφού, λοιπόν, το κράτος αποτελεί μια συμπίκνωση κοινωνικοπολιτικών δυνάμεων, ακολουθώντας το δίκαιο συνιστά το αποτέλεσμα αυτών των συγκρούσεων· το δίκαιο συμπυκνώνει τις προσδοκίες και της άρχουσας και της εργατικής

³⁶² Παρότι μακροσκοπικά το Κράτος σκοπεύει στην εξυπηρέτηση των συμφερόντων της καθεστηκίας τάξης, βλ. Νίκο Α. Πουλαντζά, *Οι κοινωνικές τάξεις [...]*, ό. π., σ. 211

³⁶³ Νίκος Α. Πουλαντζάς, *Οι κοινωνικές τάξεις [...]*, ό. π., σ. 204

³⁶⁴ Terry Eagleton, *Ιδεολογία [...]*, ό. π., σ. 222

³⁶⁵ Νίκος Α. Πουλαντζάς, *Οι κοινωνικές τάξεις [...]*, ό. π., σ. 214

³⁶⁶ Νίκος Α. Πουλαντζάς, *Οι κοινωνικές τάξεις [...]*, ό. π., σ. 195. Βλ. και Νίκο Πουλαντζά, *Κράτος, Κοινωνικές Τάξεις, Καπιταλισμός [...]*, ό. π., σ. 88

³⁶⁷ Νίκος Α. Πουλαντζάς, *Οι κοινωνικές τάξεις [...]*, ό. π., σ. 199. Ο νόμος, λοιπόν, οργανώνει, τη συναίνεση, διότι κατ' αρχήν όλες οι κοινωνικές ομάδες μπορούν να αποκτήσουν νόμιμα την εξουσία μέσω του κοινοβουλίου. Βλ. και Sonja Buckel, *Subjectivation [...]*, ό. π., σ. 153

³⁶⁸ Νίκος Α. Πουλαντζάς, *Το κράτος, η εξουσία [...]*, ό. π., σ. 43

³⁶⁹ Sonja Buckel, *Subjectivation [...]*, ό. π., σ. 150

³⁷⁰ Νίκος Α. Πουλαντζάς, *Το κράτος, η εξουσία [...]*, ό. π., σ. 119. Στον ίδιο τόνο ο Foucault υποστηρίζει ότι «*η παρουσία του νόμου βρίσκεται στην απόκρυψη του [...] νόμος με τρόπο κυριαρχικό ενδημεί στις πόλεις, στους θεσμούς, στις συμπεριφορές, στις χειρονομίες, σε οτιδήποτε κάνει κανείς*», βλ. Michel Foucault, *Ο στοχασμός του έξω: Για τον Μωρίς Μπλανσό*, μτφρ. Βασίλης Πατσογιάννης, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα, 2016, σ. 33. Η διαφοροποίηση των δύο στοχαστών έγκειται στο ταξικό πρόσημο της ανάλυσής τους. Όπως παρατηρεί και ο Slavoj Zizek, Slavoj Zizek, «*ο Foucault είναι ανεπαρκ[ής]ς [καθότι χωρίς την έννοια της εκμετάλλευσης] η πάλη ενάντια στην κυριαρχία παραμένει μία ουσιαστικά ηθική δεοντολογική πάλη*», βλ. Slavoj Zizek, *Απαντήσεις [...]*, ό. π., σ. 42

τάξης³⁷¹. Ακολουθως, υπό αυτό το πρίσμα, τόσο η κυρίαρχη τάξη, όσο και η κυριαρχούμενη, είναι αναγκασμένες να κινούνται εντός ενός δεδομένου νομικού πλαισίου, το οποίο προκύπτει από την πολιτική και κοινωνική διαπάλη.

Ο Πουλαντζάς, λοιπόν, επιχειρεί να σκιαγραφήσει το ύστερο καπιταλιστικό δίκαιο ως εργαλείο του Κράτους και τον κανόνα δικαίου ως εκδήλωση της κρατικής εξουσίας. «*Το Δίκαιο [...] επικυρώνει γενικά την οικονομική κυριότητα*»³⁷². Έτσι, η πρώτη σκέψη που αποτυπώνει ο στοχαστής έγκειται στην ταξινόμηση του δικαίου στο σύστημα των κατασταλτικών κρατικών μηχανισμών, αφού αυτό αποτελεί τον «*κώδικα της οργανωμένης δημόσιας βίας*»³⁷³. Είναι σαφές, λοιπόν, για τον Πουλαντζά ότι το σύγχρονο δίκαιο συμπλέει με την ταξική εκμετάλλευση και την ταξική πολιτική κυριαρχία, αφού ο νόμος είναι πάντοτε παρών στη συγκρότηση της εξουσίας³⁷⁴.

Εντούτοις, όπως υποστηρίζει ο Έλληνας στοχαστής, όσο αναπτύσσεται το καπιταλιστικό κράτος, παρατηρείται και μια μείωση της οργανωμένης κρατικής βίας. Επομένως, αφού «*απομακρύνεται η φυσική βία*», ποια είναι η πηγή της δεσμευτικότητας του δικαίου και πώς επιτυγχάνεται η νομιμότητα, διερωτάται ο Πουλαντζάς³⁷⁵.

Με γνώμονα αυτό το ερώτημα, ο Έλληνας στοχαστής επιχειρεί την αποδόμηση ορισμένων θεωρήσεων, με προεξέχουσα αυτή του Foucault³⁷⁶. Τούτο, διότι, αυτές οι θεωρίες, συσκοτίζουν το γεγονός της μονοπωλιακής κρατικής βίας, μιας βίας που είναι πιο έντονη από ποτέ. Με τα λόγια του ίδιου του Πουλαντζά, «*οι αντιστάσεις στην εξουσία που τόσο τις λιχουδεύεται ο Φουκώ [...] καταχωινιάζουν τον ρόλο της βίας*». Έτσι, οι θεωρήσεις που θεμελιώνονται στο τριώνυμο καταστολή-πειθαρχηση-ιδεολογία δεν μπορούν –σύμφωνα πάντα με τον Πουλαντζά– να κατανοήσουν την υλική οργάνωση της εξουσίας ως ταξικής σχέσης, η ύπαρξη της οποίας έγκειται ακριβώς στην υφιστάμενη φυσική βία³⁷⁷. Για τον Πουλαντζά, λοιπόν, το καθοριστικό στοιχείο της εξουσίας παραμένει το κρατικό μονοπώλιο της βίας, «*ακόμα και αν αυτή η βία δεν ασκείται απευθείας και ανοιχτά*»³⁷⁸.

Πρέπει, ωστόσο, να επισημάνουμε εκ νέου ότι η πουλαντζική θεώρηση δεν συνιστά ένα μονοπρισματικό εγχείρημα. Επομένως, ο Πουλαντζάς δεν έχει πρόθεση να απαξιώσει την ιδεολογική διάσταση του δικαίου, η οποία εξάλλου έχει εξέχουσα σημασία. Τούτο διότι, η νομική ιδεολογία συγκαλύπτει τον ρόλο της φυσικής βίας, τον καθιστά αόρατο. Από την άποψη αυτή, ο

³⁷¹ Ο Πουλαντζάς αντλεί την σκέψη περί συσχετισμού δυνάμεων από τον Marx. Έτσι, διαβάζουμε στον τελευταίο, ότι «*τα συντάγματα συντάσσονταν και εγκρίνονταν μόλις η πορεία της κοινωνικής ανατροπής είχε φτάσει σ' ένα σημείο ηρεμίας, μόλις οι νέες ταξικές σχέσεις είχαν σταθεροποιηθεί και οι αντιμαχόμενες ομάδες της άρχουσας τάξης είχαν καταφύγει σ' ένα συμβιβασμό που τους επέτρεπε να συνεχίσουν την πάλη ανάμεσά τους και ταυτόχρονα ν' αποκλείουν απ' την πάλη αυτή την αποκαωμένη μάζα του*», βλ. Karl Marx, *Οι ταξικοί αγώνες στη Γαλλία από το 1848 ως το 1850*, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 2012, σ. 78

³⁷² Νίκος Α. Πουλαντζάς, *Οι κοινωνικές τάξεις [...]*, ό. π., σ. 23, βλ. και Νίκο Α. Πουλαντζά, *Σχετικά με τη [...]*, ό. π., σ. 84

³⁷³ Νίκος Α. Πουλαντζάς, *Το κράτος, η εξουσία [...]*, ό. π., σ. 109. Για τον Πουλαντζά, μάλιστα, το Κράτος δικαίου, ως έννοια, δεν αποτελεί το αντίθετο της βίας, αλλά τουναντίον είναι η βία. Βλ. Δημήτρη Μανωλίδη, *Τρία σημεία [...]*, ό. π., σ. 130

³⁷⁴ Νίκος Α. Πουλαντζάς, *Σχετικά με τη μαρξιστική [...]*, ό. π., σ. 85, βλ. και Sonja Buckel, *Subjectivation [...]*, ό. π., σ. 153

³⁷⁵ Νίκος Α. Πουλαντζάς, *Το κράτος, η εξουσία [...]*, ό. π., σ. 111

³⁷⁶ Νίκος Α. Πουλαντζάς, *Το κράτος, η εξουσία [...]*, ό. π., σ. 113. Βλ. και Sonja Buckel, *Subjectivation [...]*, ό. π., σ. 153

³⁷⁷ Νίκος Α. Πουλαντζάς, *Το κράτος, η εξουσία [...]*, ό. π., σ. 114

³⁷⁸ Νίκος Α. Πουλαντζάς, *Το κράτος, η εξουσία [...]*, ό. π., σ. 116

νόμος έχει για τον Πουλαντζά ιδεολογική επίδραση³⁷⁹. Ο νόμος υλοποιεί την κυρίαρχη ιδεολογία και συσκοτίζει τις συνθήκες εκμετάλλευσης (σε οικονομικό και πολιτικό επίπεδο). Συμβάλλει, με άλλα λόγια, στη μέθεξη των υποτελών τάξεων στο φαντασιακό που συγκροτεί η άρχουσα τάξη³⁸⁰: το κοσμοεπίδωλό μας δεν αλλάζει από τις ιδέες αυτές καθαυτές, αλλά από τη μετουσίωση αυτών σε κοινωνικές συνθήκες. Εξάλλου, ο καπιταλισμός χρειάστηκε αιώνες, ώσπου να ξεριζώσει ψυχικές δομές τις οποίες κληρονόμησε από τη φεουδαρχία³⁸¹.

«Ο σύγχρονος νόμος πραγματώνει τον καπιταλιστικό συσχετισμό εξουσίας και γνώσης», υποστηρίζει –φουκωικά τω τρόπω– ο Πουλαντζάς³⁸². Η τοποθέτηση αυτή εξηγείται αμέσως από τον στοχαστή, με τη χρήση της γενικής αρχής «η άγνοια νόμου δεν συγχωρείται». Εδώ έγκειται και η ασυμμετρία μεταξύ Κράτους και πολίτη, αφού οι αξιωματούχοι της κρατικής εξουσίας κατέχουν προνομιακή θέση: όχι μόνο είναι σε θέση να νομοθετούν κατά το δοκούν –άρα και να γνωρίζουν επακριβώς το περιεχόμενο του νόμου³⁸³– αλλά και να διαρρηγνύουν ακόμα και την κατ’ επίφαση νομιμότητα του καπιταλιστικού δικαίου, αφού «το Κράτος ξεπερνά τον νόμο»³⁸⁴. Με άλλα λόγια, το Κράτος, με τους νομικούς και ιδεολογικούς του μηχανισμούς, μπορεί, όχι μόνο να ερμηνεύει τις όποιες παραβιάσεις με τρόπο ώστε να τις εμφανίζει ως νόμιμες, αλλά και να παραμερίζει ωμά τους εκάστοτε νομικούς περιορισμούς, προς όφελος της πραγμάτωσης των στόχων του.

«[Τ]ο καπιταλιστικό δίκαιο είναι ιδιαίτερο», καταλήγει ο Πουλαντζάς³⁸⁵. Το δίκαιο της καθολικότητας, του φορμαλισμού και της τυπικότητας –το ορθολογικό δίκαιο του Max Weber– έρχεται να υποστασιοποιήσει το όραμα ενός συγκεντρωτικού, απρόσωπου και γραφειοκρατικού Κράτους³⁸⁶, εξασφαλίζοντας παράλληλα ένα σταθερό πλαίσιο που διασφαλίζουν την απρόσκοπτη λειτουργία της οικονομίας. Ο νομικο-πολιτικός χώρος, για τον Πουλαντζά, συνεπώς, είναι το επίπεδο που προΐσταται στον καπιταλισμό, ενώ ο ρόλος της ιδεολογίας «συνίσταται [...] όχι μόνο στο να κρύβει το πάντα καθοριστικό οικονομικό επίπεδο αλλά να κρύβει και το επίπεδο που έχει τον κυρίαρχο ρόλο»³⁸⁷.

Συνεπώς, μπορούμε να συνοψίσουμε τη συλλογιστική του Πουλαντζά ως εξής:

³⁷⁹ Sonja Buckel, *Subjectivation [...]*, ό. π., σ. 153

³⁸⁰ Νίκος Α. Πουλαντζάς, *Το κράτος, η εξουσία [...]*, ό. π., σ. 119

³⁸¹ Terry Eagleton, *Γιατί ο Μαρξ [...]*, ό. π., σ. 134

³⁸² Νίκος Α. Πουλαντζάς, *Το κράτος, η εξουσία [...]*, ό. π., σ. 127. Όπως αναγνωρίζει ο ύστερος Πουλαντζάς, «[ο]ι αναλύσεις του Φουκώ επομένως, έχουν σε τούτο το συγκεκριμένο σημείο, μεγάλη σημασία, διότι αποτελούν μian υλιστική ανάλυση ορισμένων θεσμών της εξουσίας. Όχι μόνο συμπίπτουν μερικές φορές με τις μαρξιστικές αναλύσεις πράγμα που ο Φουκώ αποφεύγει να δει ή να εκφράσει – αλλά και μπορούν σε πολλά σημεία να τις πλουτίσουν», βλ. Νίκο Α. Πουλαντζά, *Το κράτος, η εξουσία [...]*, ό. π., σ. 95. Βλ. και Πάνο Ραμαντάνη, *Η σχεσιακή οπτική της εξουσίας: μια κριτική αντιπαράθεση των θεωρητικών προσεγγίσεων του Μισέλ Φουκώ και του Νίκου Πουλαντζά*, σε Θέσεις, τευχ. 156/ Ιούλιος – Σεπτέμβριος 2021, διαθέσιμο στο https://www.theseis.com/index.php?option=com_content&view=article&id=1674:sxesiaki156&catid=175&Itemid=113 [τελευταία πρόσβαση στις 10.9.2023]. Όμως, εν τέλει για τον Πουλαντζά «ο Φουκώ [...] υποτιμά πολύ τη σημασία των τάξεων [...] και αγνοεί τον κεντρικό ρόλο του Κράτους», βλ. Νίκο Α. Πουλαντζά, *Το κράτος, η εξουσία [...]*, ό. π., σ. 63. Σύμφωνα με τον Bob Jessop, ο Πουλαντζάς –θέλοντας να αναζωογονήσει το μαρξισμό– χρησιμοποιεί το φουκωικό τρίπτυχο εξουσία/πειθαρχία/γνώση, εντάσσοντάς το στη δική του θεωρία περί Κράτους. Βλ. αναλυτικά Bob Jessop, *Κρατική εξουσία [...]*, ό. π., σ. 187

³⁸³ Νίκος Α. Πουλαντζάς, *Το κράτος, η εξουσία [...]*, ό. π., σ. 128

³⁸⁴ Νίκος Α. Πουλαντζάς, *Το κράτος, η εξουσία [...]*, ό. π., σ. 120

³⁸⁵ Νίκος Α. Πουλαντζάς, *Το κράτος, η εξουσία [...]*, ό. π., σ. 123

³⁸⁶ Νίκος Α. Πουλαντζάς, *Το κράτος, η εξουσία [...]*, ό. π., σς. 125, 126

³⁸⁷ Νίκος Α. Πουλαντζάς, *Πολιτική εξουσία [...]*, τ.2, ό. π., σ. 44

- i) Το πολιτικό επίπεδο είναι σχετικά αυτόνομο –τουλάχιστον σε αυτή τη φάση του καπιταλισμού- από το οικονομικό επίπεδο.
- ii) Ενσάρκωση του πολιτικού αποτελεί το Κράτος, το οποίο συνιστά ένα συσχετισμό δυνάμεων. Αυτά τα μπλοκ δυνάμεων, νιτσεϊκώ τω τρόπω, προσπαθούν να επικρατήσουν αναμεταξύ τους: «στόχος είναι να νικήσουμε», όπως θα μας έλεγε ο Foucault.³⁸⁸
- iii) Το πολιτικό –με εννοχρηστική το Κράτος, ακριβώς ως συμπυκνωμένο συσχετισμό δυνάμεων- έχει ως αποστολή την οργάνωση της ταξικής ηγεμονίας, δηλαδή την καθοδήγηση και διαιώνιση της κυρίαρχης τάξης.
- iv) Η σχέση ανάμεσα στην κυρίαρχη ιδεολογία και την ηγεμονική τάξη δεν είναι σχέση αιτίας – αιτιατού. Τουναντίον, ακριβώς επειδή το Κράτος συλλαμβάνεται ως συμπυκνωμένος κοινωνικός σχηματισμός, ακολούθως η ιδεολογία πρέπει να ιδωθεί από τη σκοπιά ολόκληρου του κοινωνικού αυτού σχηματισμού³⁸⁹.
- v) Αυτό συνεπάγεται μια στρατηγική διαχείριση εκ μέρους της ηγεμονικής τάξης, ήτοι το Κράτος αναλαμβάνει τον ρόλο να αρθρώσει ένα καθολικό συμφέρον, στο πλαίσιο του οποίου θα αρθρώνονται οι επιταγές της κυρίαρχης τάξης³⁹⁰. Αν και σε μακροσκοπικό επίπεδο το Κράτος σκοπεύει στην εξυπηρέτηση των συμφερόντων της καθεστηκυίας τάξης, η στρατηγική διαχείριση επιβάλλει και σε μόνιμη βάση μια σειρά θετικών μέτρων και για τις λαϊκές μάζες, ως στρατηγικές παραχωρήσεις
- vi) Το δίκαιο αποτελεί ένα εργαλείο, μέσω του οποίου η άρχουσα τάξη ασκεί την ηγεμονία της και διατηρεί τον έλεγχο της κοινωνίας. Οι νόμοι και οι νομικοί θεσμοί διαμορφώνονται από τα συμφέροντα της καπιταλιστικής τάξης και εξυπηρετούν την προστασία των ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων της και τη διατήρηση της υπάρχουσας κοινωνικής ιεραρχίας. Επομένως, το νομικό σύστημα παίζει ρόλο στη διαιώνιση της ταξικής κυριαρχίας.
- vii) Μέσω των νομικών ρυθμίσεων, το Κράτος αναπαράγει και ενισχύει την κυρίαρχη ιδεολογία του καπιταλισμού. Δηλαδή, το Κράτος –και μέσω του δικαίου- παράγει μια νομιμότητα, η οποία συμβάλλει στη διατήρηση της πολιτικής κυριαρχίας της άρχουσας τάξης, ενώ παράλληλα κωδικοποιεί και αναπαράγει όλες τις δομές ταξικής εξουσίας.
- viii) Εξάλλου, «η νομική ιδεολογία [...] γίνεται η δεσπόζουσα περιοχή της ιδεολογίας μέσα σε έναν τρόπο παραγωγής, όπου η ιδεολογία δεν έχει πια τον κυρίαρχο ρόλο³⁹¹».

Σε ένα επόμενο βήμα, θα εξετάσουμε τι προοπτικές διανοίγονται –με βάση τη θεώρηση του Πουλαντζά- με τη μεταβολή του συσχετισμού δυνάμεων. Για να το θέσουμε σχηματικά, το δίκαιο δεν μπορεί να είναι το αίτιο θέσμησης ενός συσχετισμού δυνάμεων, αλλά το δίκαιο είναι ακριβώς το αποτέλεσμα αυτής της διάταξης των δυνάμεων. «[Α]λλά επειδή η εγκυρότητα [...]

³⁸⁸ Ιορδάνης Κουμασίδης, «Εγώ, ο Πιερ Ριβιέρ, που διασταύρωσα άθελά μου λόγους και στρατηγικές»: Νόμος και διασταυρούμενα δίκτυα εξουσίας στην ανάδυση της νεωτερικότητας κατά τον Φουκώ, σε *Ισχύς και το Δίκαιο* (συνλ.), επιμ. Στέργιος Μήτας, Κώστας Στρατηλάτης, Ιορδάνης Κουμασίδης, εκδ. Νομικές Εκδόσεις Hippasus, Αθήνα – Λευκωσία, 2019, σ. 101

³⁸⁹ Terry Eagleton, *Ιδεολογία [...]*, ό. π., σ. 222

³⁹⁰ «Το [...] Κράτος ως ουδέτερος διαιτητής [...] θέτει τους [...] κανόνες του παιχνιδιού στους δρώντες κοινωνικούς παράγοντες» σε *Συνέντευξη του Νίκου Πουλαντζά στο περιοδικό Dialectiques*, βλ. Νίκο Πουλαντζά, *Κράτος, Κοινωνικές Τάξεις, Καπιταλισμός, Ιμπεριαλισμός*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 2019, σ. 15

³⁹¹ Νίκος Α. Πουλαντζάς, *Το κράτος, η εξουσία [...]*, ό. π., σ. 126

αντλείται μόνο από τον συσχετισμό δυνάμεων [...] το άτομο έχει δικαίωμα να αγνοήσει [αυτή την εγκυρότητα³⁹²]. Ο ταξικός συσχετισμός δύναμης, είναι, λοιπόν, μεταβαλλόμενος³⁹³.

iii. Η δημοκρατική μετάβαση προς τον σοσιαλισμό

Εγκατεστημένος μέσα σε αυτή την πολιτική πραγματικότητα που μόλις περιγράψαμε, ο Έλληνας στοχαστής θα επιχειρήσει να απαντήσει στο ερώτημα της υπέρβασης του σύγχρονου καπιταλιστικού Κράτους και της δυνατότητας μετάβασης στο σοσιαλισμό³⁹⁴. Υποστήριξε, ακολούθως, μια δημοκρατική σοσιαλιστική στρατηγική που περιελάμβανε την οικοδόμηση αντι-ηγεμονικών δυνάμεων, τόσο εντός όσο και εκτός του κράτους, με στόχο την αμφισβήτηση της καπιταλιστικής τάξης και την εγκαθίδρυση μιας νέας σοσιαλιστικής ηγεμονίας.

Η πρώτη παρατήρηση που οφείλουμε να υπογραμμίσουμε αφορά το περιεχόμενο της σοσιαλιστικής κοινωνίας. Όπως ήδη αναφέρθηκε προλογικά, δεν υπάρχει στο έργο του Marx μια συγκροτημένη γενική θεωρία του Κράτους, πολλώ δε μάλλον μια θεωρία μετάβασης στο σοσιαλιστικό Κράτος³⁹⁵. Πώς, όμως, οραματίζεται την εν λόγω μετάβαση ο Πουλαντζάς;

Σε ένα πρώτο επίπεδο, ο Πουλαντζάς ήταν επικριτικός απέναντι στις αυταρχικές μορφές σοσιαλισμού –λ.χ. του σταλινισμού– και τόνισε την ανάγκη να αποφευχθεί η αντιγραφή του αυταρχισμού των καπιταλιστικών κρατών κατά την επιδίωξη του σοσιαλισμού. Αυτή η τοποθέτηση έγκειται στην πεποίθηση του Πουλαντζά ότι ο σταλινισμός, ως έκφανση αυταρχικού σοσιαλισμού, διακατέχεται από «μια βαθιά δυσπιστία προς τις πρωτοβουλίες των λαϊκών μαζών [άρα] προς τα δημοκρατικά αιτήματα³⁹⁶».

Περαιτέρω, για τον Πουλαντζά ένα δημοκρατικό σοσιαλιστικό κράτος θα πρέπει να διαφέρει θεμελιωδώς από τα καπιταλιστικά κράτη ως προς τον δημοκρατικό του χαρακτήρα³⁹⁷. Ωστόσο, το σταλινικό Κράτος δεν μπόρεσε να επιλύσει τις παθογένειες του καπιταλισμού, αφού εντός του αναπτύχθηκε η περίφημη *νομενκλατούρα της γραφειοκρατίας*³⁹⁸. Επακόλουθο αυτού το ιδιόμορφου γραφειοκρατικού κρατισμού ήταν η δημιουργία μιας ελίτ, που συγκέντρωσε ολοκληρωτικά την εξουσία. Αυτή η ιστορική εξέλιξη, κατά τον Πουλαντζά, φανέρωσε τις αδυναμίες ενός τέτοιου σοσιαλισμού έναντι ενός αντι-παραδείγματος ενός δημοκρατικού σοσιαλισμού. «[Ο] αυταρχισμός δεν [είναι] ο δρόμος προς τον πραγματικό σοσιαλισμό».³⁹⁹

Υπό ένα διαφορετικό πρίσμα, εναντιώνεται έντονα και στη λενινιστική προσέγγιση, στην οποία εντοπίζει ψήγματα σταλινισμού⁴⁰⁰. Σημαντικό είναι να τονιστεί, προς αποφυγή

³⁹² Warren Montag, *Σπινόζα*, μτφρ. Θανάσης Καρακούσης, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα, 2011, σ. 37. Αφού, βεβαίως, το δίκαιο αποτελεί και αυτό αποτέλεσμα του συσχετισμού δυνάμεων, εύλογα ο Πουλαντζάς απομακρύνθηκε από τον Pashukanis, καταλογίζοντας στον τελευταίο ότι η συναγωγή του δικαίου από τη μορφή του εμπορεύματος, αναπαράγει μια οικονομιστική θεώρηση του μαρξισμού, βλ. και Δημήτρης Καρύδας, *Μορφολογία του δικαίου, κράτος και οικονομικές σχέσεις*, σε *Ο Πουλαντζάς σήμερα* (συλλ.), εκδ. Νήσος, Αθήνα, 2012, σ. 75

³⁹³ Βλ. Δημήτρη Μπελαντή, *Αριστερά και εξουσία*, εκδ. Τόπος, Αθήνα, 2014, σ. 95

³⁹⁴ Νίκος Α. Πουλαντζάς, *Το κράτος, η εξουσία [...]*, ό. π., σ. 357, βλ. και Γιώργο Κοντογιώργη, *Πρόλογος*, σε Νίκος Πουλαντζάς, *Κράτος, Κοινωνικές Τάξεις, Καπιταλισμός, Ιμπεριαλισμός*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 2019, σ. 28

³⁹⁵ Έτσι, οι περισσότερες μαρξιστικές θεωρίες εγκαθίδρυσης του σοσιαλιστικού Κράτους από τον σοβιετικό χώρο, με σημαντικότερες αυτές των Lenin και Trotsky

³⁹⁶ Νίκος Α. Πουλαντζάς, *Το κράτος, η εξουσία [...]*, ό. π., σ. 357

³⁹⁷ Νίκος Α. Πουλαντζάς, *Το κράτος, η εξουσία [...]*, ό. π., σ. 359. Εξάλλου, «*ριζικός μετασχηματισμός [...]* σ' έναν δημοκρατικό δρόμο [...] δεν μπορεί να γίνει[ι], ό. π., σ. 372

³⁹⁸ Βλ. Μελέτη Η. Μελετόπουλο, *Νίκος Πουλαντζάς 1936 – 1979*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1999, σ. 17

³⁹⁹ Νίκος Α. Πουλαντζάς, *Το κράτος, η εξουσία [...]*, ό. π., σ. 362

⁴⁰⁰ Νίκος Α. Πουλαντζάς, *Το κράτος, η εξουσία [...]*, ό. π., σ. 359

παρεξηγήσεων, ότι ο Πουλαντζάς δεν θεωρεί τη λενινιστική μορφή ως αυταρχικό κρατισμό. Εξάλλου, ο Πουλαντζάς διακρίνει μεταξύ του Lenin, ως ιστορικού προσώπου, και του λενινισμού ως ιδεολογικού και πολιτικού πλαισίου. Ο Πουλαντζάς, λοιπόν, βάλλει εναντίον του λενινισμού ως πολιτικής παράδοσης. Τούτο, διότι ο Lenin θεώρησε «[τους] θεσμο[ύς] της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας [...] ως προϊόν της αστικής τάξης» και, κατά τα λενινιστικά, θα έπρεπε να ξεριζωθούν⁴⁰¹.

Σε αυτή τη μακριά πορεία προς τον δημοκρατικό δρόμο, ο Έλληνας στοχαστής τάχθηκε υπέρ μιας δημοκρατικής σοσιαλιστικής προσέγγισης που τονίζει τη σημασία της δημοκρατίας, της λαϊκής συμμετοχής και ενός κινήματος ευρείας βάσης⁴⁰². Αυτό το πρόταγμα αναδιπλώνεται διττώς –όπως το ονομάζει ο Πουλαντζάς, στρατηγική της διπλής εξουσίας⁴⁰³: μία συνάρθρωση ενός αμεσοδημοκρατικού και ενός αντιπροσωπευτικού εγχειρήματος. Έτσι, από τη μία επιδιώκεται δράση εντός του Κοινοβουλίου, από την άλλη πρέπει να υφίστανται και κοινωνικής κινητοποιήσεις εκτός αυτού⁴⁰⁴.

Σε αυτό το πλαίσιο, ο Πουλαντζάς θέτει ως στρατηγικό στόχο την ανάγκη ενίσχυσης της λαϊκής συμμετοχής στην άσκηση της εξουσίας, αλλά και καθιέρωσης αμεσοδημοκρατικών θεσμών ως μέσων διαπαιδαγώγησης του λαού προς τη δημοκρατική πορεία⁴⁰⁵. Αυτή η συμπερίληψη θεσμών αμεσοδημοκρατίας δίπλα στους αντιπροσωπευτικούς θεσμούς –σύμφωνα με τον ίδιο τον Πουλαντζά- εκφράζουν τις ανάγκες μιας σύγχρονης σοσιαλιστικής δημοκρατίας.

Σε κάθε περίπτωση, ο σοσιαλισμός δεν πρέπει να είναι μόνο ένας οικονομικός μετασχηματισμός, αλλά και πολιτικός/κοινωνικός. Αυτό προϋποθέτει μια διαφορετική επανατοποθέτηση των πολιτικών αγώνων, ώστε να επιτευχθεί μία επανασύνδεση κοινωνίας και πολιτικής⁴⁰⁶. Προϋποτίθενται, λοιπόν, βαθιές τομές στους κρατικούς μηχανισμούς, ώστε να περάσουμε στον σοσιαλισμό: από το Κοινοβούλιο και τον εκδημοκρατισμό του στρατού και της αστυνομίας, μέχρι τις ελευθερίες, τον ρόλο των κομμάτων και τον εκδημοκρατισμό των ιδίων των συνδικαλιστικών και πολιτικών μηχανισμών της Αριστεράς⁴⁰⁷. Αν σκοπούμε σε ένα διαφορετικό αποτέλεσμα από τις προηγούμενες προσπάθειες εδραίωσης ενός σοσιαλιστικού μοντέλου, ο μετασχηματισμός του Κράτους οφείλει να πραγματοποιηθεί τόσο εκ των έσω, όσο και των έξω⁴⁰⁸. Επομένως, πρέπει να επεκταθούμε πέρα από τους τυπικούς πολιτικούς θεσμούς και πρακτικές.⁴⁰⁹

⁴⁰¹ Νίκος Α. Πουλαντζάς, *Το κράτος, η εξουσία [...]*, ό. π., σ. 359. Με τα λόγια του Lenin, «το επείγον καθήκον του επαναστατικού προλεταριάτου [...] είναι [η] συντριβή της καπιταλιστικής κρατικής μηχανής», βλ. V.I. Lenin, *Κράτος [...]*, ό. π., σ. 61

⁴⁰² Νίκος Α. Πουλαντζάς, *Το κράτος, η εξουσία [...]*, ό. π., σ. 367

⁴⁰³ Νίκος Α. Πουλαντζάς, *Το κράτος, η εξουσία [...]*, ό. π., σ. 371

⁴⁰⁴ Κώστας Δουζίνας, *Η οδός Πουλαντζά σε Ο Νίκος Πουλαντζάς 40 χρόνια μετά* (συνλ.), εκδ. ΕΦ.ΣΥΝ σε συνεργασία με το Ινστιτούτο «Νίκος Πουλαντζάς», 2019, σ. 142

⁴⁰⁵ Νίκος Α. Πουλαντζάς, *Το κράτος, η εξουσία [...]*, ό. π., σ. 362. Βλ. και James Martin, *Εισαγωγή [...]*, ό. π., σ. 40. Μπορούμε εύλογα να υποστηρίξουμε ότι αυτό το ιδιαίτερο εγχείρημα προκύπτει τόσο από το αλτουσεριανό παρελθόν του Πουλαντζά –όπως αποτυπώνεται λ.χ. στο *Πολιτική εξουσία και κοινωνικές τάξεις*- όσο και από τη φιλοδοξία του Πουλαντζά να προσδώσει έναν πιο κινηματικό και δημοκρατικό χαρακτήρα στα πολιτικά προγράμματα της Αριστεράς. Για τον «ιδιόρρυθμο αριστερό ευρωκομμουνισμό» του Πουλαντζά, βλ. ενδεικτικά και Δημήτρη Μπελαντή, *Αριστερά [...]*, ό. π., σ. 83

⁴⁰⁶ Κώστας Ελευθερίου, *Κυρίαρχο μαζικό κόμμα και κόμμα καρτέλ*, σε *Ο Πουλαντζάς σήμερα* (συνλ.), εκδ. Νήσος, Αθήνα, 2012, σ. 193

⁴⁰⁷ Νίκος Α. Πουλαντζάς, *Το κράτος, η εξουσία [...]*, ό. π., σς. 371, 372, 373

⁴⁰⁸ James Martin, *Εισαγωγή [...]*, ό. π., σ. 41

⁴⁰⁹ Νίκος Πουλαντζάς, *Κράτος, Κοινωνικές Τάξεις, Καπιταλισμός, Ιμπεριαλισμός*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 2019, σ. 91

Εν τέλει, όπως καταλήγει ο Πουλαντζάς, «ο σοσιαλισμός θα είναι δημοκρατικός ή δεν θα είναι σοσιαλισμός».⁴¹⁰

IV. Η μεταμοντέρνα οπτική του Negri

ι. Η εξουσία εντός της Αυτοκρατορίας

1. Η αυτοκρατορία ως έννοια της μετανεωτερικότητας

Προκειμένου να κατανοήσουμε καλύτερα τους προβληματισμούς που απασχολούν τον Antonio Negri, αλλά και εν συνόλω τα στοιχεία που συνθέτουν τη σκέψη του, θα ακολουθήσουμε εισαγωγικά -συμπλέοντας και με τη συνειρμική σκέψη του Ιταλού φιλοσόφου- μια “in media res” αφήγηση. Έτσι, η πρώτη σκέψη που καταγράφουμε βρίσκεται στο εξής: «Η κυρίαρχη εξουσία επιβιώνει μόνο εφόσον κρατά τους υπηκόους της [παραγωγικούς και καταναλωτικούς] [...Ο] πιο σημαντικός λοιπόν [...] χαρακτήρας της βιοεξουσίας είναι ο εποικοδομητικός [...] όχι της εξόντωσης και των βασανιστηρίων⁴¹¹».

Εντός, λοιπόν, αυτής της νέας κατάστασης που ήδη «γίνεται πραγματικότητα μπροστά στα μάτια μας⁴¹²», και με δεδομένο ότι «[κ]άθε καπιταλιστική κοινωνία έχει ανάγκη να εξουσιάζεται⁴¹³», η βιοεξουσία διαδραματίζει πρωταγωνιστικό ρόλο. Εντός ποιου πλαισίου εγκαθιδρύεται και ασκείται, ωστόσο; Εντός της αυτοκρατορίας, ανταπαντάνε οι Negri/Hardt. «Με τον όρο «Αυτοκρατορία» εννοούμε κάτι πολύ συγκεκριμένο: μία μεταβίβαση ηγεμονίας από τα κράτη

⁴¹⁰ Νίκος Α. Πουλαντζάς, *Το κράτος, η εξουσία [...]*, ό. π., σ. 379. Αυτό, βέβαια, έρχεται σε αντιδιαστολή με το λενινιστικό «[ο σοσιαλισμός] θα είναι αναπόφευκτα [...] δημοκρατικό[ς] (για τους προλετάριους) [...] και [...] διδακτορικό[ς] (για την αστική τάξη)», βλ. V.I. Lenin, *Κράτος και Επανάσταση*, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 2021, σ. 44

⁴¹¹ Michael Hardt/Antonio Negri, *Πλήθος: πόλεμος και δημοκρατία [...]*, ό. π., σ. 39. Οφείλουμε να επισημάνουμε ότι ο Negri έχει επηρεαστεί εμφανώς από την φουκωική ανάλυση της βιοεξουσίας, η οποία, εξάλλου, έχει προηγηθεί χρονικά. Έτσι, και για ο μεταδομιστής Foucault μετατοπίζει το κέντρο βάρους των αναλύσεών του στην έννοια της βιοπολιτικής, ως έκφανσης ενός ευρύτερου σχεδίου βιοπολιτικής, βλ. Barry Smart, *Michel Foucault: υποκείμενα εξουσίας, αντικείμενα γνώσης*, σε *Σύγχρονη Κοινωνιολογική Θεωρία Τόμος II (συλλ.)*, μτφρ. Γιώργος Μπαρουζής, επιμ. Μαρία Πετμεξίδου, εκδ. Π. Ε. Κ., Ηράκλειο, 2009, σ. 208. Η νέα αυτή μορφή εξουσίας, που εμφανίζεται τον 20^ο αιώνα, αποσκοπεί στον έλεγχο και τη διακυβέρνηση των υποκειμένων, σε μαζικό όμως επίπεδο. Έτσι, ο Foucault υπογραμμίζει ότι «[θ]έλησ[ε] να μελετήσει την [...] διακυβέρνηση, δηλαδή τον λελογισμένο τρόπο βέλτιστης διακυβέρνησης», βλ. σε Michel Foucault, *Η γέννηση της βιοπολιτικής: Παραδόσεις στο Κολλέγιο της Γαλλίας (1978-1979)*, μτφρ. Βασίλης Πατσογιάννης, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα, 2020, σ. 79. Αυτός ο τύπος εξουσίας διαφέρει από την πειθαρχική εξουσία, κυρίως επειδή ο Foucault οραματίζεται τη βιοπολιτική ως τον έλεγχο και τη διακυβέρνηση ολόκληρων πληθυσμών. Κατά συνέπεια, παρατηρείται μια μετατόπιση από τους πειθαρχικούς μηχανισμούς που ρυθμίζουν τα μεμονωμένα σώματα –τη λεγόμενη στο φουκωικό λεξιλόγιο ως ανατομοπολιτική- στους βιοπολιτικούς μηχανισμούς που εστιάζουν στην ευρεία τυποποίηση των σωμάτων του πληθυσμού. Ο Foucault παρατηρεί ότι, για παράδειγμα, οι κανονισμοί που αφορούν τη δημόσια υγεία κρύβουν μια ευρύτερη ατζέντα διαχείρισης και κατεύθυνσης των σωματικών συμπεριφορών. Οι κανονισμοί αυτοί αντιπροσωπεύουν τους αναδυόμενους λόγους που διαμορφώνουν τη σύγχρονη ύπαρξη στις δυτικές κοινωνίες. Βλ. Αλέξανδρο Κιουπκιολή, *Φιλοσοφίες της ελευθερίας: Από τον Μαρξ και τον κλασικό φιλελευθερισμό ως τον Καστοριάδη, τον Foucault και τη δημοκρατία των κοινών*, διαθέσιμο στον ιστότοπο <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/3.0/gr/>

⁴¹² Michael Hardt/Antonio Negri, *Πλήθος: πόλεμος και δημοκρατία [...]*, ό. π., σ. 368 και Michael Hardt/Antonio Negri, *Αυτοκρατορία*, μτφρ. Νεκτάριος Καλαϊτζής, εκδ. Scripta, Αθήνα, 2002, σ. 13

⁴¹³ Antonio Negri, *Αυτοκρατορία*, σε Antonio Negri, *Η εξουσία*, μτφρ. Λία Βουτσοπούλου, εκδ. Μαύρη Λίστα, Αθήνα, 1999, σ. 50

έθνη προς μια ανώτερη οντότητα⁴¹⁴». «είναι το πολιτικό υποκείμενο που [...] κυβερνά τον κόσμο⁴¹⁵».

Η αυτοκρατορία, λοιπόν, αποτελεί κεντρικό θέμα των Antonio Negri και Michael Hardt, ιδίως στο έργο τους με τίτλο «Αυτοκρατορία». Η έννοια αυτή αντιπροσωπεύει μια σημαντική απόκλιση από τις παραδοσιακές έννοιες της κυριαρχίας, επιχειρώντας να σκιαγραφήσει τη ταυτότητα της μετανεωτερικότητας και να προσφέρει ένα νέο πλαίσιο κατανόησης για τα χαρακτηριστικά των νέων δομών εξουσίας που έχουν αναδυθεί. «Πώς λογίζουμε», όμως, «αυτή την Αυτοκρατορία⁴¹⁶»; Ποια είναι τα χαρακτηριστικά της;

Απεδαφικοποίηση της εξουσίας

«Στην Αυτοκρατορία [...] όλα υπάγονται σε έναν μη-τόπο⁴¹⁷». Ένα από τα καίρια σημεία της αντίληψης των Negri/Hardt συνδέεται με την χωρική οριοθέτηση αυτής της νέας πολιτικής μορφής. Όπως υποστηρίζουν οι στοχαστές, αυτή η αποκεντρωμένη και απεδαφικοποιητική (sic) δομή -«στο λυκόφως της νεωτερικότητας»- κηρύσσει το τέλος του έθνους-κράτους⁴¹⁸. Έτσι, η εξουσία δεν συγκεντρώνεται στα παρηκμασμένα εθνικά κράτη (παρότι οι Η.Π.Α. κατέχουν προνομιακή θέση⁴¹⁹, κατά τα λεγόμενα του Negri). Αντίθετα, είναι διασκορπισμένη σε ένα πλήθος ετερογενών παγκόσμιων δυνάμεων, συμπεριλαμβανομένων των πολυεθνικών εταιρειών, των διεθνών οργανισμών, των χρηματοπιστωτικών ιδρυμάτων και των παγκόσμιων δικτύων⁴²⁰. Η χωρική διάσταση έχει μετατοπιστεί, βέβαια, και ως προς τη παραγωγική διαδικασία, παρατηρεί ο Negri. Έτσι, η διανομή των αγαθών και των εμπορευμάτων συνοδεύεται από μια ασύδοτα ελεύθερη κυκλοφορία⁴²¹.

Η θέση των Hardt και Negri έρχεται ως επιστέγασμα των πρώιμων αναλύσεων του Negri, που εντοπίζονται στο *Marx Beyond Marx*. Έτσι, ο Negri, ήδη από τα τέλη των 70ς, καταγράφει ότι ο χρόνος και ο χώρος, αφού αποτέλεσαν τον ιστό της επέκτασης της κυκλοφορίας του κεφαλαίου, εμφανίζονται τώρα ως εμπόδια που πρέπει να εξαλειφθούν⁴²².

⁴¹⁴ Antonio Negri, *Η ζωή μου από το άλφα ως το ωμέγα*, μτφρ. Μαρία Κουνέζη, εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα, 2002, σ. 73

⁴¹⁵ Michael Hardt/Antonio Negri, *Αυτοκρατορία* [...], ό. π., σ. 13.

⁴¹⁶ Antonio Negri, *Αυτοκρατορία*, σε Antonio Negri, *Η εξορία* [...], ό. π., σ. 50

⁴¹⁷ Michael Hardt/Antonio Negri, *Αυτοκρατορία* [...], ό. π., σ. 422. «Ο μη τόπος είναι ο χώρος που ασκούνται οι [...] λειτουργίες της Αυτοκρατορίας», ό. π., σ. 427.

⁴¹⁸ Η αποεδαφικοποίηση σημαίνει ότι η εξουσία δεν συνδέεται με γεωγραφικά σύνορα με τον ίδιο τρόπο όπως στις παραδοσιακές αυτοκρατορίες, βλ. και David McLellan, *Ο μαρξισμός μετά* [...], ό. π., σ. 406

⁴¹⁹ Michael Hardt/Antonio Negri, *Αυτοκρατορία* [...], ό. π., σ. 249

⁴²⁰ Michael Hardt/Antonio Negri, *Αυτοκρατορία* [...], ό. π., σς 32-41. Στην ίδια κατεύθυνση και ο Eric J. Hobsbawm, βλ. Eric J. Hobsbawm, *Στους ορίζοντες του 21^{ου} αιώνα*, μτφρ. Βασίλης Καπετανγιάννης, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 1999, σ. 78, αλλά και οι Laclau/Mouffe, παραφράζοντας τον Hobsbawm, δηλώνουν ότι «ο σύντομος εικοστός αιώνας τελείωσε [...] το 1990 [...] σήμερα έχουμε να αντιμετωπίσουμε προβλήματα μιας ουσιαστικά νέας τάξης πραγμάτων», βλ. *Ηγεμονία* [...], ό. π., σ. 9. Αξιολογικά στον ίδιο τόνο και ο Derrida, καθότι «[α]υτή η καπιταλιστική κατάσταση [...] ποτέ δεν ήταν, σε όλη την ιστορία της ανθρωπότητας, τόσο τραγική», βλ. Jacques Derrida, *Η παγκοσμιοποίηση, η ειρήνη και η κοσμοπολιτική*, σε Jacques Derrida, *Πέραν του κοσμοπολιτισμού*, μτφρ. Βαγγέλης Μπιτσώρης, εκδ. Κριτική, Αθήνα, 2003, σ. 109

⁴²¹ Antonio Negri, *Αυτοκρατορία*, σε Antonio Negri, *Η εξορία* [...], ό. π., σ. 50

⁴²² “Time and space, after constituting the fabric of capital's expansion in circulation, appear now as barriers, as obstacles. As obstacles to be eliminated, destroyed-by reducing space to time, by imparting to time the quickness of transfers and transformations. But that's not all. We have already seen how circulation is tendentially the entire society. In society, in the composition of the productive forces, and not only in their highly abstract spatio-temporal determinations, there exists another series of obstacles to the full development of capital. And capital is forced within these determinations. It must get rid of them in order to release its own potency--and again, always, the possibility of subversion”, βλ. Antonio Negri, *Marx Beyond Marx* [...], ό. π., σ. 115

Δικτυακή διακυβερνησιμότητα

Η *Αυτοκρατορία*, συνεπώς, λειτουργεί πέρα από τα όρια των μεμονωμένων χωρών, επιτρέποντας την παγκόσμια μετακίνηση κεφαλαίων, πληροφοριών και ανθρώπων. Σε αντίθεση με τις ιστορικές αυτοκρατορίες με ένα κυρίαρχο αυτοκρατορικό κέντρο, η *αυτοκρατορία* δεν έχει έναν ενιαίο κεντρικό τόπο εξουσίας⁴²³. Λειτουργεί μέσω ενός δικτύου διασυνδεδεμένων κόμβων και θεσμών, γεγονός που καθιστά δύσκολο τον εντοπισμό μιας μοναδικής πηγής εξουσίας⁴²⁴.

Σε κάθε περίπτωση, αυτά τα δίκτυα αυτά μπορεί να είναι οικονομικά, πολιτικά, πολιτιστικά ή κοινωνικά και συχνά είναι υπερεθνικά. Λειτουργούν μέσω συνδέσεων και συνεργασιών και όχι μέσω ιεραρχικού ελέγχου⁴²⁵.

Παγκοσμιοποίηση και υπερεθνικοί θεσμοί

Η *Αυτοκρατορία* είναι στενά συνυφασμένη με τις διαδικασίες της παγκοσμιοποίησης⁴²⁶. Ζει από τη διασύνδεση των οικονομιών, των πολιτισμών και των κοινωνιών σε όλο τον κόσμο. Τούτο, διότι, η παγκοσμιοποίηση διευκολύνει τη ροή κεφαλαίων σε παγκόσμια κλίμακα, την οποία η *Αυτοκρατορία* μπορεί τόσο να εκμεταλλευτεί όσο και να κυβερνήσει.

Περαιτέρω, χαρακτηρίζεται από την αυξανόμενη επιρροή και ισχύ υπερεθνικών θεσμών όπως τα Ηνωμένα Έθνη, ο Παγκόσμιος Οργανισμός Εμπορίου και περιφερειακές οργανώσεις όπως η Ευρωπαϊκή Ένωση. Οι θεσμοί αυτοί διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση παγκόσμιων πολιτικών και κανόνων: δημιουργούν νέες πραγματικότητες χωρίς βία και σύνορα, ευαγγελιζόμενοι τα ανθρώπινα δικαιώματα⁴²⁷. Με τα λόγια των Negri/Hardt, «[ο] βασικός συνεκτικός ιστός του βιοπολιτικού κόσμου [...] δομείται [...] από τις τεράστιες υπερεθνικές εταιρείες [...] τείνουν να μετατρέψουν τα εθνικά κράτη σε απλά όργανα καταγραφής των ροών, των αγαθών [και] των χρημάτων [...] καθορίζ[ουν] τη νέα γεωγραφία της παγκόσμιας αγοράς [...] τη νέα βιοπολιτική δόμηση του κόσμου⁴²⁸».

2. Το αυτοκρατορικό δίκαιο: από τη βία στην επιτήρηση

Για τον Negri, η συγκρότηση της *Αυτοκρατορίας* επικαθορίζει σημαντικά και τον δικαιοκώρο. Με άλλα λόγια, αφού πλέον τα υπερκρατικά μορφώματα έχουν αποκτήσει σημαντικό ρόλο στην άσκηση της πολιτικής, εύλογα συνδιαμορφώνουν –αν όχι καθορίζουν αυτοτελώς– το δίκαιο κάθε κράτους⁴²⁹. Στη νέα αυτή κατάσταση, λοιπόν, ο Negri διερωτάται: σε τι μας χρησιμεύει το δίκαιο, γιατί υπάρχει⁴³⁰; Το δίκαιο, εισηγείται ο Negri, φέρει ίχνη πολλών και διαφορετικών λειτουργιών: «[ο]ι όροι της δικαϊκής πρότασης [πάντως] είναι [στοχευμένα] εντελώς ασαφείς⁴³¹».

Η κατανόηση του νόμου από τον Negri περιλαμβάνει μια κριτική εξέταση του ρόλου της βίας στη διατήρηση της κοινωνικής και νομικής τάξης. Υποστηρίζει ότι ο νόμος είναι εγγενώς

⁴²³ «Η αυτοκρατορική μοναρχία δεν εντοπίζεται σε έναν διακριτό, απομονώσιμο χώρο [...] η μετανεωτερική Αυτοκρατορία μας δεν έχει Ρώμη», βλ. Michael Hardt/Antonio Negri, *Αυτοκρατορία* [...], ό. π., σ. 425

⁴²⁴ Michael Hardt/Antonio Negri, *Αυτοκρατορία* [...], ό. π., σς. 242-250

⁴²⁵ Michael Hardt/Antonio Negri, *Αυτοκρατορία* [...], ό. π., σς. 242-250

⁴²⁶ Michael Hardt/Antonio Negri, *Αυτοκρατορία* [...], ό. π., σ. 23

⁴²⁷ Michael Hardt/Antonio Negri, *Αυτοκρατορία* [...], ό. π., σ. 65

⁴²⁸ Michael Hardt/Antonio Negri, *Αυτοκρατορία* [...], ό. π., σ. 60

⁴²⁹ Michael Hardt/Antonio Negri, *Αυτοκρατορία* [...], ό. π., σ. 43

⁴³⁰ Michael Hardt/Antonio Negri, *Αυτοκρατορία* [...], ό. π., σ. 43

⁴³¹ Michael Hardt/Antonio Negri, *Αυτοκρατορία* [...], ό. π., σ. 46

βίαιος, επειδή επιβάλλει τη θέληση των εξουσιαστών. Σύμφωνα με τον Negri, το μονοπώλιο του κράτους στη νόμιμη βία αποτελεί θεμελιώδη πτυχή της εξουσίας του. Η νομιμοποίηση αυτής της αυτοκρατορικής τάξεως, συντελείται, επομένως και με την πρόληψη και την αστυνόμευση· μιλάμε για ένα «*δίκαιο της αστυνομίας [...] το κεντρικό στοιχείο του νέου αυτοκρατορικού δικαίου*». ⁴³²

Εντούτοις, η σημαντικότερη διάσταση του αυτοκρατορικού δικαίου είναι αυτή που υπηρετεί τις επιταγές της βιομηχανίας της επικοινωνίας. Εξάλλου, η κοινωνική αναπαραγωγή, ωστόσο, δεν εξασφαλίζεται τόσο με την καταστολή, όσο μέσω της επικοινωνιακής πρακτικής ⁴³³. «*[Η] επικοινωνιακή παραγωγή και η κατασκευή της αυτοκρατορικής νομιμοποίησης συμπορεύονται* ⁴³⁴» αφού «*το κεφάλαιο δεν έχει ανάγκη από μια υπερβατική εξουσία αλλά από έναν μηχανισμό ελέγχου, ο οποίος θα εδρεύει στο επίπεδο της εμμένειας* ⁴³⁵».

Έτσι, ο Negri, ακολουθώντας τη σκέψη του Foucault, θα υποστηρίξει ότι εντός της αυτοκρατορίας η βία μετασχηματίζεται, μέσω της νομικής υπερδομής· μετατρέπεται σε μια βία διαμεσολαβημένη. Από τον κόσμο της κυρίαρχης βίας έχουμε εισέλθει στον διάχυτο κανονικοποιημένο κόσμο της πειθαρχίας, όπως υποστηρίζει ο Negri ⁴³⁶.

3. Βιοπολιτική εξουσία και κοινωνική αναπαραγωγή

Με βάση τις ανωτέρω επισημάνσεις, μπορούμε σε αυτό το σημείο να επανέλθουμε στην – κομβική για το έργο του Negri – έννοια της βιοπολιτικής. Σύμφωνα με την ανάλυση του Negri, τα καπιταλιστικά συστήματα χρησιμοποιούν τη βιοπολιτική εξουσία για να εκμεταλλευτούν την εργασία και να ελέγξουν την κοινωνική αναπαραγωγή προς όφελος της συσσώρευσης κεφαλαίου. Μάλιστα, αυτή η σύγχρονη εκμετάλλευση δεν εξαντλείται στη συσσώρευση υπεραξίας, αλλά πρέπει να γίνεται αντιληπτή σε δύο ακόμα διαστάσεις: ως βιοπολιτική εκμετάλλευση, αλλά και ως *απαλλοτρίωση των κοινών*. ⁴³⁷

Αυτή η εκμετάλλευση επεκτείνεται τόσο στον εργασιακό χώρο, όσο και στην ευρύτερη κοινωνική σφαίρα. Όπως τονίζουν σχετικά οι Negri/Hardt, «*[ο]ι μεγάλες βιομηχανικές και οικονομικές δυνάμεις [...] παράγουν υποκειμενικότητες [...] παράγουν ανάγκες, κοινωνικές σχέσεις, σώματα νόες [...] το φαντασιακό καθοδηγείται* ⁴³⁸». Ακολουθώντας τη σκέψη τους, η αποτελεσματική άσκηση της βιοπολιτικής προϋποθέτει αναγκαία τον έλεγχο της κοινωνικής

⁴³² Michael Hardt/Antonio Negri, *Αυτοκρατορία [...]*, ό. π., σς. 46, 53

⁴³³ Αυτή η θέση του Negri υποστηρίζεται από τον ίδιο ήδη από την περίοδο της περιόδου της εργατικής αυτονομίας. Με τα λόγια του ίδιου, “*Capital will attempt to respond to the multilaterality of worker initiative by trying to continually recompose the social framework, in terms of a socialized, diffused and enlarged assembly line. It will thus try to bring together various indefinite stimuli, but by decomposing them, segmenting them in production and reproduction. It amounts to a purely artificial, political control because, as we have seen in the second point, the rigidity of autonomy is such that it blocks all operations that would make cuts or impose recessions. The political and violent character of the relation of capital will be shown at least by the impossibility of planning the tension of workers' cooperation in the phase of self-valorization. Here capital will simply be constrained to attempt to make an end by using force against force, in opposing violence to violence*”, βλ. Antonio Negri, *Marx Beyond Marx [...]*, ό. π., σ. 185

⁴³⁴ Michael Hardt/Antonio Negri, *Αυτοκρατορία [...]*, ό. π., σ. 63

⁴³⁵ Michael Hardt/Antonio Negri, *Αυτοκρατορία [...]*, ό. π., σ. 437

⁴³⁶ Antonio Negri, *Insurgencies: Constituent Power and the Modern State*, μτφρ. Maurizia Boscagli, University of Minnesota Press, 1999, σ. 256

⁴³⁷ Με τα λόγια των Hardt και Negri, «*[η] εξουσία [...] εκδηλώνεται ως έλεγχος, ο οποίος εισχωρεί ως τα βάθη των συνειδήσεων και των σωμάτων [...] εκτείνεται στο σύνολο των κοινωνικών σχέσεων*», βλ. Michael Hardt/Antonio Negri, *Αυτοκρατορία [...]*, ό. π., σ. 51

⁴³⁸ Michael Hardt/Antonio Negri, *Αυτοκρατορία [...]*, ό. π., σ. 60.

αναπαραγωγής. Έτσι, διαβάζουμε ότι «οι συμπεριφορές κοινωνικής ένταξης και αποκλεισμού, οι οποίες αποτελούν ιδίον της εξουσίας, [...] εσωτερικεύονται από τα ίδια τα υποκείμενα»⁴³⁹.

Επομένως, ακολουθώντας εκ νέου τον Foucault, ο Negri υποστηρίζει ότι η βιοεξουσία, λειτουργεί ρυθμίζοντας και επιβλέποντας την κοινωνική ζωή εκ των έσω, παρατηρώντας και ερμηνεύοντάς την ενεργά. Πρωταρχικός της στόχος είναι ο έλεγχος και η διαιώνιση της ίδιας της ζωής, εξού και ο έλεγχος επί της κοινωνικής αναπαραγωγής⁴⁴⁰. Περιγράφεται, ακολούθως, μία πολιτική καταναγκασμού επί του σώματος, της ψυχής, των χειρονομιών και των συμπεριφορών του ατόμου. Ολόκληρο το κοινωνικό σώμα υπόκειται σε μια σειρά από μηχανισμούς και πρακτικές, όπως η υγεία, η εκπαίδευση, το δίκαιο. Η εξουσία, συνεπώς, συλλαμβάνεται – πρωτίστως – ως κοινωνικός έλεγχος που εισχωρεί στις συνειδήσεις και τα σώματα των υποκειμένων.

Ως όρος μείζονας σημασίας αναδεικνύεται, ακολούθως, η έννοια της *βιομηχανίας της επικοινωνίας*. Ο εν λόγω όρος αναδεικνύει την ιδέα ότι η τεχνολογία και τα μέσα επικοινωνίας έχουν εξελιχθεί σε ισχυρά εργαλεία κοινωνικού ελέγχου και παραγωγής γνώσης. Η βιομηχανία της επικοινωνίας διαμορφώνει την πολιτική, την πολιτιστική και την κοινωνική πραγματικότητα μέσω της διαχείρισης της πληροφορίας. Κατασκευάζει κοινωνικούς ιστούς και προλαίανει την εγκυρότητα και τη νομιμοποίηση της *αυτοκρατορίας* σε ένα προγενέστερο από το δίκαιο επίπεδο⁴⁴¹. Η βιομηχανία της επικοινωνίας, εύλογα, είναι αναπόσπαστο μέρος του σύγχρονου καπιταλισμού. Παράγει και εμπορεύεται πληροφορίες, πολιτιστικά προϊόντα και ψυχαγωγία, εκμεταλλευόμενη την επιθυμία των ανθρώπων για συνεχή σύνδεση και κατανάλωση⁴⁴².

ii. Αντιστάσεις ενάντια στη μετανεωτερική Αυτοκρατορία: πολιτική πρακτική και κοινά ονόματα

«Σήμερα η [...] δημοκρατία συσκοτίζεται και απειλείται»⁴⁴³. Πώς βγαίνουμε από αυτή τη κρίση; «Από αυτή την κρίση μπορούμε να βρούμε μόνο μέσω μιας κοινωνικής επανάστασης»⁴⁴⁴, ανταπαντά ο Ιταλός στοχαστής. «Η ανακάλυψη του κοινού [είναι η] βάση [...] μια τελικής κομμουνιστικής πολιτικής πρότασης»⁴⁴⁵.

Υπό το φως των ανωτέρω προβληματισμών, το ύστερο έργο του Negri – σχηματικά, δηλαδή, με το πέρασμα από την περίοδο της εργατικής αυτονομίας στη μεταμοντέρνα θεώρηση – συνηγορεί υπέρ ενός αυτοοργανωμένου κινήματος, ενός *πλήθους* που μεταρρυθμίζει την κοινωνία⁴⁴⁶. Συνεπώς, ο Negri υπογραμμίζει την αξία του αυθορμητισμού και της κατασκευής

⁴³⁹ Michael Hardt/Antonio Negri, *Αυτοκρατορία [...]*, ό. π., σ. 49

⁴⁴⁰ Michael Hardt/Antonio Negri, *Αυτοκρατορία [...]*, ό. π., σ. 50

⁴⁴¹ Michael Hardt/Antonio Negri, *Αυτοκρατορία [...]*, ό. π., σ. 63. Όπως παρατηρεί και ο Κώστας Δουζίνας, «[τ]όσο στη βιοπολιτική του μορφή όσο και στις κυριαρχικές του εκφράσεις, το δίκαιο αναπαράγει τις κοινωνικές του σχέσεις, χάνοντας κάθε υπόλειμμα συνοχής και συνέπειας», βλ. Κώστας Δουζίνας, *Ριζοσπαστική πολιτική [...]*, ό. π., σ. 211

⁴⁴² Δημήτρης Ν. Λαμπρέλλης, *Το υποκείμενο [...]*, ό. π., σ. 86

⁴⁴³ Michael Hardt/Antonio Negri, *Πλήθος: πόλεμος και [...]*, ό. π., σ. 10

⁴⁴⁴ Antonio Negri, *Ορισμένες σκέψεις για τη χρήση της διαλεκτικής*, σε Antonio Negri, *Γιατί ο Μαρξ [...]*, ό. π., σ. 88

⁴⁴⁵ Antonio Negri, *Ορισμένες σκέψεις [...]*, ό. π., σ. 87. Παρατηρούμε, όχι παραδόξως, ότι η έννοια της πολιτικής πρακτικής αποτελεί ακρογωνιαίο λίθο όχι μόνο για τον Negri, αλλά σχεδόν για το σύνολο της μαρξιστικής σκέψης. Εξάλλου, η έννοια της πολιτικής είναι αυτή που διακρίνει τον μαρξισμό από άλλες αντι-καπιταλιστικές θεωρήσεις, βλ. περισσότερα Eric Hobsbawm, *Εισαγωγή στο Κομμουνιστικό μανιφέστο*, μτφρ. Βάσια Λέκκα, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα, 2017, σ.52

⁴⁴⁶ Christian Fuchs, *Ξαναμελετώντας τον Μαρξ [...]*, ό. π., σ. 186

κοινών ονομάτων και εννοιών, υπό το πρίσμα της αυτοδιαχείρισης/αυτοοργάνωσης⁴⁴⁷. Παραδόξως, η προοπτική της αντίστασης έγκειται πάλι στη βιοπολιτική· η απελευθέρωση δεν είναι παρά μια λειτουργία του σώματος, των αισθήσεων, των επιθυμιών⁴⁴⁸.

Τι είναι, όμως, το κοινό όνομα, το οποίο «περισσότερο παράγεται παρά ανακαλύπτεται⁴⁴⁹»;

«[K]οινό όνομα εννοώ το όνομα που εκφράζει εκείνο που είναι κοινό σε πολλά πράγματα [...τ]ο όνομα είναι ένα γεγονός [...] εκεί που η χρονικότητα ανοίγεται στο επερχόμενο [...τ]ο κοινό όνομα είναι το γλωσσικό συμβάν της κοινότητας του καιρού⁴⁵⁰». Ο ορισμός του Negri δίνει αμέσως τον τόνο: Η γλώσσα λειτουργεί ως εργαλείο επικοινωνίας και κατασκευής νοήματος⁴⁵¹. Ωστόσο, αναφύονται περαιτέρω ερωτήματα. Πώς καθορίζεται το κοινό όνομα; Ποια η σημασία της έννοιας του καιρού, ειδικά από τη στιγμή που το όνομα εκφράζεται από τον καιρό;⁴⁵²

Για να απαντήσει σε αυτά τα ερωτήματα, ο Negri καταφεύγει, πρώτα, στον Spinoza⁴⁵³. Η σπινοζική φιλοσοφία του, η οποία δίνει έμφαση στην εμμένεια και τη διασύνδεση όλων των πραγμάτων, είναι καθοριστική για την κατανόηση του χρόνου από τον Negri. Ο Spinoza αντιλαμβανόταν τον χρόνο ως ιδιότητα του Θεού ή της Φύσης, αδιαχώριστη από την εκδίπλωση της ίδιας της πραγματικότητας. Ο Negri υιοθετεί αυτή την προοπτική, για να υποστηρίξει ότι ο χρόνος δεν είναι ένας εξωτερικός περιορισμός που επιβάλλεται στην ανθρώπινη δράση, αλλά ένα εγγενές στοιχείο των κοινωνικών και ιστορικών διαδικασιών. Έτσι, διαβάζουμε «[ό]τι ο χρόνος δεν είναι ένα περίβλημα ή μια εξωγενής τροπικότητα της γνώσης, αλλά αντιθέτως συμμετέχει στη συγκρότηση του κοινού ονόματος⁴⁵⁴».

Καιρός

Εδώ εμπλέκεται και η έννοια του καιρού. Αναφέραμε, ήδη ότι το κοινό όνομα εγκολπώνεται στο συμβάν του καιρού. Τι αναπαριστά, ωστόσο, αυτή η λέξη στο λεξιλόγιο του Negri;

Το συμβάν του καιρού αναφέρεται σε μια ιστορική τομή, καθώς και σε έναν πολιτικό τόπο, για την ίδρυση μιας νέας οντολογικής τάξης. «[Ο] καιρός είναι η στιγμή [...] της ρήξης και ανοίγματος της χρονικότητας⁴⁵⁵». Σηματοδοτεί, λοιπόν, μια ρήξη στην υπάρχουσα τάξη, μια ευκαιρία για συγκρότηση κοινωνικών κινημάτων και μετασχηματιστικής δράσης. Είναι μια έννοια ρευστή, ανοιχτή στη ιστορία, τοποθετούμενη και μορφοποιούμενη σε συγκεκριμένες κοινωνικές και ιστορικές συγκυρίες· είναι μια διαδικασία απελευθέρωσης⁴⁵⁶.

Πλήθος

Σύμφωνα με τον Negri, ο λογικά αναγκαίος και χρονικά πρότερος προβληματισμός που προηγείται του συμβάντος του καιρού, δηλαδή της επαναστατικής ρήξης με την κυρίαρχη

⁴⁴⁷ Γιάννης Φλυτζάνης, *Ριζοσπαστική δημοκρατία [...]*, ό. π., σς. 27, 79

⁴⁴⁸ Δημήτρης Ν. Λαμπρέλλης, *Το υποκείμενο [...]*, ό. π., σ. 87

⁴⁴⁹ Michael Hardt/Antonio Negri, *Πλήθος: πόλεμος και [...]*, ό. π., σ. 15

⁴⁵⁰ Antonio Negri, *Καιρός για Επανάσταση*, μτφρ. Antonio Solaro, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2018, σ. 186

⁴⁵¹ «[Ε]να όνομα λέγεται, ακούγεται, ζει στη γλώσσα» σε Antonio Negri, *Καιρός για Επανάσταση [...]*, ό. π., σ. 184

⁴⁵² Antonio Negri, *Καιρός για Επανάσταση [...]*, ό. π., σ. 176

⁴⁵³ Williams Caroline, *Affective processes [...]*, ό. π., σ. 246

⁴⁵⁴ Antonio Negri, *Καιρός για Επανάσταση [...]*, ό. π., σ. 180

⁴⁵⁵ Antonio Negri, *Καιρός για Επανάσταση [...]*, ό. π., σ. 181

⁴⁵⁶ Antonio Negri, *Η κοινωνιολογία και η μοναδικότητα των κινημάτων σε Antonio Negri, Γιατί ο Μαρξ [...]*, ό. π., σ. 97

ιδεολογία, είναι το γεγονός της απόφασης⁴⁵⁷. Η απόφαση, ιδωμένη ως διαδικασία, σχηματίζεται ως ένα συμβάν που συμπλέκει τις ενικότητες/υποκείμενα με το κοινό/συλλογικό: σχηματικά, λαμβάνεται μια κοινή απόφαση επί του κοινού -με απόλυτη προτεραιότητα στο ενικό υποκείμενο- και οδηγούμαστε από τις ενικότητες στο πλήθος.

Επομένως, ο Negri εισάγει την έννοια του «πλήθους» για να αντιπροσωπεύσει τη συλλογική δύναμη του λαού, που απαιτεί μια ανοιχτή δημοκρατία, χωρίς αποκλεισμούς⁴⁵⁸. «[Τ]ο πλήθος είναι οντολογική δύναμη [...] ενσαρκώνει ένα μηχανισμό που επιδιώκει να εκπροσωπήσει την επιθυμία και να αλλάξει τον κόσμο»⁴⁵⁹. Πώς, όμως, από τις ενικότητες καταλήγουμε στο πλήθος;

Το μεταμοντέρνο πλήθος του Negri είναι ένα σύνολο ενικοτήτων που ενοικεί εντός μιας ιδιαίτερης καπιταλιστικής δομής –που σήμερα είναι αυτή της μετανεωτερικής χρηματοπιστωτικής Αυτοκρατορίας⁴⁶⁰- και που η παραγωγική τους δύναμη συνίσταται στη συνεργασία: είναι όλα αυτά τα διαφορετικά κινήματα που μοιράζονται κοινές εμπειρίες εκμετάλλευσης και καταπίεσης, και που διαμαρτύρονται για τις αδικίες του σημερινού παγκοσμίου συστήματος.⁴⁶¹ Μέσω της πολιτικής πρακτικής και των αγώνων, συνεπώς, το πλήθος στοχεύει στην υπέρβαση αυτών των συνθηκών. Είναι η λεγόμενη «συντακτική εξουσία» του πλήθους, δηλαδή η οντολογική απόφαση του ίδιου του πλήθους να διαμορφώνει και να χειραφετεί τον εαυτό του, ως προϊόν δημιουργικής φαντασίας⁴⁶².

Οφείλουμε να επισημάνουμε ότι στην ανάλυση των Negri/Hardt το πλήθος δεν ταυτίζεται με την εργατική τάξη⁴⁶³. Η έννοια του πλήθους αποτελεί μια ευρύτερη έννοια, που συμπυκνώνει εντός της όλες τις ετερόκλητες ενικότητες που συμμετέχουν εντός της κοινωνικής παραγωγής⁴⁶⁴ (όχι μόνο ως παραγωγής υλικών αγαθών, αλλά και ως παραγωγή σχέσεων).

Alma Venus

Ενόψει των παραπάνω, και πάλι πυροδοτούνται αμέσως ερωτήματα. Πώς αναπτύσσεται, επί παραδείγματι, η διαλεκτική ανάμεσα στις ενικότητες; Πώς αυτά τα υποκείμενα επικοινωνούν;

Ο Negri εισάγει την έννοια της *Alma Venus*, επιχειρώντας να προσδώσει περιεχόμενο στις δημιουργικές και παραγωγικές ικανότητες του πλήθους⁴⁶⁵. Η *Alma Venus* αντιπροσωπεύει τη

⁴⁵⁷ Antonio Negri, *Καιρός για Επανάσταση* [...], ό. π., σ. 301

⁴⁵⁸ Antonio Negri, *Καιρός για Επανάσταση* [...], ό. π., σ. 273. Βλ. και Michael Hardt/Antonio Negri, *Πλήθος: πόλεμος και [...]*, ό. π., σ. 11

⁴⁵⁹ Antonio Negri, *Η ζωή μου* [...], ό. π., σς. 133,134

⁴⁶⁰ Antonio Negri, *Η κοινωνιολογία και η μοναδικότητα των κινήματων σε Antonio Negri, Γιατί ο Μαρξ* [...], ό. π., σ. 97

⁴⁶¹ Michael Hardt/Antonio Negri, *Πλήθος: πόλεμος και δημοκρατία* [...], ό. π., σ. 345

⁴⁶² Michael Hardt/Antonio Negri, *Πλήθος: πόλεμος και δημοκρατία* [...], ό. π., σ. 368 και Michael Hardt/Antonio Negri, *Αυτοκρατορία* [...], ό. π., σ. 536

⁴⁶³ Τούτο διότι, «[στις μέρες μας] στο πλαίσιο μεταλλαγής του μοντέρνου σε μεταμοντέρνο [...] [σ]το μέτρο που οι τάξεις ως έχουν αποσυντίθενται, το φαινόμενο της αυτόματης συγκεντροποίησης των τάξεων [...] εκλείπει [...] [Αντιθέτως] [υ]πάρχει σήμερα ένα πλήθος [...] παραγωγικών εργαλείων που βρίσκεται [...] εντός των υποκειμένων που συγκροτούν την κοινωνία [...] ένα πλήθος [που αφορά το θυμικό [και] τις επιθυμίες για απόλαυση [και] που αφαιρεί από την εξουσία κάθε υπερβατικό χαρακτήρα σε Antonio Negri, *Πλήθος*, σε Antonio Negri, *Η εξορία* [...], ό. π., σ. 32

⁴⁶⁴ Michael Hardt/Antonio Negri, *Πλήθος: πόλεμος και δημοκρατία* [...], ό. π., σ. 15

⁴⁶⁵ «*Η Alma Venus είναι ολότελα δημιουργική [...] είναι γέννηση [...] είναι συνεργασία*» σε Antonio Negri, *Καιρός για Επανάσταση* [...], ό. π., σς. 255, 256

συλλογική νοημοσύνη, τις επιθυμίες και τις προσδοκίες των ατόμων μέσα στο πλήθος⁴⁶⁶. αποτελεί μια τεχνολογία συγκρότησης του *Είναι* και προοικονομεί τα επαναστατικά κινήματα⁴⁶⁷. Περιλαμβάνει την ικανότητα παραγωγής νέων ιδεών, γνώσεων και εναλλακτικών κοινωνικών σχηματισμών. Μέσω των πολιτικών περιστάσεων, η Alma Venus απελευθερώνεται, οδηγώντας στη συγκρότηση κοινών ονομάτων. Τα ονόματα αυτά αντανακλούν την κοινή κατανόηση και τις προσδοκίες του πλήθους, αποτελώντας τη βάση για συλλογική δράση⁴⁶⁸.

Έτσι, για να συνδέσουμε αυτή τη θεματική με την προβληματική του *Πλήθους* και της *απόφασης επί του κοινού*, διατρέχοντας την ανάλυση του Negri, αντιλαμβανόμαστε εκ νέου τη σημασία της γλώσσας, ως εργαλείου που οικοδομεί τα κοινά. «[Τ]ο συμβάν [...] οικοδομείται μέσω της γλώσσας και της συνεργασίας⁴⁶⁹», εξηγεί ο Negri. Έτσι, κοινά ονόματα ή έννοιες αναδύονται ως οργανωτικές αρχές που ενώνουν το πλήθος, επιτρέποντας τη συλλογική ταύτιση και αντίσταση ενάντια στις καταπιεστικές δυνάμεις. «Αυτές οι συγκροτήσεις βιώνονται ως νέες σημασίες της παραγωγικής και ηθικοπολιτικής γλώσσας⁴⁷⁰». Θυμίζοντας σε αυτό το σημείο τους Spinoza-Foucault, ο Ιταλός στοχαστής μας επισημαίνει, τελικώς, ότι τα υποκείμενα ταυτίζονται με τα σώματα: τα συναισθήματα, οι σκέψεις, οι επιθυμίες οδηγούν τελικά τους ανθρώπους στην παραγωγή μιας κοινής ζωής⁴⁷¹.

Μέσω της σπινοζικής σκέψης, συνεπώς, ο Negri θα συλλάβει το συναίσθημα ως μια εγγενώς πολιτική έννοια. Τούτο διότι, η σπινοζική θεώρηση της συναισθηματικότητας εμπλέκει το πολιτικό με το σωματικό, υποδεικνύοντας μια δυναμική διαδικασία παραγωγής και κυκλοφορίας εξουσιών, που δημιουργούν και κινητοποιούν την πολιτική υποκειμενικότητα⁴⁷².

Έτσι, οδηγούμαστε στο πλέον σημαντικό χαρακτηριστικό του *πλήθους*, που αφορά την πολιτική οργάνωσή του. «[Ε]ίναι ιδιαίτερα σημαντικό ένα [...] πρακτικό πολιτικό σχέδιο για να δημιουργήσουμε [...] νέους πολιτικούς θεσμούς και κοινωνικές δομές⁴⁷³». Βέβαια, ο Negri υποστηρίζει ότι η πολιτική πρακτική δεν πρέπει να περιορίζεται μόνο στους επίσημους θεσμούς ή στα οργανωμένα κινήματα. Αντιλαμβάνεται, συνεπώς, την πολιτική ως δραστηριότητα που συμβαίνει στους δρόμους, στα εργοστάσια, στις πλατείες, στα γραφεία⁴⁷⁴.

Όμως, για τον στοχαστή «[σ]ήμερα κοινωνικό κίνημα σημαίνει οικειοποίηση, κατοχή και διαχείριση του κοινού⁴⁷⁵». Με άλλα λόγια, η πολιτική δημιουργία και οντολογία διαδραματίζεται και στη σφαίρα της γλώσσας. Σύμφωνα με τον Negri, η μετασχηματιστική δράση του *πλήθους* σχετίζεται και με αυτήν την αποαποικιοποίηση της γλώσσας, καθώς έτσι επαναπροσδιορίζεται η

⁴⁶⁶ Λ.χ. «ο έρωτας είναι ένα από τα βασικά κλειδιά που διαθέτουμε για να μετατρέψουμε αυτό που είναι δικό μας σε κάτι κοινό», βλ. Antonio Negri, *Έρωτας*, σε Antonio Negri, *Η εξορία*, μτφρ. Λία Βουτσοπούλου, εκδ. Μάυρη Λίστα, Αθήνα, 1999, σ. 69

⁴⁶⁷ Antonio Negri, *Καιρός για Επανάσταση [...]*, ό. π., σ. 262

⁴⁶⁸ «Η ποίηση [...] από γλωσσολογικής άποψης, [...] εφευρίσκει νέες μορφές κοινοτήτων, οι οποίες θρυμματίζουν και διαπερνούν [...] τη σκοτεινή περίοδο στην οποία βρίσκ[ονται] [...] τα μαζικά κινήματα, τα κινήματα επιθυμίας», βλ. Antonio Negri, *Ποίηση*, σε Antonio Negri, *Η εξορία*, μτφρ. Λία Βουτσοπούλου, εκδ. Μάυρη Λίστα, Αθήνα, 1999, σ. 70

⁴⁶⁹ Antonio Negri, *Καιρός για Επανάσταση [...]*, ό. π., σ. 307

⁴⁷⁰ Antonio Negri, *Καιρός για Επανάσταση [...]*, ό. π., σ. 308

⁴⁷¹ Δημήτρης Ν. Λαμπρέλλης, *Το υποκείμενο [...]*, ό. π., σ. 85

⁴⁷² Williams Caroline, *Affective processes [...]*, ό. π., σς. 246, 247

⁴⁷³ Michael Hardt/Antonio Negri, *Πλήθος: πόλεμος και δημοκρατία [...]*, ό. π., σ. 16

⁴⁷⁴ Christian Fuchs, *Ξαναμελετώντας τον Μαρξ [...]*, ό. π., σ. 181

⁴⁷⁵ Antonio Negri, *Η κοινωνιολογία και η μοναδικότητα [...]*, ό. π., σ. 99

κοινωνική πραγματικότητα. Η ανάκτηση υφιστάμενων όρων και ο επαναπροσδιορισμός τους με νέα σημαινόμενα ανοίγει, αποδομεί, εν τέλει, το δεσπόζον status quo.

Σε τελική ανάλυση, «*μπορούμε να επικοινωνούμε μόνο στη βάση γλωσσών, ιδεών και σχέσεων που μοιραζόμαστε από κοινού [...] το κοινό παράγεται*⁴⁷⁶».

iii. Το δίκαιο ως παραγωγή του κοινού

Είδαμε σε προηγούμενο στάδιο ότι η γλώσσα αποτελεί ένα κρίσιμο εργαλείο στον αγώνα κατά της βιοπολιτικής εξουσίας. Τα κοινωνικά κινήματα και οι προσπάθειες αντίστασης συχνά βασίζονται στη γλώσσα για να εκφράσουν τα παράπονα, να κινητοποιήσουν την υποστήριξη και να αμφισβητήσουν τις κυρίαρχες αφηγήσεις που προωθούνται από τα μεγάλα υπερεθνικά κέντρα. Η γλώσσα επιτρέπει στο *πλήθος* να εκφράσει τα αιτήματά του και να διεκδικήσει τη δράση του.

Οι ανωτέρω σκέψεις του Negri επεκτείνονται στην ιδέα ότι ο νόμος μπορεί να χρησιμεύσει ως δύναμη αντίστασης. Ο νόμος, όταν διαμορφώνεται από τις δράσεις και τα αιτήματα του *πλήθους*, μπορεί να γίνει εργαλείο για την αμφισβήτηση των καταπιεστικών δομών εξουσίας. Ο νόμος, σε αυτό το πλαίσιο, θεωρείται ως «*παραγωγή του κοινού*», που σημαίνει ότι αναδύεται ως αποτέλεσμα της συλλογικής δράσης και των λαϊκών αιτημάτων. Αντιπροσωπεύει τη βούληση και τις προσδοκίες του πλήθους. Επομένως, «*[η] [νομική] θεωρία του κοινού συνεπάγεται μια βαθιά αλλαγή στο πεδίο του δικαίου*⁴⁷⁷».

Ο Negri, κατά τα ανωτέρω, εισαγάγει μια νομική θεωρία, με σκοπό την προστασία των *κοινών*. Αυτή η κριτική θεωρία επικεντρώνεται στην έννοια του *κοινού συμφέροντος*, σε αντιδιαστολή με τη νομική κατασκευή του δημοσίου/γενικού συμφέροντος. Σε αντίθεση με αυτή τη νομική κατασκευή, απότοκο μιας νομικίστικης προσέγγισης του παραδοσιακού έθνους-κράτους, το *κοινό συμφέρον* προκύπτει από τη συλλογική και δημιουργική δράση του *πλήθους*. Έτσι, η ποικιλόμορφη κοινοτική δράση σηματοδοτεί το πέρασμα από τις αόριστες και αδιαμεσολάβητες νομικές έννοιες σε μια νέα μορφή *κοινής κυριαρχίας*, που υπογραμμίζει τη συλλογική διακυβέρνηση και τη διαχείριση των πόρων, με γνώμονα τη συμμετοχική αξιοποίηση⁴⁷⁸.

Η αντίληψη του Negri υπογραμμίζει τη σημασία μιας νομικής προσέγγισης της διακυβέρνησης (δηλαδή μιας από πάνω προς τα κάτω διακυβέρνησης) και δίνει έμφαση στην ενεργή συμμετοχή του *πλήθους* στις διαδικασίες λήψης αποφάσεως. Αυτό συνεπάγεται μια απόρριψη του κρατοκεντρισμού και μια αντίστοιχη ώθηση άλλων αμεσοδημοκρατικών μορφωμάτων, όπως η τοπική αυτοδιαχείριση. Με άλλα λόγια, ο Negri οραματίζεται μια πιο γειωμένη και α-γεωγραφική προοπτική, όπου το κοινό συμφέρον διαμορφώνεται και ανήκει στους ανθρώπους που επηρεάζονται άμεσα από τα κοινά.

Πάντως, ως δικλείδα ασφαλείας -και έχοντας επίγνωση της επεμβατικότητας των μονοπωλίων- ο Negri θεωρεί αναγκαία την ανεξαρτησία των νέων θεσμών δικαιοσύνης. Σε αυτή την προοπτική εντάσσεται και η πρότασή του για ένα «*παγκόσμιο Κοινοβούλιο με ένα παγκόσμιο Σύνταγμα*⁴⁷⁹», όπου οι καταπιεσμένοι λαοί χαίρουν ίσης αντιπροσώπευσης. Οι συγγραφείς,

⁴⁷⁶ Michael Hardt/Antonio Negri, *Πλήθος: πόλεμος και δημοκρατία [...]*, ό. π., σ. 215

⁴⁷⁷ Michael Hardt/Antonio Negri, *Πλήθος: πόλεμος και δημοκρατία [...]*, ό. π., σ. 225

⁴⁷⁸ Michael Hardt/Antonio Negri, *Πλήθος: πόλεμος και δημοκρατία [...]*, ό. π., σ. 225

⁴⁷⁹ Michael Hardt/Antonio Negri, *Πλήθος: πόλεμος και δημοκρατία [...]*, ό. π., σ. 312

συνεπώς, προτείνουν ένα νέο «αυτοκρατορικού σύνταγμα», όπου η εξουσία απλώνεται διεθνώς με πιο αφηρημένους τρόπους. Με τα λόγια των ίδιων των στοχαστών, «η [...] συντακτική δύναμη του πλήθους [...] με το προϊόν της δημιουργικής φαντασίας [...] διαμορφώνει [...] ένα αυτοκρατορικό σύνταγμα [με] την έννοια ενός απεριόριστου συνόρου ελευθερίας και [...] ανοιχτής χωρικότητας και χρονικότητας⁴⁸⁰».

Υ. Θεωρητικός διάλογος και αντίλογος

ι. Ορισμένες ενστάσεις

1. Η εξαφάνιση του Υποκειμένου και η ψευδαίσθηση της ελευθερίας

Η ενότητα αυτή αφορμάται από την αλτουσεριανή δομική αντίληψη για το Υποκείμενο και τη συλλογική δράση⁴⁸¹. Τούτο, διότι, στο πλαίσιο της δομικής του ανάλυσης, οι διαδικασίες υποκαθιστούν –αν δεν εξαφανίζουν εντελώς⁴⁸²– την έννοια του Υποκειμένου⁴⁸³. Έτσι, οι άνθρωποι δεν είναι παρά φορείς παραγωγικών σχέσεων και οι παραγωγικές σχέσεις δεν μπορούν να νοηθούν μέσα από την κατηγορία του υποκειμένου⁴⁸⁴. «τα υποκείμενα δεν είναι τίποτε άλλο, παρά μαριονέτες». ⁴⁸⁵ Με άλλα λόγια, στο αλτουσεριανό σχήμα ο καθορισμός των Υποκειμένων ανάγεται πάντα στις λειτουργίες της ιδεολογίας. Έχουμε, έτσι, μια απο-υποκειμενικοποιημένη διαδικασία, όπου τα μόνα πραγματικά Υποκείμενα είναι οι δεσπόζουσες δομές⁴⁸⁶.

Επομένως, αξίζει να διατυπώσουμε ορισμένες ενστάσεις στον λόγο του Γάλλου φιλοσόφου, ιδίως υπό το φως της μεταδομιστικής σκοπιάς. Θα επιχειρήσουμε, λοιπόν, να αποδομήσουμε τον Althusser, ιδίως από το πρίσμα της θεωρίας του Michel Foucault, ο οποίος, επί παραδείγματι, μια ανέπτυξε μια πιο διαφοροποιημένη κατανόηση της εξουσίας, της γνώσης και της υποκειμενικότητας⁴⁸⁷.

⁴⁸⁰ Michael Hardt/Antonio Negri, *Αυτοκρατορία [...]*, ό. π., σ. 536. Εμφορούμενος από ένα ανάλογο πνεύμα, ο Derrida, μας καλεί να υπερβούμε την υφιστάμενη κοινωνικο-πολιτικο-οικονομική κατάσταση, προς μία νέα Διεθνή, που θα εμπνέεται, όπως υποστηρίζει, από ένα πνεύμα δικαιοσύνης, που ο ίδιος βρίσκει στον μαρξισμό, βλ. Jacques Derrida, *Φαντάσματα [...]*, ό. π., σ. 26. Αυτό το εγχείρημα ενός ιδιότυπου μαρξιστικού κοσμοπολιτισμού έρχεται να αποτελέσει το αντίβαρο στον κλασικό καντιανό ρεπουμπλικανισμό, βλ. και Σπύρο Μακρή, *Jacques Derrida: Φαντάσματα του πολιτικού και ελευσόμενη δημοκρατία*, εκδ. Ι. Σιδέρης, Αθήνα, 2023, σ. 63

⁴⁸¹ Οφείλουμε να επισημάνουμε ότι, αν και αξίζει να σταθούμε και στην κριτική που διατυπώνει ο Derrida αναφορικά με την αλτουσεριανή γενεαλογία της ιδεολογίας (αναλυτικά βλ. Jacques Derrida, *Πολιτική [...]*, ό. π., σς. 34 επ.), στο πλαίσιο της παρούσας δεν θα επεκταθούμε σε άλλες προβληματικές πέραν αυτής του «Υποκειμένου».

⁴⁸² Αλεξάνδρα, *Φιλοσοφία των Κοινωνικών Επιστημών*, εκδ. Ζήτη, Θεσσαλονίκη, 2011, σ. 218

⁴⁸³ Βλ. Γιώργο Φορτούνη, *Αποδόμηση [...]*, ό. π., σ. 524

⁴⁸⁴ Για τον Michael Löwy, αυτές οι θέσεις του Althusser αποτελούν κατάλοιπα της σταλινικής βολονταριστικής ορθοδοξίας, βλ. Michael Löwy, *Ιστορισμός και Ανθρωπισμός στον Μαρξ ή ξαναδιαβάζοντας το Κεφάλαιο*, σε *Απάντηση στον Λουί Αλτουσέρ* (συλλ.), Εργατική Πάλη, Αθήνα, 2019, σς. 145 επ.. Στην ίδια κατεύθυνση και ο Ian Craib, καθότι «[α]υτό που ήθελε να κάνει ο Αλτουσέρ ήταν να αποστασιοποιηθεί από τον ορθόδοξο μαρξισμό, ενώ ταυτόχρονα τον περασιζόταν», βλ. Ian Craib, *Σύγχρονη κοινωνική θεωρία [...]*, ό. π., σ. 214

⁴⁸⁵ Ian Craib, *Σύγχρονη κοινωνική θεωρία [...]*, ό. π., σ. 247

⁴⁸⁶ Π.χ. ο μετασχηματισμός της ιδεολογίας των μαζών, για τον Althusser, «δεν μπορεί παρά να είναι έργο των ίδιων των μαζών, που δρουν εντός και μέσω οργανώσεων, οι οποίες είναι μαζικές οργανώσεις», βλ. Louis Althusser, *Για την Πολιτιστική [...]*, ό. π., σ. 32

⁴⁸⁷ Αναφερόμαστε, βέβαια, στα γραπτά του ύστερου Foucault. Τούτο διότι, ο δομιστής Foucault συμπλέει με τον Althusser π.χ. στη θέση ότι είναι οι δομές που καθορίζουν τη γλώσσα, όχι το υποκείμενο, βλ. Jean François Bert, Raymond Aron & Michel Foucault, μτφρ. Μιχάλης Κατσιμίτσης, εκδ. Ευρασία, Αθήνα, 2013, σ. 39. Σε παρόμοια κατεύθυνση και ο Derrida με το περίφημο «il n'y a rien hors du texte», δηλαδή ότι «δεν υπάρχει τίποτα εκτός κειμένου», βλ. Jacques Derrida, *Of Grammatology*, Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1976, σ. 158. Αυτή η φράση δεν

Σε πρώτο στάδιο, αξίζει να σταθούμε στους καταστατικούς στόχους που έθεσε ο Althusser, όταν διατύπωνε τη θεωρία του. Κύριος στόχος του αλτουσεριανού έργου είναι η συστηματική κριτική επεξεργασία της μαρξιστικής σκέψης –του ώριμου επιστημονικού έργου του Marx, για να ακριβολογούμε- η οποία κατά τον Althusser, πρέπει να απαγκιστρωθεί τόσο από τον εγελιανισμό, όσο και από τις χυδαιοϋλιστικές εκδοχές των Σοβιετικών. Απέναντι σ' αυτές τις ολιστικές και ουσιοκρατικές ερμηνείες, ο αλτουσεριανός δομισμός, επιχειρώντας να διαφοροποιηθεί από μια οικονομικά ντετερμινιστική εκδοχή, εισήγαγε την έννοια του *επικαθορισμού*, καθώς και της *σχετικής αυτονομίας*.

Από αυτό το σημείο, ακολούθως, μεταφερόμαστε στον επόμενο προβληματισμό μας, που αφορά την εκκίνηση του αλτουσεριανού έργου. Αναλυτικότερα, ο Althusser, όπως ήδη ειπώθηκε, δίνει μεγάλη έμφαση στο Κράτος, ως εργαλείο της άρχουσας τάξης. Μέσω αυτού, επιτυγχάνεται –κατασταλτικά ή ιδεολογικά- η διαμόρφωση της συνείδησης και της συμπεριφοράς των ατόμων. Η οπτική του είναι συνδεδεμένη, δηλαδή, με μια δικαιοκτική αντίληψη για το Κράτος, το οποίο συνιστά «*μια μηχανή παραγωγής νόμιμης εξουσίας*⁴⁸⁸».

Ωστόσο, για να επανέλθουμε στους Foucault και Negri, δεν είναι καθόλου βέβαιο ότι μια τέτοια σύλληψη της εξουσίας ενθαρρύνει την ευδοκίμηση αντίστασης και αντιπαράθεσης με την άρχουσα τάξη. Αντιθέτως, για τον Foucault «*[π]ρέπει να κόψουμε το κεφάλι του βασιλιά*⁴⁸⁹». Αυτή η μεσαιωνική μεταφορά αντιπροσωπεύει την απόρριψη των σταθερών και τρόπων σκέψης, υπέρ μιας πιο ευέλικτης και δυναμικής κατανόησης της πραγματικότητας.

Σύμφωνα με την οπτική του Foucault, είναι επιτακτική ανάγκη να απεμπλακούμε από τη συζήτηση που επικεντρώνεται στο νομικό πλαίσιο της εξουσίας και, αντίθετα, να δούμε την εξουσία ως μια ξεχωριστή και αυτοτελή οντότητα. Αυτό συνεπάγεται την απομάκρυνση από τη συμβατική ιεραρχική αντίληψη της διακυβέρνησης⁴⁹⁰. Στην ανάλυση της εξουσίας του Foucault, που ο ίδιος ονόμασε ως «*μικροφυσική ανάλυση της εξουσίας*», η εξουσία δεν θεωρείται ως μια μονολιθική δύναμη που προέρχεται από μια κεντρική εξουσία, αλλά ως μια πιο διαφοροποιημένη και στρατηγική έννοια και όχι ως απλή κατοχή⁴⁹¹.

υποδηλώνει ότι δεν υπάρχει πραγματικότητα χωρίς τη γλώσσα, κυριολεκτικά, αλλά απλώς ότι δεν μπορούμε να γνωρίζουμε γι' αυτήν εκτός των κειμένων. Το Υποκείμενο είναι αναγκασμένο να σκεφτεί, να εκφραστεί, να μιλήσει εντός μίας γλώσσας, που δεν έχει επινοήσει αυτό, αλλά του έχει δοθεί. Εκφράζομαι μέσω μιας γλώσσας που χρησιμοποιώ, άρα η γλώσσα έχει την πρωτοκαθεδρία εντός της σκέψης μου' είμαι αναγκασμένος να σκέφτομαι υπό τους κανόνες της γλώσσας, υποστηρίζει σχηματικά ο Derrida. Έτσι, «*[η] γλώσσα δεν [...] ταυτίζεται με τη νοηματοδότησή μας, πάντα λέει περισσότερα ή λιγότερα από όσα θέλουμε να πει [...] κανένα υποκείμενο δεν μπορεί να την κατακτήσει*» σε Δημήτρης Δημητρούλης, *Η αποδόμηση του Derrida*, σε *Η πολιτική και ηθική σκέψη του Jacques Derrida* (συνλ.), επιμ. Γεράσιμος Κακολύρης, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα, 2015, σ. 451

⁴⁸⁸ Louis Althusser, *Γιατί το Κράτος [...]*, ό. π., σ. 85

⁴⁸⁹ Michel Foucault, *Εξουσία, γνώση και ηθική*, μτφρ. Ζήσης Σαρίκας εκδ. Ύψιλον, Αθήνα, 1987, σελ. 24. Την ίδια οπτική απηχούν και οι παρατηρήσεις των Hardt/Negri, ώστε η σύγχρονη θεωρητική συζήτηση να παράσχει ένα πλαίσιο ανάλυσης πέρα από την έννοια της κυριαρχίας, βλ. Williams Caroline, *Affective processes without a subject: Rethinking the relation between subjectivity and affect with Spinoza*, σε *Subjectivity*, τ.3, τευχ. 3/Σεπτέμβριος 2010, σ. 245

⁴⁹⁰ Michel Foucault, *Πειθαρχική εξουσία [...]*, ό. π., σ. 105.

⁴⁹¹ «*[Η εξουσία] [π]ερισσότερο ασκείται παρά κατέχεται*», βλ. Gilles Deleuze, *Φουκώ [...]*, ό. π., σ. 54. Σε μια προσπάθεια συνένωσης της φουκωικής ανάλυσης με το μαρξιστικό πλαίσιο, ο Macherey προτείνει να εντάξουμε την εξουσία στο σχήμα βάση-εποικοδόμημα. Προτείνει, λοιπόν, να συλλάβουμε την φουκωική εξουσία –ως *μικροφυσική και διάχυτη*– ως στοιχείο που εμφανίζεται ήδη στο επίπεδο της βάσης, παρά ως κάτι που εμφανίζεται ως πτυχή του εποικοδομήματος. Έτσι, «*[η] αλήθεια της εξουσίας στην κοινωνία είναι οικονομική προτού καταστεί πολιτική*», βλ. Pierre Macherey, *Φουκώ και Μαρξ: το παραγωγικό υποκείμενο*, μτφρ. Τάσος Μπέτζελος, εκδ. Εκτός Γραμμής, Αθήνα, 2014, σ. 87

Έτσι, σε αντίθεση με τον Althusser, το σημείο εκκίνησης του Foucault εδράζεται στην πεποίθηση ότι οι σχέσεις εξουσίας είναι βαθιά ενσωματωμένες στον περίπλοκο ιστό των κοινωνικών αλληλεπιδράσεων και εκτείνονται πολύ πέρα από τα όρια του κράτους. Δεν ρέει ομοιόμορφα σαν ηλεκτρικό ρεύμα, αλλά μάλλον διαπερνά το σύνολο του κοινωνικού τοπίου⁴⁹². Για να το καταδείξει αυτό, προτείνει ότι θα πρέπει να φανταστούμε την εξουσία ως κάτι παρόμοιο με ένα δίκτυο. Σε αυτό το δίκτυο, τα άτομα όχι μόνο κινούνται μέσα στα διασυνδεδεμένα σκέλη του, αλλά βρίσκονται συνεχώς σε θέσεις όπου τόσο ασκούν όσο και βιώνουν τα αποτελέσματα αυτής της εξουσίας⁴⁹³.

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, δεν είναι παράλογο να υποστηρίξουμε ότι η ανάλυση του Althusser έχει άμεσες επιπτώσεις στην εννοιολόγηση της ελευθερίας. Αφού τα υποκείμενα είναι σχετικά ομοιογενείς οντότητες που διαμορφώνονται από μια ενιαία κυρίαρχη ιδεολογία, ελλείπει ο εννοιολογικός χώρος για να ενταχθεί στο αλτουσεριανό σχήμα η έννοια της ελευθερίας. Για να θυμηθούμε εκ νέου τα όσα προαναφέραμε, το αλτουσεριανό υποκείμενο είναι ελεύθερο μόνο στο βαθμό που υποτάσσεται στις επιταγές της δομής, και αυτό μάλιστα σε φαντασιακό επίπεδο⁴⁹⁴. Αυτή η θέση του Althusser, αναπόφευκτα, τον εγκλωβίζει σε μια θεώρηση όπου δεν υφίσταται χώρος για καμία δυνατότητα πραγματικής ελευθερίας, άρα και αντίστασης, παρά μόνο σε επίπεδο δομών.

Η χειραφέτηση, κατά τα ανωτέρω, συμβαίνει σε επίπεδο δομών και αποκλειστικά στο φαντασιακό επίπεδο. Όχι άδικα, προκαλείται μια αμηχανία, επομένως, καθότι η θεωρία του Althusser τείνει να καταπιέζει τη δράση των ατόμων, υπέρ μιας ντετερμινιστικής κατανόησης του τρόπου λειτουργίας της ιδεολογίας. Όμως, η ενόρασή μας καταδεικνύει ότι τα άτομα μπορούν να διαπραγματευτούν ενεργά, να αντισταθούν, να επανερμηνεύσουν και να απονοηματοδοτήσουν τις κυρίαρχες ιδεολογίες.

Αυτή την ενόραση φαίνεται να αντλαμβάνεται επαρκέστερα ο Foucault, υποστηρίζοντας μια μορφή *επιμέλειας εαυτού* που μπορεί να αντιπαρεταθεί με την καταπιεστική δύναμη της εξουσίας⁴⁹⁵. Εξάλλου, για τον Foucault «*εκεί όπου υπάρχει εξουσία υπάρχει αντίσταση [που] δεν βρίσκεται σε θέση εξωτερικότητας προς την εξουσία*⁴⁹⁶». Αντιθέτως, το πλαίσιο του Althusser δεν λαμβάνει επαρκώς υπόψη αυτές τις δυνατότητες. Σε τελευταία ανάλυση, λοιπόν, «*[τ]ο ουσιαστικό [...] πρόβλημα [...] είναι ότι [...] δεν μπορεί να εξακριβώσει τη δική του επιστημονική αλήθεια*⁴⁹⁷».

Μια ακόμη συστάδα αντεπιχειρημάτων ενάντια στην αλτουσεριανή σκέψη μπορεί να αρθρωθεί από μία καστοριαδική θεώρηση, μιας και οι θεωρητικές προκλήσεις των δύο στοχαστών αφορμώνται από τη φροϋδική και λακανική ψυχανάλυση. Εξάλλου, ο Καστοριάδης αρεσκόταν να αναπαράγει συχνά το περιώνυμο σύνθημα “*Althu sert à rien*⁴⁹⁸” (μτφρ. «ο Αλτουσέρ δεν χρησιμεύει σε τίποτα»).

⁴⁹² Ρεθυμιωτάκη Ελένη, *Πηγές [...]*, ό. π., σ. 151 και Αλέξανδρος Κιουπκιολής, *Το πολιτικό: Σύγχρονοι Στοχασμοί*, εκδ. Έρμα, Αθήνα, 2021, σ. 48

⁴⁹³ Michel Foucault, *Πειθαρχική εξουσία [...]*, ό. π., σ. 106

⁴⁹⁴ Ernesto Laclau/Chantal Mouffe, *Ηγεμονία [...]*, ό. π., σ. 168, βλ. και Terry Eagleton, *Ιδεολογία [...]*, ό. π., σ. 252. Στον ίδιο τόνο και ο Δοξιάδης, υποστηρίζοντας ότι «*[τ]ο υποκείμενο κατά τον Althusser είναι ελεύθερο μόνο στον χώρο του φανταστικού*», βλ. Κύρκο Δοξιάδη, *Υποκειμενικότητα [...]*, ό. π., σ. 59

⁴⁹⁵ Αλέξανδρος Κιουπκιολής, *Το πολιτικό [...]*, ό. π., σ. 52

⁴⁹⁶ Michel Foucault, *Ιστορία της σεξουαλικότητας: τ. Ι: Η δίψα της γνώσης*, μτφρ. Τάσος Μπέτζελος, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα, 2011, σ. 112

⁴⁹⁷ Todd May, *Το ξεστράτισμα του Φουκώ*, σε Todd May, *Εισαγωγή στον Μισέλ Φουκώ [...]*, ό. π., σ. 236

⁴⁹⁸ François Dosse, *Καστοριάδης: Μια ζωή*, μτφρ. Ανδρέας Παππάς, εκδ. Πόλις, Αθήνα, 2015, σ. 248

Για τον Καστοριάδη, η ταυτότητα του υποκειμένου, όπως εξάλλου και η πραγματικότητα καθεαυτή, αντανακλά κοινωνικά νοήματα και σημασίες. Έτσι, «[η] θεσμισμένη κοινωνία διαμορφώνει κάθε φορά τα άτομα [...] κοινωνία δημιουργεί τον κόσμο της, τον επενδύει με νόημα και δημιουργεί ένα απόθεμα σημασιών⁴⁹⁹».

Ωστόσο, το καστοριαδικό σχήμα φιλοδοξεί να αποφύγει αυτές τις συνέπειες· τούτο διότι θα εξαφανιζόταν, εν τέλει, οποιαδήποτε δυνατότητα διαφοροποίησης, διάστασης και αυτονομίας. Η χειραφετική διάσταση της ατομικής αυτονομίας έγκειται, όπως υποστηρίζει ο Καστοριάδης, στις λειτουργίες της ψυχής: πάντα καταλείπεται ανεπηρέαστο ένα κομμάτι της ψυχής⁵⁰⁰. Επομένως, η διαμόρφωση του ατόμου από την κοινωνία δεν ολοκληρώνεται ποτέ· η κοινωνική διαμόρφωση κάπου υστερεί, γιατί ένα κομμάτι του ατόμου «αντιστέκεται». Ο εαυτός τίθεται στο καστοριαδικό σχήμα ως στοχαζόμενη και αποφασίζουσα αρχή⁵⁰¹. Η δε διαύγαση, ως διαβουλευτική διαδικασία μεταξύ συνειδητού και ασυνειδήτου, ουδέποτε μπορεί να περατωθεί ολοκληρωτικά, ούσα μια ατέρμονη διερώτηση.

Έτσι, ενώ ο Althusser υποστηρίζει ότι το νόημα παράγεται την κυρίαρχη ιδεολογία και εργαλειοποιείται από την άρχουσα καπιταλιστική τάξη, ο Καστοριάδης αντιτείνει ότι το νόημα - ακόμα και αν η κοινωνική δημιουργία έχει βαρύνοντα ρόλο - δεν είναι εξ ολοκλήρου καθορισμένο, αφού το υποκείμενο συμμετέχει ενεργά στη διαδικασία νοηματοδότησής του⁵⁰². Το καστοριαδικό υποκείμενο διαθέτει πάντα τη δυνατότητα να συγκροτηθεί και αναστοχαστικά· εσωτερικεύει μεν τα κοινωνικά περιεχόμενα, αλλά το φαντασιακό τα επανανοηματοδοτεί⁵⁰³. Με άλλα λόγια, στο καστοριαδικό σχήμα το υποκείμενο αντιμετωπίζεται ως ένα δημιουργικό ον, που δύναται να συνδιαμορφώσει, μαζί με τους κοινωνικούς θεσμούς, τον εαυτό του⁵⁰⁴.

Αυτές οι θέσεις του Καστοριάδη έχουν άμεσες επιπτώσεις στο σχήμα του Althusser, αφού το δομιστικό του σχήμα φαίνεται να καταρρέει. Τούτο διότι, το προλεταριάτο χάνει τον ρόλο του ως υποκειμένου της επαναστατικής διαδικασίας, ρόλος που ανατίθεται στο υποκείμενο αρχικώς και στην κοινωνία -εν συνόλω- δευτερευόντως⁵⁰⁵.

⁴⁹⁹ Κορνήλιος Καστοριάδης, *Οι ομιλίες στην Ελλάδα*, εκδ. Ύψιλον/Βιβλία, Αθήνα, 2020, σς. 58,59

⁵⁰⁰ Κορνήλιος Καστοριάδης, *Η φαντασιακή Θέσμιση της Κοινωνίας*, μτφρ. Σωτήρης Χαλικιάς, Γιούλης Σπαντιδάκης, Κώστας Σπαντιδάκης, επιμ. Κώστας Σπαντιδάκης, 16η έκδ., Κέδρος, Αθήνα, 1978, σ. 450

⁵⁰¹ Κορνήλιος Καστοριάδης, *Η άνοδος της ασημαντότητας*, μτφρ. Κώστας Κουρεμένος, εκδ. Ύψιλον/Βιβλία, Αθήνα, 2021, σ. 196

⁵⁰² Κορνήλιος Καστοριάδης, *Η φαντασιακή Θέσμιση [...]*, ό. π., σ. 348, βλ. και Marcela Tovar – Restrepo, *Καστοριάδης [...]*, ό. π., σ. 245

⁵⁰³ Κορνήλιος Καστοριάδης, *Η φαντασιακή Θέσμιση [...]*, ό. π., σ. 349, βλ. και Marcela Tovar – Restrepo, *Καστοριάδης [...]*, ό. π., σ. 245

⁵⁰⁴ Βλ. Αλέξανδρο Κιουπκιολή, *Φιλοσοφίες της ελευθερίας: Από τον Μαρξ και τον κλασικό φιλελευθερισμό ως τον Καστοριάδη, τον Foucault και τη δημοκρατία των κοινών*, εκδ. Kallipos, 2015, σ. 11, ηλεκτρονικά διαθέσιμο στον ιστότοπο <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/3.0/gr/>

Εντούτοις, η ιδιαίτερη περίπτωση της καστοριαδικής αυτονομίας, φαίνεται να αντιμετωπίζει μια ενδογενή δυσκολία, πηγάζουσα από τις ίδιες προκείμενες της καστοριαδικής φιλοσοφίας. Αν, λάβουμε σοβαρά υπόψη την καστοριαδική θέση, θα καταλήξουμε στο συμπέρασμα ότι τόσο ο Μάκβεθ, όσο και το Άουσβιτς, είναι κοινωνικές κατασκευές, προκύπτουν από το κοινωνικό φαντασιακό. Όμως, υφίσταται χαώδης αξιακή διαφοροποίηση μεταξύ αυτών των κατασκευών. Συνεπώς, πού έγκειται αυτή η διαφοροποίηση; Ο Έλληνας στοχαστής δεν μπορεί να δικαιολογήσει, συνεπώς, γιατί επιδοκιμάζει την ελευθερία και τη δημοκρατία, αφού για τον ίδιο «[ε]πιθυμούμε μία κοινωνία μέσα στην οποία τα άτομα να είναι ίσα και ελεύθερα. Για ποιο λόγο θα πει κανείς, τη θέλετε; Τη θέλουμε, αυτό είναι όλο. *Because*». Βλ. αναλυτικά Κορνήλιο Καστοριάδη *Η φαντασιακή θέσμιση [...]*, ό. π., σ. 516 και Κορνήλιος Καστοριάδης, *Η ελληνική ιδιαιτερότητα: Τόμος Γ [...]*, ό. π., σ. 278

⁵⁰⁵ Κορνήλιος Καστοριάδης, *Η φαντασιακή Θέσμιση [...]*, ό. π., σς. 53 επ., βλ. και François Dosse, *Καστοριάδης [...]*, ό. π., σ. 151

Σε γενικές γραμμές, λοιπόν, ο Althusser δεν μπορεί εύκολα να αποφύγει ό,τι καταλογίζεται στον Spinoza: ότι το υποκείμενο δεν είναι παρά το αποτέλεσμα ενός ιδιότυπου ντετερμινισμού, έστω και αν αυτός είναι ένας ντετερμινισμός μιας αστάθμητης συνάντησης.

2. Είναι εφικτός ένας δημοκρατικός δρόμος προς τον σοσιαλισμό;

Ο Πουλαντζάς συζήτησε τον πιθανό μετασχηματισμό του κράτους προς μια δημοκρατική σοσιαλιστική κατεύθυνση. Οραματίστηκε ένα κράτος που θα είναι υπεύθυνο, ευαίσθητο και συμμετοχικό, εξυπηρετώντας τα συμφέροντα της εργατικής τάξης και του ευρύτερου πληθυσμού. Αυτός ο μετασχηματισμός θα περιελάμβανε τη μετάβαση από το καπιταλιστικό κράτος σε ένα σοσιαλιστικό κράτος, με την ενεργή συμμετοχή των κοινωνικών κινημάτων⁵⁰⁶.

Ωστόσο, αν η κατάλυσή της ατομικής ιδιοκτησίας και της φιλελεύθερης οικονομίας είναι εξ αντικειμένου αδύνατη, λόγω των σχετικών μη αναθεωρήσιμων συνταγματικών διατάξεων, πώς είναι δυνατή η καθιέρωσή ενός δημοκρατικού σοσιαλισμού⁵⁰⁷; Αυτοί οι προβληματισμοί, που διατρέχουν και διαποτίζουν το έργο του Μάνεση, θα αποτελέσουν την αφορμή μας για την στοιχειοθέτηση μιας κριτικής στο πρόταγμα του Πουλαντζά.

Αρχικά, θα σταθούμε στον ακρογωνιαίο λίθο της σκέψης του Πουλαντζά, ότι δηλαδή το Κράτος αποτελεί μια συμπύκνωση κοινωνικών συσχετισμών, ενώ το δίκαιο εκφράζει ακριβώς αυτό τον συσχετισμό⁵⁰⁸. Ακολουθώντας αυτή η θέση συνεπάγεται, υποστηρίζει ο Πουλαντζάς⁵⁰⁹, ότι η αστική τάξη μπορεί ενδεχομένως να μην εκπροσωπείται πλήρως από ένα Κράτος της αρεσκείας της. Μία πρώτη δυσκολία, συνεπώς, σε αυτό το σημείο είναι ήδη φανερή. Ο Πουλαντζάς δεν εξηγεί με σαφήνεια το πώς η σημερινή αστική τάξη –εάν αποδεχτούμε τις προγενέστερες τοποθετήσεις– επιτυγχάνει την αναπαραγωγή των ταξικών όρων της παραγωγής σε νομικο-πολιτικό πλαίσιο.⁵¹⁰

Η δεύτερη κριτική που οφείλουμε να υπογραμμίσουμε είναι –παραδόξως– ένα σημείο που καταλογίζει στη φουκωική ανάλυση: ότι αγνοεί το κυρίαρχο χαρακτηριστικό του καπιταλιστικού δικαίου, δηλαδή το μονοπώλιο της κρατικής βίας. Η ιστορική πείρα του πειράματος της Χίλης συντείνουν σε αυτό το συμπέρασμα⁵¹¹. Ότι δηλαδή χωρίς τη λενινιστική συντριβή του αστικού

⁵⁰⁶ Σταχυολογώντας τις σκέψεις του Πουλαντζά, ως κοινωνικά κινήματα συλλαμβάνονται το φοιτητικό, το οικολογικό, το φεμινιστικό, οι επιτροπές γειτονιών, το αυτονομιστικό κ.ά., βλ. Πορτάλιου Ελένη, *Ο δημοκρατικός δρόμος για τον σοσιαλισμό*, σε *Ο Πουλαντζάς σήμερα* (συνλ.), εκδ. Νήσος, Αθήνα, 2012, σ. 326

⁵⁰⁷ Αριστόβουλος Μάνεσης, *Οι κύριες συνιστώσες του συστήματος θεμελιωδών δικαιωμάτων του Συντάγματος του 1975*, σε Αριστόβουλος Μάνεσης, *Συνταγματική θεωρία και πράξη (1980 – 2000)*, τ. II, εκδ. Σάκκουλας, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 2007, σ. 540

⁵⁰⁸ βλ. αναλυτικά Νίκο Α. Πουλαντζά, *Το κράτος, η εξουσία [...]*, ό. π., σ. 132

⁵⁰⁹ «[Α]ν η αστική τάξη μπορούσε να συγκροτήσει το Κράτος από το Α ως το Ω [...] δεν είναι καθόλου πρόδηλο ότι θα διάλεγε τούτο εδώ», βλ. αναλυτικά Νίκο Α. Πουλαντζά, *Το κράτος, η εξουσία [...]*, ό. π., σ. 127

⁵¹⁰ Διονύσης Τζαρέλλας, *Ο Πουλαντζάς ως θεωρητικός της μετάβασης*, σε *Ο Νίκος Πουλαντζάς 40 χρόνια μετά* (συνλ.), εκδ. ΕΦ.ΣΥΝ σε συνεργασία με το Ινστιτούτο «Νίκος Πουλαντζάς», 2019, σ. 144

⁵¹¹ Δημήτρης Μπελαντής, *Αριστερά [...]*, ό. π., σ. 150

Κράτους και του Κεφαλαίου⁵¹², ένας δημοκρατικός σοσιαλισμός, ως διαδικασία μετασχηματισμού της αστικής δημοκρατίας, καθίσταται όνειρο θερινής νυκτός⁵¹³.

Ένα τρίτο σημείο αποτελεί η στρατηγική του κρατικού μετασχηματισμού. Ήδη αναφέραμε την αμφιθυμία στα λεγόμενα του Πουλαντζά. Σε άλλα σημεία θεωρεί αναγκαία την επιβίωση του κοινοβουλευτισμού, ενώ σε άλλα υποστηρίζει ενθέρμως τις αυξημένες δράσεις των λαϊκών μαζών⁵¹⁴. Πώς, όμως, μπορούν να συνυπάρξουν αυτές οι ριζικά ετερογενείς έννοιες⁵¹⁵; Αντίστοιχες δυσκολίες παρατηρούμε και αλλού. Έτσι, ενώ ο στόχος φαίνεται κατανοητός, η ανάλυση του Πουλαντζά δεν φαίνεται να μας παρέχει μια καθαρή αντίληψη για τη μετάβαση. Παράλληλα, η θεωρία του Πουλαντζά μάλλον αδυνατεί να μας παράσχει μια πειστική και ακριβή εικόνα για τον ακριβή πολιτικό χαρακτήρα ενός ιδιότυπου αμεσοδημοκρατικού/κοινοβουλευτικού σοσιαλιστικού κράτους⁵¹⁶.

Ως προς αυτούς τους προβληματισμούς, ο Étienne Balibar θα επισημάνει, λ.χ., ότι τα λαϊκά κινήματα δεν αποτελούν αντιθετικές δυνάμεις που μπορούν να μετασχηματίσουν την κρατική αυθεντία εκ των έσω. Τούτο διότι, «οι μάζες δεν βρίσκονται εκτός κράτους [...] αλλά είναι πάντοτε ήδη ενταγμένες σε ένα δίκτυο κρατικών σχέσεων⁵¹⁷», τουτέστιν οι μάζες έχουν παραχθεί και αυτές μέσω κοινωνικών σχέσεων, θεσμών, συμπεριφορών, τάσεων. Συνεπώς, ο Balibar θα καταλήξει ότι και οι μάζες –άρα και το εργατικό κίνημα– έχουν συγκροτηθεί με ιδεολογικές λειτουργίες («στους εξαναγκασμούς των κρατικών σχέσεων»)⁵¹⁸.

Τέλος, οφείλουμε να σταθούμε και στο πρόβλημα του ρεφορμισμού. Οι περιστασιακές νίκες των υποτελών τάξεων, επί παραδείγματι με την ψήφιση κάποιων ευνοϊκών νομοθετημάτων, τείνουν να υποδαυλίζουν και να συσκοτίζουν σε ορισμένες ιστορικές συγκυρίες το ζήτημα της ταξικής πάλης⁵¹⁹. Ένα τέτοιο πλαίσιο, συνεπώς, θέτει υπό αμφισβήτηση κάθε ριζοσπαστική αντιπαράθεση. Συμπλέοντας σε αυτό το σημείο με τη διορατικότητα του Althusser, «[η] αστική ταξική πάλη δεν αφοπλίζεται ποτέ [...] αν υποχρεώνεται να παραχωρήσει έδαφος [...] το ανακτά [...] σε συνθήκες [πολύ] ευνοϊκότερες⁵²⁰».

⁵¹² Για τον Lenin, το ζήτημα της εξουσίας και της συντριβής του Κεφαλαίου είναι ένα ζήτημα που δεν μπορεί να παρακαμφθεί, καθότι καθορίζει το παν της επανάστασης, βλ. Αλέξανδρο Χρύση, *Για τη διαλεκτική εξουσίας και επανάστασης*, εκδ. ΚΨΜ, Αθήνα, 2009, σ. 1. Έτσι, ακριβώς επειδή «το Κράτος είναι όργανο ταξικής κυριαρχίας [...] και προϊόν των ανειρήνευτων ταξικών αντιθέσεων [...] μπορούμε να πούμε, χωρίς τον φόβο να πέσουμε έξω [...] ότι [η] αντικατάσταση του αστικού κράτους από το προλεταριάτο είναι αδύνατο να γίνει χωρίς τη βίαιη επανάσταση», βλ. V.I. Lenin, *Κράτος [...]*, ό. π., σς. 14, 24, 29

⁵¹³ Δημήτρης Καλτσώνης, *Τι είναι το Κράτος*, εκδ. Τόπος, Αθήνα, 2016, σ. 32

⁵¹⁴ James Martin, *Η ηγεμονία ως επιχείρημα*, σε *Ο Πουλαντζάς σήμερα* (συλλ.), εκδ. Νήσος, Αθήνα, 2012, σ. 60

⁵¹⁵ Άγγελος Ελεφάντης, *Ο Νίκος Πουλαντζάς, παιδί της εποχής του*, σε *Ο Πουλαντζάς σήμερα* (συλλ.), εκδ. Νήσος, Αθήνα, 2012, σ. 403

⁵¹⁶ Δημήτρης Τζανακόπουλος, *Αντιπροσωπευτική δημοκρατία [...]*, ό. π., σ. 335

⁵¹⁷ Étienne Balibar, *Κράτος, κόμμα, μετάβαση* σε Étienne Balibar, *Κράτος [...]*, ό. π., σ. 67

⁵¹⁸ Étienne Balibar, *Κράτος, κόμμα [...]*, ό. π., σ. 68. Βλ. και Παναγιώτη Σωτήρη, *Επίμετρο*, σε Étienne Balibar, *Κράτος, μάζες, πολιτική*, μτφρ. Τάσος Μπέτζελος, εκδ. Εκτός Γραμμής, Αθήνα, 2014, σς. 234, 235, 236

⁵¹⁹ Τον τόνο μιας τέτοιας κριτικής δίνει ο Lenin ήδη από τις απαρχές του 20^{ου} αιώνα, όπου χαρακτηρίζει απαράδεκτα ρεφορμιστική μια τέτοιου τύπου ανάλυση. Έτσι, παραθέτοντας το εξής απόσπασμα –«[σ]τον Κάουτσκι δε μένει άλλο, παρά η ευχάριστη παρέα με τους [...] Πλεχάνοφ [...] που είναι απόλυτα σύμφωνοι να παλέψουν για τη μετατόπιση του συσχετισμού των δυνάμεων μέσα στην κρατική εξουσία [...] Ολο το συνειδητό προλεταριάτο [πρέπει] να είναι [...] στον αγώνα όχι για τη μετατόπιση του συσχετισμού των δυνάμεων αλλά για το γκρέμισμα της αστικής τάξης», βλ. V.I. Lenin, *Κράτος [...]*, ό. π., σς. 141, 142 - μπορούμε εύλογα να ισχυριστούμε ότι ο Lenin δεν θα χαιρέτιζε με θέρμη την ανάλυση του Πουλαντζά.

⁵²⁰ Louis Althusser, *Οι ιδεολογικοί μηχανισμοί του κράτους [...]*, ό. π., σ. 203

Είναι βέβαιο ότι ο Πουλαντζάς έχει απαντήσεις στα ερωτήματα αυτά. Όπως, για παράδειγμα, αναγνωρίζει ότι το εγχείρημά του καθίσταται αίοιο, αφενός λόγω του ρεφορμισμού, αφετέρου λόγω έντονης δράσης του αντιπάλου⁵²¹. Ακολούθως, παραδέχεται ότι η καταστροφή των αστικών μηχανισμών βασίζεται σε λογική σκέψη⁵²². Ωστόσο, τα ερωτήματα και οι προβληματισμοί παραμένουν: οι προβλέψεις του Πουλαντζά επιβεβαιώθηκαν; Έχουμε λόγους να ενστερνιζόμαστε τον ρομαντισμό και την αισιοδοξία των δεκαετιών του '60 και του '70, ειδικά ως προς τη δημοκρατική πορεία προς τον σοσιαλισμό⁵²³;

Οι αναλύσεις του στο *Κράτος, Εξουσία, Σοσιαλισμός* συντείνουν προς μια αρνητική απάντηση, αφού ο Πουλαντζάς αρνούνταν πεισματικά να επιδοκιμάσει τα σενάρια συρρίκνωσης των εθνικών-κρατών (και τη συνακόλουθη ρήξη στην παραδοσιακή σχέση μεταξύ Κράτους-κυριαρχίας) ελέω παγκοσμιοποίησης. Έτσι, ενώ το παρελθόν –όπως, για παράδειγμα η εμπειρία του σταλινισμού και η σοβιετική επέμβαση στην τότε Τσεχοσλοβακία, στη λεγόμενη *Άνοιξη της Πράγας*– δικαιώνει τις αναλύσεις του Πουλαντζά⁵²⁴ – το παρόν και το μέλλον φαίνεται να τον διαψεύουν⁵²⁵.

Το έργο του, συνεπώς, φαίνεται να ξεπεράστηκε από την ίδια την ιστορία, τις νέες ιστορικές πραγματικότητες, καθώς και από τις ραγδαίες εξελίξεις σε παγκόσμιο επίπεδο που διαδραματίστηκαν από τον θάνατό του και έπειτα⁵²⁶.

3. Ενστάσεις κατά του μεταμοντέρνου λόγου και η περίπτωση του Teubner

Προλογικά, παρόλο που παρότι οι Jürgen Habermas και Antonio Negri μπορεί να μην έχουν εμπλακεί σε άμεσες συζητήσεις, δεδομένων των διαφορετικών τομέων εστίασης και φιλοσοφικών προσεγγίσεών τους, είναι δυνατόν να εντοπιστούν ορισμένες πτυχές της χαμπερμασιανής φιλοσοφίας του που θα μπορούσαν να θεωρηθούν ως έμμεσα επικριτικές ή αποκλίνουσες από την πολιτική φιλοσοφία του Negri. Τούτο, διότι, το έργο του Negri επηρεάστηκε σε μεγάλο βαθμό από τις αναλύσεις του Foucault.

Επομένως, εν τίνι μέτρω, ο Habermas θα μπορούσε να καταλογίσει στον Negri τα ίδια αποπήματα που καταλόγσει και στον Foucault: ότι, δηλαδή «η μεταμοντέρνα σκέψη [του] απλώς σφετερίζεται μια υπερβατική θέση, ενώ στην πραγματικότητα παραμένει εξαρτημένη από τους όρους της κατανόησης της νεωτερικότητας»⁵²⁷. Περαιτέρω, σχεδόν σε κάθε διάβημα το Negri ενυπάρχει «μια στενοκέφαλη θέληση για εξουσία», δίχως «να προβλέπ[εται] καμία συστηματική πρόταση για την καθημερινή πρακτική»⁵²⁸. Τέλος, μπορούμε με αρκετή σιγουριά να υποστηρίξουμε ότι ο Habermas θα καυτηρίαζε τη θέση του Negri, αναφορικά με την κοινωνική αναπαραγωγή· η

⁵²¹ Βλ. αναλυτικά Νίκο Α. Πουλαντζά, *Το κράτος, η εξουσία [...]*, ό. π., σς. 375, 376

⁵²² Löwy Michael, *Δημοκρατία και Σοσιαλισμός*, σε *Ο Πουλαντζάς σήμερα* (συλλ.), εκδ. Νήσος, Αθήνα, 2012, σ. 306

⁵²³ Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Η σκέψη του Πουλαντζά και η τρέχουσα συγκυρία*, σε *Ο Πουλαντζάς σήμερα* (συλλ.), εκδ. Νήσος, Αθήνα, 2012, σ. 390

⁵²⁴ Αριστείδης Μπαλτάς, *Το «πρόγραμμα Αλτουσέρ» και ο Πουλαντζάς*, σε *Ο Πουλαντζάς σήμερα* (συλλ.), εκδ. Νήσος, Αθήνα, 2012, σ. 67

⁵²⁵ Martin Carnoy- Manuel Castells, *Globalization, the knowledge society and the Network State: Poulantzas at the millennium*, Global Networks, 2001, σς. 1-18

⁵²⁶ Προς υπεράσπιση του Πουλαντζά, «κανείς δεν μπορεί να υπερβεί την εποχή του, μόνο να την εκφράσει με τον επαρκέστερο δυνατό τρόπο», βλ. Γιώργο Φαράκλα, *Η λογική [...]*, ό. π., σ. 52

⁵²⁷ Jürgen Habermas, *Ο φιλοσοφικός λόγος της νεωτερικότητας : Δώδεκα παραδόσεις*, μτφρ. Λευτέρης Αναγνώστου, Αναστασία Καραστάθη, επιμ. σειράς Λευτέρης Αναγνώστου, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 1993, σ. 19

⁵²⁸ Jürgen Habermas, *Ο φιλοσοφικός [...]*, ό. π., σς. 416, 502

αναπαγωγή της κοινωνίας ως σύνολο ενός ανώνυμου συλλογικού, το οποίο συνθέτει και νοηματοδοτεί, καταλήγει στην προσωποποίηση της κοινωνίας⁵²⁹.

Στον ίδιο ορίζοντα μπορούμε να εντάξουμε και την επιχειρηματολογία της Benhabib, αναφορικά με τη θεσμική δυναμική των δημοκρατικών θεσμών. Για την Benhabib οι συνταγματικές παραδόσεις επιτρέπουν στις δημοκρατίες να επανανοηματοδοτούνται, να αυτό-αμφισβητούνται και να αυτοδιορθώνονται⁵³⁰. Αυτή η διαδικασία επανανοηματοδότησης και επανερμηνείας των αρχών και των νόμων αποτελεί το κατεξοχήν κυρίαρχο χαρακτηριστικό της διαβουλευτικής δημοκρατίας. Οι λεγόμενες *δημοκρατικές επαναλήψεις*, μέσω της δημόσιας σφαίρας και των διαδικασιών της διαβούλευσης, είναι ο μόνος τρόπος να οδηγηθούμε σε καταστατικές αρχές καθολικής ισχύος.

Όπως υποστηρίζει η Benhabib -ακολουθώντας σε αυτό το σημείο τον Derrida- το νόημα και η ουσία του Λόγου μετασχηματίζονται κάθε φορά που επαναλαμβάνεται. Η επανεκφορά του Λόγου εξοστρακίζει το παγιωμένο περιεχόμενο, εισάγοντας νέα νοήματα. Έτσι, στο πλαίσιο της κοινότητας, τα διαλέγομενα υποκείμενα, μέσω του Λόγου, δύνανται να επιχειρηματολογήσουν, να αναστοχαστούν, καθώς και να επαναπροσδιορίσουν τα υπάρχοντα νοήματα. Με αυτό τον τρόπο, η ηθική του διαλόγου οδηγεί στην ανάδειξη και ενσωμάτωση της διαφοράς και, καταληκτικά, στη δικαιοπολιτική νομιμοποίηση των καθολικών αρχών που υιοθετούνται στο κοινοτιστικό πλαίσιο της διαβούλευσης.

Μια από τις κύριες επικρίσεις του έργου του Negri είναι η έλλειψη σαφήνειας. Η γραφή του εμφανίζεται ως πυκνή και αφηρημένη, καθιστώντας δύσκολο για πολλούς αναλυτές να κατανοήσουν πλήρως τα επιχειρήματά του. Ο Negri χρησιμοποιεί συχνά αφηρημένες και άκρως θεωρητικές έννοιες, όπως *αυτοκρατορία* και *πλήθος*⁵³¹. Οι έννοιες αυτές είναι ανεπαρκώς καθορισμένες και στερούνται εμπειρικής βάσης, γεγονός που καθιστά δύσκολη την εφαρμογή τους σε συγκεκριμένες πολιτικές αναλύσεις⁵³².

Περαιτέρω, οι θεωρήσεις του Negri τείνουν να είναι ανιστορικές, ακριβώς λόγω του αφηρημένου χαρακτήρα τους. Αυτό, κατά παράδοξο τρόπο, ταξινομεί τις υπό εξέταση αναλύσεις στις *μεγάλες αφηγήσεις*, παρότι καταστατικά ο στοχαστής αντιτίθεται ακριβώς σε ένα τέτοιο εγχείρημα. Αυτή η έλλειψη ιστορικής εξειδίκευσης κρίνεται ότι οδηγεί σε υπεραπλουστεύσεις και σε αδυναμία αντιμετώπισης της πολυπλοκότητας των πολιτικών και οικονομικών συστημάτων του πραγματικού κόσμου⁵³³. Στην κατεύθυνση αυτής της κριτικής, η περιγραφή της *αυτοκρατορίας* από τους Negri/Hardt, αποτελεί μια πλήρη διαστρεβλωμένη εικόνα για το διεθνές σκηνικό⁵³⁴.

Μία επιπρόσθετη σειρά αντεπιχειρημάτων αρθρώνεται αναφορικά με τον συμμετοχικό σοσιαλισμό του Negri. Υποστηρίζεται ότι το όραμά του για μια παγκόσμια, αποκεντρωμένη και μετα-καπιταλιστική κοινωνία είναι μη ρεαλιστικό και αποσυνδεδεμένο από τις πρακτικές

⁵²⁹ Jürgen Habermas, *Ο φιλοσοφικός [...]*, ό. π., σ. 409

⁵³⁰ Seyla Benhabib, *Democracy and Difference: Reflections on the Metapolitics of Lyotard and Derrida*, *The Journal of Political Philosophy* 2: 1, 1994, σ. 13

⁵³¹ Pietro Di Nardo, *The Empire does not exist - a critique of Toni Negri's ideas*, διαθέσιμο σε <https://www.marxist.com/toni-negri-empire-critique150103.htm> [τελευταία πρόσβαση 16.9.2023]

⁵³² David McLellan, *Ο μαρξισμός μετά [...]*, ό. π., σ. 407

⁵³³ Michael Heinrich, *Το Κεφάλαιο [...]*, ό. π., σ. 246

⁵³⁴ Michael Heinrich, *Το Κεφάλαιο [...]*, ό. π., σ. 246

προκλήσεις της πολιτικής και οικονομικής αλλαγής⁵³⁵. Έτσι, δεν παρέχεται επαρκής καθοδήγηση για το πώς θα επιτευχθούν οι μετασχηματισμοί που οραματίζεται. Αυτό συνεπάγεται μια έλλειψη πολιτικής στρατηγικής και ενός οργανωτικού πλαισίου⁵³⁶, εγκλωβίζοντας τον Negri –κατά μία διατυπωθείσα κριτική– απλώς στο επίπεδο μιας φιλοσοφικής συζήτησης. Οι θεωρίες του, δηλαδή, δεν μπορούν παρά να παραμείνουν καθαρά θεωρητικές, με περιορισμένο περιορισμένο αντίκτυπο στα πολιτικά κινήματα του πραγματικού κόσμου.

Εντούτοις, επί μαρξιστικής βάσης, το –μαλλον– σοβαρότερο επιχείρημα που ευσταθεί, σχετίζεται με το χειραφετητικό πρόγραμμα του Negri. Ειδικότερα, ο Negri –συνειδητά– τείνει να αποσυνδέσει τον ρόλο της εργατικής τάξης στην ανάλυσή του, εστιάζοντας αντ' αυτού σε πιο αφηρημένες κατηγορίες όπως το *πλήθος*⁵³⁷. Έτσι, ο ίδιος θεωρεί ότι «ο γερο-τυφλοπόντικας του Marx εν τέλει ψόφησε⁵³⁸», υποστηρίζοντας ένα πρόταγμα ανθρώπινης, μεταφιλελεύθερης και μετασοσιαλιστικής, παρά ταξικής χειραφέτησης⁵³⁹. Παρατηρούμε ότι στην ανάλυση του μεταμοντέρνου Negri –σε αντίθεση με Negri της εργατικής αυτονομίας– απουσιάζει η οποιαδήποτε αναφορά στο μαρξιστικό επαναστατικό πρόταγμα⁵⁴⁰. Ο στοχαστής, ακολούθως, προτάσσει την αυτοδημιουργία του *πλήθους* και τον αναστοχασμό, επιχειρώντας να δείξει ότι το μαρξικό πρόγραμμα στην πραγματικότητα δεν χρειάζεται να στηριχθεί στις έννοιες της οικονομικής εκμετάλλευσης και της ταξικής πάλης⁵⁴¹. Είναι, όμως, «η ταξική πάλη [η έννοια] που δεν χάνει από τα μάτια του κανέναν [...] που έχει διδαχτεί από τον Marx⁵⁴²».

Επιπροσθέτως, μια ακόμη κριτική που διατυπώνεται εντός του μαρξιστικού πλαισίου, διατείνεται ότι οι Negri και Hardt διαστρεβλώνουν αρκετές από τις πιο θεμελιώδεις αρχές της μαρξικής ανάλυσης. Πιο συγκεκριμένα, υποστηρίζεται ότι οι Negri/Hardt τείνουν να επικεντρώνονται σε ένα δευτερεύον επίπεδο του καπιταλισμού –αυτό της κοινωνικής αναπαραγωγής– χωρίς να ειπώνεται κάτι ουσιαστικό για την ταξική πάλη, τη δυναμική που ενυπάρχει εντός του προλεταριάτου και την συνακόλουθη ανατροπή των παραγωγικών σχέσεων⁵⁴³. Είναι εμφανής η έντονη επιθυμία τους να αφαιρέσουν από τη φάση της παραγωγής τη δυνατότητα επαναστατικού μετασχηματισμού της κοινωνίας. Επιδιώκουν με πολυάριθμες μεθόδους να μετατρέψουν ένα δευτερεύον επίπεδο του καπιταλιστικού συστήματος, π.χ. τη φάση της αναπαραγωγής και της κατανάλωσης, σε επίπεδο πρωταρχικής σημασίας. Η προσπάθεια αυτή δεν είναι τυχαία και έχει συγκεκριμένο πολιτικό κίνητρο.

Από την άλλη, ο Karl Marx, ως στοχαστής της επανάστασης⁵⁴⁴, θεωρεί την πάλη των τάξεων ως κινητήριο δύναμη της εξέλιξης των ανθρωπίνων κοινωνιών στην κίνηση προς μια

⁵³⁵ Αλέξανδρος Χρύσης, *Ο Marx του κομμουνισμού [...]*, ό. π., σ. 21

⁵³⁶ Γιάννης Φλυτζάνης, *Ριζοσπαστική δημοκρατία [...]*, ό. π., σ. 80

⁵³⁷ Frieder Otto Wolf, *Η επικαιρότητα του ζητήματος του Κράτους*, σε *Ο Νίκος Πουλαντζάς 40 χρόνια μετά* (συλλ.), εκδ. ΕΦ.ΣΥΝ σε συνεργασία με το Ινστιτούτο «Νίκος Πουλαντζάς», 2019, σ. 161

⁵³⁸ Michael Hardt/Antonio Negri, *Αυτοκρατορία [...]*, ό. π., σς. 93 επ.

⁵³⁹ Michael Hardt/Antonio Negri, *Πλήθος: πόλεμος και δημοκρατία [...]*, ό. π., σ. 320

⁵⁴⁰ Χάρης Παπαχαράλαμπος, *Φιλοσοφία Δικαίου [...]*, ό. π., σ. 165

⁵⁴¹ Todd May, *Μετά τον Φουκώ*, σε Todd May, *Εισαγωγή στον Μισέλ Φουκώ [...]*, ό. π., σ. 248

⁵⁴² Walter Benjamin, *Θέσεις [...]*, ό. π., σ. 11. Για τον Lenin, βέβαια, η έννοια της ταξικής πάλης στερείται περιεχομένου, αν δεν επεκτείνεται ως στάδιο ενός συνολικού αγώνα, που καταλήγει στη δικτατορία του προλεταριάτου, βλ. V.I. Lenin, *Κράτος [...]*, ό. π., σ. 43.

⁵⁴³ Pietro Di Nardo, *The Empire [...]*, ό. π.

⁵⁴⁴ Εξάλλου, διερχόμενοι τις σκέψεις του ίδιου του Engels αναφορικά με το έργο του Marx, παρατηρούμε ότι «η προοπτική [της] πιο μεγάλη[ς] επανάσταση[ς] όλων των εποχών» ανάγεται στην κατανόηση –εκ μέρους του προλεταριάτου– των υλικών όρων ζωής, βλ. Friedrich Engels, *Η κριτική της Πολιτικής Οικονομίας του Καρλ Μαρξ*,

κοινωνία κομμουνιστική, θεωρώντας την εργατική τάξη ως φύσει και θέσει πρωτεργάτη αυτής της μετάβασης. Χωρίς τη δράση, λοιπόν, του πολιτικού υποκειμένου της εργατικής τάξης, δεν μπορούν να επέλθουν ριζικές αλλαγές⁵⁴⁵. Έτσι, η παραδοσιακή επαναστατική Αριστερά τείνει να εμμένει στον χειραφετησιακό χαρακτήρα του Marx, μέσω της διαμόρφωσης ενός συλλογικού και ταξικά νοούμενου υποκειμένου ιστορικής αλλαγής. Ο μαρξικός λόγος, κατά τα ανωτέρω, διακρίνεται ριζικά από τον οραματισμό του Negri⁵⁴⁶.

Υπό το πρίσμα όλων των ανωτέρω, ο μεταμοντερνισμός –για τον Terry Eagleton– είναι τελικά «πιο πολύ μέρος του προβλήματος, παρά λύσης του⁵⁴⁷». Τούτο διότι, το σχήμα του Negri φαίνεται να παγιδύεται και αυτό σε ένα περίπλοκο ντετερμινιστικό σχήμα: το μεταμοντέρνο υποκείμενο του Ιταλού στοχαστή συγκροτείται αναπόφευκτα μέσα από την εξουσία, τις επιθυμίες και τις ερμηνευτικές κοινότητες⁵⁴⁸.

ii. Σημεία σύγκλισης και διαφοροποίησης

Αν και οι θεωρητικοί που εξετάσαμε συχνά αποκλίνουν ως προς τις στάσεις, τη θεματολογία και τη μεθοδολογία τους, ορισμένες καίριες θέσεις τους εμφανίζονται κοινές. Έτσι, οι Althusser, Πουλαντζάς και Negri –παρότι οι θεωρίες τους διαφέρουν ως προς τις αποχρώσεις– διερεύνησαν τον ρόλο του νομικού συστήματος ως προς την κοινωνική αναπαραγωγή των καπιταλιστικών σχέσεων. αλλά είχαν διαφορετικές έμμεσες και αποχρώσεις στις θεωρίες τους.

Μέσα από την εξέλιξη αυτής της εργασίας, διαπιστώσαμε ότι ο Althusser επικεντρώθηκε στην ιδεολογία και το ρόλο του κράτους στη διαμόρφωση της υποκειμενικότητας, ο Πουλαντζάς έδωσε έμφαση στη σχετική αυτονομία του κράτους και στη διαμεσολάβηση του στις ταξικές συγκρούσεις και ο Negri επέκτεινε αυτές τις ιδέες –με εμφανή την φουκωική επιρροή– σε παγκόσμια κλίμακα. Οι παραδοχές των ανωτέρω αναλύσεων έρχονται να κλυδωνίσουν τη συμβολαιακή αντίληψη περί δικαίου: οι πολίτες δεν επιλέγουν ελεύθερα το κοινωνικοπολιτικό τους σύστημα, το βρίσκουν μπροστά τους.

Althusser και Πουλαντζάς, όπως είδαμε, εμφανίζουν ακόμη περισσότερη σύγκλιση στις θεωρητικές τους προκλήσεις, συγκριτικά με τον Negri. Αρχικά, οφείλουμε να τονίσουμε ότι και οι δύο στοχαστές (ο ύστερος Πουλαντζάς σε πολύ μικρότερο βαθμό) εμφορούνται από ένα

σε Karl Marx, *Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*, μτφρ. Χρήστος Μπαλωμένος, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 2020, σ. 363

⁵⁴⁵ Γιάννης Τόλιος, *Η ιστορική τάση της καπιταλιστικής συσσώρευσης και τα εναλλακτικά μέλλοντα*, σε *Αντέχουν οι ιδέες του Μαρξ* (συλλ.) εκδ. Τόπος, Αθήνα, 2020, σ. 37. Και ο Κώστας Δουζίνας εκφράζει τις αμφιβολίες του αναφορικά με την προβλέψιμους των Hardt και Negri, αναφορικά με τη δημιουργική δράση του πλήθους, βλ. Κώστα Δουζίνας, *Ριζοσπαστική πολιτική [...]*, ό. π., σς. 259 επ. Από την άλλη, οι Laclau/Mouffe απορρίπτουν και αυτοί την ιδέα μιας ενοποιημένης και ομοιογενούς εργατικής τάξης –τουλάχιστον στην παραδοσιακή μαρξιστική μορφή της. Αφού, λοιπόν, η αστάθεια και η απροσδιοριστία έχουν γίνει συνθήκη κάθε κοινωνίας, και «στον βαθμό που το καθήκον έχει παύσει να έχει αναγκαίο σύνδεσμο με μια τάξη», οι Laclau/Mouffe αρνούνται να προσδώσουν στην εργατική τάξη τον χαρακτήρα του θεμελιωδούς υποκειμένου. Έτσι, «[η] λογική της ηγεμονίας, ως μια λογική της συνάρθρωσης και της ενδεχομενικότητας, [...] καθορίζει την [...] ταυτότητα των ηγεμονικών υποκειμένων [...] το πολιτικό νόημα τ[ων] κινημάτ[ων] δεν είναι δεδομένο από την αρχή [αλλά] εξαρτάται καθοριστικά από τη [...] συνάρθρωσή του με άλλους αγώνες και αιτήματα», βλ. Ernesto Laclau/Chantal Mouffe, *Ηγεμονία [...]*, ό. π., σς. 154 επ.

⁵⁴⁶ Αλέξανδρος Χρύσης, *Για τη διαλεκτική [...]*, ό. π., σ. 44

⁵⁴⁷ Terry Eagleton, *Οι αυταπάτες της μετανεωτερικότητας*, μτφρ. Γιώργος Σπανός, εκδ. Καστανιώτης, Αθήνα, 2000, σ. 184

⁵⁴⁸ Terry Eagleton, *Οι αυταπάτες [...]*, ό. π., σ. 137

κονστρουκτιβιστικό πνεύμα. Περαιτέρω, και οι δύο στοχαστές προτάσσουν τη σχετική αυτονομία του κράτους. Ωστόσο, οι δυο τους οδηγήθηκαν σε κάπως διαφορετικές απολήξεις.

Όπως ήδη αναλύθηκε, ο Althusser συλλαμβάνει το κράτος δισυπόστατα: αυτό λειτουργεί είτε κατασταλτικά είτε ιδεολογικά. Σε κάθε περίπτωση, πάντως, το Κράτος εργαλειοποιείται από την άρχουσα τάξη, με σκοπό και την ιδεολογική κυριαρχία⁵⁴⁹. Επομένως, και το δίκαιο συνιστά εργαλείο της κλπ.. Το Κράτος, δηλαδή, έχει σχεδιαστεί με τρόπο που εξυπηρετεί αποκλειστικά τα συμφέροντα της αστικής τάξης. Αντιθέτως, η προσέγγιση του Πουλαντζά, ενώ αναγνωρίζει την σχετική αυτονομία του κράτους, δίνει μεγαλύτερη έμφαση στο πώς το κράτος εξυπηρετεί τα συμφέροντα της ηγεμονικής τάξης, χωρίς να ανάγεται αμέσως από αυτή. Δεν είναι, λοιπόν, ιδεολογικό εργαλείο, αλλά πεδίο πολιτικών ζυμώσεων, αντιπαράθεσεων και αγώνων⁵⁵⁰. Αφού, το Κράτος ορίζεται ως συσχετισμός δυνάμεων, συνακόλουθα υπάρχουν πολλές ταξικές ιδεολογίες, αντιφατικές και ανταγωνιστικές μεταξύ τους⁵⁵¹. Συνεπώς, αναιρείται το αλτουσεριανό επιχείρημα⁵⁵², κατά τα πουλαντζικά.

Για τον Πουλαντζά, με άλλα λόγια, ο σχηματισμός του υποκειμένου συνδέεται πιο άμεσα με την ταξική πάλη και τον ρόλο του κράτους στη διαμεσολάβηση των ταξικών συγκρούσεων⁵⁵³. Εξάλλου, ο Πουλαντζάς υποστηρίζει ότι το Κράτος είναι ήδη παρόν στη συγκρότηση των σχέσεων παραγωγής, συνεπώς το ζήτημα της αναπαραγωγής –μέσω των κατασταλτικών και ιδεολογικών μηχανισμών- έπεται χρονικά και λογικά. Προέχει, λοιπόν, η κατανόηση του άμεσου οικονομικού ρόλου του Κράτους. Πάντως, σε γενικές γραμμές και οι δύο στοχαστές συλλαμβάνουν την πολιτική ως ένα πεδίο αναπαραγωγής της κυριαρχίας και της ιδεολογίας. Αναγνωρίζουν, εντός αυτού του ορίζοντα, την ανάγκη για αγώνες και στο ιδεολογικό επίπεδο, καθότι το τελευταίο διαθέτει και αυτό υλική υπόσταση, όπως και η οικονομία⁵⁵⁴.

Αντιθέτως, ο Negri υιοθετεί μια διαφοροποιημένη προσέγγιση του κράτους. Υποστηρίζει ότι το κράτος ενσωματώνεται όλο και περισσότερο στα παγκόσμια καπιταλιστικά δίκτυα και λειτουργεί ως εργαλείο αυτοκρατορικού ελέγχου. Δίνει έμφαση, ακολούθως, στο ρόλο του κράτους στη ρύθμιση και τη διαχείριση του παγκόσμιου καπιταλισμού, δηλαδή ανάγει τη βιοπολιτική ως κεντρική έννοια. Υπό αυτό το διαφοροποιημένο πρίσμα, συλλαμβάνει την πολιτική ως συνεχή διαδικασία που αναδύεται από τις κοινωνικές συγκρούσεις. Εστιάζει στη συλλογική δράση του *πλήθους* και την αυτοοργάνωση ως τρόπους για την αλλαγή της κοινωνίας.

Διαφορές παρατηρούνται και στη διαλεκτική που αναπτύσσεται μεταξύ υποκειμένου και ηγεσίας. Στη νεωτερική ανάλυση του Althusser, τα κινήματα καθορίζονται έξωθεν: «[τ]/α πραγματικά υποκείμενα δεν είναι [...] κάτοχοι και λειτουργοί». Αντιθέτως, στη μετανεωτερική

⁵⁴⁹ Louis Althusser, *Οι ιδεολογικοί μηχανισμοί του κράτους* [...], ό. π., 198

⁵⁵⁰ «[Τ]ο Κράτος κολυπά μέσα στους αγώνες που το κατακλύζουν διαρκώς» αναφέρει χαρακτηριστικά ο Έλληνας στοχαστής, βλ. Νίκο Α. Πουλαντζά, *Το κράτος, η εξουσία* [...], ό. π., σ. 203. Βλ. και Μελέτη Η. Μελετόπουλο, *Νίκος Πουλαντζάς* [...], ό. π., σ. 146. Βλ. και Bob Jessop, *Κρατική εξουσία* [...], ό. π., σ. 167

⁵⁵¹ Λ.χ., ο Πουλαντζάς δέχεται ότι η ιδεολογία της αστικής τάξης από τη μία επιδρά στις άλλες κοινωνικές τάξεις, ωστόσο οι τελευταίες είναι σε θέση να επηρεάζουν μακροσκοπικά την ιδεολογία της πρώτης. Έτσι, οι σχέσεις μεταξύ των κοινωνικών τάξεων είναι μια σχέση διαλεκτική, βλ. Μελέτη Η. Μελετόπουλο, *Νίκος Πουλαντζάς* [...], ό. π., σ. 76

⁵⁵² Ο Althusser, σε αντίθεση με τον Πουλαντζά, υποστηρίζει ότι –αναγκαστικά– κυριαρχεί μία ιδεολογία εντός της οντότητας του Κράτους, βλ. Louis Althusser, *Οι ιδεολογικοί μηχανισμοί του κράτους* [...], ό. π., σ. 198

⁵⁵³ Σπύρος Σακελλαρόπουλος, *Η συζήτηση* [...], ό. π. σ. 50

⁵⁵⁴ Louis Althusser, *Ιδεολογία* [...], ό. π., σ. 77

προοπτική του Negri, το πλήθος σχηματίζεται αυθόρμητα⁵⁵⁵. Ακολούθως, τα ίδια ισχύουν και σε επίπεδο δημιουργίας: για τον Althusser δημιουργικό αποτύπωμα αφήνει μόνο η δομή, ενώ για τον Negri η δημιουργία απορρέει από το πλήθος⁵⁵⁶.

Έτσι, ο Negri τάσσεται υπέρ μιας ακέφαλης οριζοντιότητας, που απορρίπτει τη συγκεντρωτική εξουσία. Τούτο, διότι, ο Negri είναι αισιόδοξος σχετικά με την αυθόρμητη λαϊκή πρωτοβουλία, η οποία δύναται να παρακάμπτει τους άνωθεν κομματικούς περιορισμούς⁵⁵⁷. Ο στοχαστής, επομένως, υπογραμμίζει τη σημασία της μετασχηματιστικής δύναμης του πλήθους και του ελεύθερου υποκειμένου, που διαμορφώνεται μέσα από τα διάχυτα κοινωνικά δίκτυα επικοινωνίας και συνεργασίας. Καλεί, λοιπόν, σε μια αντιστροφή των ρόλων μεταξύ κινημάτων και ηγεσίας και είναι υπέρ μιας διαμαρτυρίας του αυθόρμητου. Αντιθέτως, ο Althusser υποστηρίζει ότι οι σταθερές δομές, όπως οι οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες, επηρεάζουν τις δυνατότητες και τους περιορισμούς της πολιτικής πρακτικής. Αυτές οι δομές είναι που εγκαλούν το υποκείμενο⁵⁵⁸. Επιδιοκιμάζει μια οργανωμένη πολιτική οργάνωση⁵⁵⁹, μια οργανωμένη πολιτική πρωτοπορία, για να επαναλάβουμε τον Lenin⁵⁶⁰. Έτσι, το κοινωνικό ορθοτομείται από τους ειδικούς της γνώσης⁵⁶¹, αφού «[είναι] ο ρόλος των [...] ηγετών [...] να προσφέρουν στις μάζες τα μέσα για να προσανατολίζονται και να οργανώνονται».

Ξετυλίγοντας περαιτέρω τα νήματα των σκέψεων τους, παρατηρούνται και συγκλίσεις στο θεωρητικό έργο των Althusser - Negri, ειδικά στην προβληματική της πολιτικής πρακτικής⁵⁶². Τόσο ο Negri όσο και ο Althusser αναγνωρίζουν τη σημασία της γλώσσας και του λόγου στους αγώνες για κοινά ονόματα. Ο Negri τονίζει το ρόλο της γλώσσας στην άρθρωση των επιθυμιών και στην κατασκευή κοινών νοημάτων⁵⁶³. Ο Althusser, από την άλλη πλευρά, εστιάζει στις

⁵⁵⁵ Antonio Negri, *Καιρός για Επανάσταση [...]*, ό. π., σ. 280

⁵⁵⁶ Antonio Negri, *Καιρός για Επανάσταση [...]*, ό. π., σ. 282

⁵⁵⁷ Λίλα Λεοντίδου, *Νεωτερική πόλη, πολεοδομία και αστυφιλία*, σε *Κοινωνική σκέψη και νεωτερικότητα* (συλλ.), εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 2010, 250

⁵⁵⁸ Έτσι απαντά, εξάλλου και στον John Lewis, υποστηρίζοντας ότι δεν «κάνει ο άνθρωπος την ιστορία, αλλά οι μάζες», βλ. αναλυτικά Louis Althusser, *Απάντηση στον [...]*, ό. π., σς. 39 επ.. Προηγουμένως, στο κείμενό του για την πολιτική επανάσταση στην Κίνα, ο Althusser Θα υποστηρίξει την ίδια θέση, λέγοντας ότι «η [...] Επανάσταση πρέπει να είναι επανάσταση μαζών», βλ. Louis Althusser, *Για την Πολιτιστική [...]*, ό. π., σ. 32. Βλ. και Panagiotis Sotiris, *A Philosophy [...]*, ό. π., σ. 513

⁵⁵⁹ Λ.χ. ο Althusser αναγνωρίζει στο ΚΚΚ –ως μαζική οργάνωση– ένα ιστορικό καθήκον, ενόψει και των δεδομένων ιστορικών συγκυριών, να μετασχηματίσει την ιδεολογία αρκετών εκατομμυρίων ανθρώπων. Βλ. αναλυτικά Louis Althusser, *Για την Πολιτιστική [...]*, ό. π., σς. 32 επ. Έτσι, «[η] Πολιτική Επανάσταση υποστήριξε ότι το κόμμα βρίσκεται μέσα στην ταξική πάλη [...] ως αποφασιστικός τόπος και αποφασιστικό διακύβευμα της πάλης αυτής», βλ. Étienne Balibar, *Κράτος, κόμμα [...]*, ό. π., σ. 73

⁵⁶⁰ Louis Althusser, *Για την Πολιτιστική [...]*, ό. π., σ. 46. Ίδια αντίληψη περί εργατικής πρωτοπορίας και ισχυρού καθοδηγητικού Κόμματος, εντοπίζουμε και στον Trotsky, καθότι, επειδή «[υ]πάρχουν [και] παθητικές μάζες [...] είναι απαραίτητη μια συγκεντρωμένη οργάνωση της πρωτοπορίας [και] ένα Κόμμα [...] ικανό να υπερνικήσει την ταλάντευση των ιδίων των μαζών [...] Α]ν η δικτατορία του προλεταριάτου έχει κάποιο νόημα, αυτό δεν μπορεί να είναι άλλο από το ότι η πρωτοπορία της τάξης οπλίζεται [...] για να αποκρούσει τους κινδύνους που ανάμεσά τους είναι και οι κίνδυνοι που προέρχονται από τα καθυστερημένα στρώματα του ίδιου του προλεταριάτου» βλ. ενδεικτικά Leon Trotsky, *Οι μάζες δεν έχουν καμία σχέση μ' αυτά* σε Leon Trotsky, *Η ηθική τους και η ηθική μας*, μτφρ. Θεοδόσης Θωμαδάκης, εκδ. Εργατική Πάλη, Αθήνα, 2017, σ. 64. Σε παρόμοιο τόνο και ο Lenin, καθότι «το εργατικό Κόμμα διαπαιδαγωγεί την πρωτοπορία του προλεταριάτου [...] οδηγεί] όλο τον λαό στο σοσιαλισμό, κατευθύνει και οργανώνει το νέο καθεστώς, είναι ο [...] αρχηγός όλων των [...] θυμάτων της εκμετάλλευσης», βλ. V.I. Lenin, *Κράτος [...]*, ό. π., σ. 35

⁵⁶¹ Γιάννης Φλυτζάνης, *Ριζοσπαστική δημοκρατία [...]*, ό. π., σ. 37, Louis Althusser, *Για την Πολιτιστική [...]*, ό. π., σ. 48. Για το βουλευσιαρχικό πρότυπο του Lenin βλ. και Γιώργο Φαράκλα, *Η λογική [...]*, ό. π., σ. 44

⁵⁶² Jason Read, *The Production [...]*, ό. π., σ. 85

⁵⁶³ Michael Hardt/Antonio Negri, *Πλήθος [...]*, ό. π., σ. 215

ιδεολογικές και διαλεκτικές διαστάσεις των συναντήσεων, όπου αναδύονται νέες έννοιες και αντιλήψεις. Η γλώσσα, πάντως, χρησιμεύει ως μέσο κατασκευής ταυτοτήτων και αντίστασης.

Η αλτουσεριανή προοπτική παρουσιάζει μια στατική εκδοχή για τη διαλεκτική που αναπτύσσεται μεταξύ κοινωνικών κινήματων και των ιδεολογιών. Αντίθετα, η ανάλυση του Negri –συμπλέοντας σε αυτό το σημείο με τον Πουλαντζά– αντιλαμβάνεται τη δυναμική που ενυπάρχει στον αλληλοσυσχετισμό των δυνάμεων και των ιδεολογιών. Εφόσον δε αποδεχθούμε την εύλογη θέση ότι η επικοινωνία αποτελεί και αυτή μια υλική διαδικασία, στην οποία οι άνθρωποι παράγουν και αναπαράγουν κοινωνικές σχέσεις, ο Negri φαίνεται να εξηγεί επαρκέστερα τον ρόλο της επικοινωνίας στον καπιταλισμό.

Εντούτοις, με γνώμονα τον αντι-τελεολογικό χαρακτήρα και των δύο αναλύσεων⁵⁶⁴, η τύχη και οι πολιτικές συγκυρίες διαδραματίζουν πρωταγωνιστικό ρόλο στην οργάνωση αυτών των διαφορετικών δυνατοτήτων προς τη συγκρότηση κοινών εννοιών. Επομένως, το αστάθμητο των αλτουσεριανών *συναντήσεων* αποτελεί μια εύλογη ανταπάντηση στην αισιοδοξία της στρατηγικής στο μεταμοντέρνο πολιτικό πεδίο του Negri⁵⁶⁵.

Στο σημείο αυτό, η θεώρηση του ύστερου Πουλαντζά κείται στο μεσοδιάστημα. Τούτο, διότι, οραματίζεται κοινωνικά κινήματα και δράσεις, τόσο στον χώρο του κοινοβουλευτισμού, όσο και στο επίπεδο της αμεσοδημοκρατίας. Μαζικά λαϊκά κινήματα, δηλαδή, που δεν πηγάζουν άμεσα από ένα κόμμα λενινιστικής εμπροσθοφυλακής⁵⁶⁶, αλλά και πρωτοβουλίες στο κοινοβουλευτικό πεδίο. Σε κάθε περίπτωση, ο Πουλαντζάς υποστηρίζει ότι, ακόμη και αν οι λαϊκές μάζες είναι υλικά αποκλεισμένες από τους κρατικούς μηχανισμούς, υπάρχει δυνατότητα ταξικής δράσης⁵⁶⁷. Πρέπει, ωστόσο, να υπογραμμισθεί ότι στα τελευταία κείμενα και συνεντεύξεις του, ο Πουλαντζάς θα τολμήσει ένα περαιτέρω βήμα: αυτό της αποσύνδεσης των λαϊκών μαζών από τα *πρωτοποριακά (σταλινικά) κόμματα*. Τούτο, διότι, θα καταλογίσει σε αυτές τις οργανώσεις έναν καταδυναστευτικό λόγο, που διαποτίζει, διαπερνά και τελικά εγκλωβίζει το φαντασιακό των αυθόρμητων μαζών⁵⁶⁸.

Η ανωτέρω θέση δεν συνεπάγεται την παντελή απουσία του κόμματος από τη δράση των κινήματων –όπως θέλει λ.χ. η αντίληψη του Negri. Αντιθέτως, διατυπώνεται επί της βάσης ότι το εργατικό κόμμα δεν χρειάζεται να ενσωματώνει, τελικώς, όλα τα κοινωνικά δίκτυα⁵⁶⁹.

VI. Καταληκτικές σκέψεις

ι. Η συνεισφορά των Althusser, Πουλαντζά και Negri στη γενικότερη κοινωνική σκέψη

Στην περίπτωση του Althusser, εύλογα μπορούμε να ισχυριστούμε ότι κατάφερε να ξεπεράσει τα όρια της κλασικής μαρξιστικής θεωρίας, συνδυάζοντας διεπιστημονικές

⁵⁶⁴ Jason Read, *The Production [...]*, ό. π., σ. 85

⁵⁶⁵ Antonio Negri, *Η κοινωνιολογία και η μοναδικότητα [...]*, ό. π., σ. 109

⁵⁶⁶ Frieder Otto Wolf, *Η επικαιρότητα [...]*, ό. π., σ. 163

⁵⁶⁷ Bob Jessop, *Κρατική εξουσία [...]*, ό. π., σ. 166

⁵⁶⁸ Θανάσης Τσακίρης, *Πουλαντζάς και κοινωνική κινήματα*, σε *Ο Πουλαντζάς σήμερα* (συλλ.), εκδ. Νήσος, Αθήνα, 2012, σ. 152

⁵⁶⁹ Ελένη Πορτάλιου, *Ο δημοκρατικός δρόμος για τον σοσιαλισμό [...]*, ό. π., σ. 327

αναλύσεις⁵⁷⁰. Έτσι, κατάφερε να απεγκλωβιστεί από τις κυρίαρχες μηχανιστικές ερμηνείες του μαρξισμού, εμβαθύνοντας στο περίπλοκο ζήτημα σχέσης Κράτους-δικαίου. Οι ιδέες του συμπυκνώνουν, λοιπόν, έναν πειραματισμό μεταξύ της μαρξιστικής, σπινοζικής και λακανικής σκέψης⁵⁷¹. Στο πλαίσιο αυτού του ιδιόρρυθμου δομιστικού μαρξισμού, ο Althusser προσφέρει μια σύγχρονη κριτική θεωρία ως προς τα στοιχεία που δομούν την κοινωνική πραγματικότητα,

Ενώ, σε ένα πρώτο επίπεδο ενστερνίζεται τις θεμελιώδεις αρχές της μαρξιστικής παράδοσης, οι οποίες απεικονίζουν το κράτος ως έναν κατασταλτικό μηχανισμό, που εξουσιοδοτεί την κυρίαρχη τάξη να επιβάλλει τον έλεγχο επί της εργατικής τάξης -διευκολύνοντας την απόσπαση της υπεραξίας- εισάγει μια σημαντική προσθήκη: επεκτείνει τη μαρξιστική θεωρία, ενσωματώνοντας σε αυτήν την έννοια των ιδεολογικών μηχανισμών του κράτους.

Η αλτουσεριανή διάκριση, συνεπώς, μεταξύ των κατασταλτικών και των ιδεολογικών μηχανισμών μηχανισμού του Κράτους, ρίχνει φως στον τρόπο με τον οποίο η εξουσία και ο έλεγχος λειτουργούν μέσα στις κοινωνίες. Αυτή η ανάλυση μας παρέχει ένα πλαίσιο για να εξετάσουμε πώς τα νομικά συστήματα δεν αφορούν μόνο την επιβολή κανόνων μέσω της βίας (καταστολή), αλλά και τη διαμόρφωση των πεποιθήσεων και των αξιών της κοινωνίας (ιδεολογία). Αυτή η κατανόηση μπορεί να είναι κρίσιμη για την κριτική ανάλυση του ρόλου του δικαίου στη διατήρηση και νομιμοποίηση των κοινωνικών ιεραρχιών. Έτσι, με αυτό το σχήμα σκέψης, μπορούμε να συλλάβουμε αυτά τα φαινόμενα, να τα αποτιμήσουμε⁵⁷² και –γιατί όχι- να τα φανταστούμε διαφορετικά⁵⁷³.

Εκτός, όμως, από την πολιτική φύση των ιδεολογικών μηχανισμών, η αλτουσεριανή ανάλυση στρέφεται και στην παραγωγή των υποκειμένων. Η αλτουσεριανή σύλληψη της ιδεολογίας εκτείνεται πέρα από τα στεγανά της μαρξιστικής σκέψης, καθώς ο Althusser παρουσίασε μια διαφορετική οπτική. Έτσι, η ιδεολογία δεν αποτελεί απλώς μια ψευδής συνείδηση που επιβάλλεται από την άρχουσα τάξη. Αντιθέτως, περιλαμβάνει μια συλλογή πεποιθήσεων και αξιών που τα άτομα εσωτερικεύουν κατά τη διάρκεια της κοινωνικοποίησής τους. Εγκαθιδρύει, με άλλα λόγια, μια διαμεσολαβημένη και συχνά διαστρεβλωμένη σύνδεση μεταξύ των ατόμων και των πραγματικών συνθηκών της ζωής τους. Συνεπώς, η ιδεολογία διαδραματίζει καθοριστικό ρόλο στην παραγωγή υποκειμένων, διαμορφώνοντας τους τρόπους με τους οποίους τα άτομα αντιλαμβάνονται και κατανοούν τον κόσμο.

Παράλληλα, η αλτουσεριανή θεωρία του επικαθορισμού πρότεινε ότι τα ιστορικά γεγονότα και τα κοινωνικά φαινόμενα διαμορφώνονται από πολλαπλούς, σύνθετους παράγοντες και όχι από μια μοναδική καθοριστική αιτία (όπως προέκριναν οι κλασικές μαρξιστικές αναγνώσεις). Η εικόνα που μας παρέχει ο Althusser περιγράφει την πολυπλοκότητα των κοινωνικών σχηματισμών: διάφορες κοινωνικές, πολιτικές και οικονομικές δυνάμεις διασταυρώνονται και επηρεάζουν η μία την άλλη στη διαμόρφωση των ιστορικών

⁵⁷⁰ Miriam Glucksmann, *Louis Althusser, σε Σύγχρονη Κοινωνιολογική Θεωρία Τόμος II* (συνλ.), μτφρ. Γιώργος Μπαρουξής, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης., Ηράκλειο, 2009, σ. 131.

⁵⁷¹ Βλ. Φλυτζάνη Γιάννη, *Ριζοσπαστική δημοκρατία [...]*, ό. π., σ. 37

⁵⁷² Eric J. Hobsbawm, *Η συμβολή του Καρόλου Μαρξ [...]*, ό. π., σ. 24

⁵⁷³ Με τα λόγια του Althusser, «[πρέπει] να κατανοήσουμε ότι οι νόμοι μπορεί να αλλάζουν [...] ότι μπορεί να αλλάζουν ανά πάσα στιγμή.] [Να] αποκαλύψουμε] έτσι το αστάθμητο υπόβαθρο επί του οποίου στηρίζονται», σε Louis Althusser, *Το υπόγειο [...]*, ό. π., σ. 68. Βλ. μια παρόμοια ανάλυση, περί αλλαγής νοσηματοδότησης του πολιτικού, και σε Αλέξανδρο Κιουπκιολή, *Το πολιτικό: Σύγχρονοι Στοχασμοί*, εκδ. Έρμα, Αθήνα, 2021, σ. 136

αποτελεσμάτων⁵⁷⁴. Κατ' αυτό τον τρόπο, το έργο του καταφέρει να υπερβεί την παραδοσιακή μαρξιστική έμφαση στους οικονομικούς παράγοντες, αναγνωρίζοντας τη σημασία των πολιτισμικών και ιδεολογικών επιρροών.

Συνοψίζοντας, λοιπόν, ο Althusser, αν μη τι άλλο, έχει καταφέρει να εντοπίσει πολλά από τα θεμελιώδη προβλήματα της μαρξιστικής σκέψης, προσφέροντας τη βάση για πιο εύκαμπτες αναλύσεις των κοινωνικών σχηματισμών, αλλά και για μια κριτική ενάντια στον ιστορικισμό άλλων μαρξιστικών αναλύσεων, όπως λ.χ. του Lukacs⁵⁷⁵. Όπως το θέτει ο Terry Eagleton⁵⁷⁶, «[π]αρά τις ατέλειες και τα όριά τ[ου], [ο] Althusser [...] αντιπροσωπεύει ένα από τα σημαντικότερα ορόσημα της σύγχρονης μαρξιστικής σκέψης για το θέμα [της ιδεολογίας]».

Ο αλτουσεριανός μαρξισμός, μας λέει, εν τέλει, πολλά περισσότερα από τις μονοδιάστατες εξηγήσεις του παραδοσιακού μαρξισμού. Η συνολική εννοιολόγηση του Althusser, αναφορικά με τον ρόλο της ιδεολογίας στη διαμόρφωση της υποκειμενικότητας, είχε διαρκή αντίκτυπο στη μαρξιστική σκέψη και επηρέασε τις μεταγενέστερες συζητήσεις για τη σχέση μεταξύ ιδεολογίας, και κοινωνικών θεσμών.

Συνεχίζοντας, το έργο του Νίκου Πουλαντζά -που αποτελεί τη σοβαρότερη προσπάθεια να εφαρμοστούν οι αλτουσεριανές ιδέες⁵⁷⁷- συνέβαλαν σημαντικά στη μαρξιστική θεωρία, αναφορικά με τον ρόλο του Κράτους⁵⁷⁸. Η σχεσιακή προσέγγιση πιστώνεται στην πολυσχιδή ανάλυση του Νίκου Πουλαντζά, ο οποίος, όπως ήδη εκτέθηκε, συνέλαβε το καπιταλιστικό Κράτος ως συμπύκνωση κοινωνικών σχέσεων⁵⁷⁹. Έτσι, οι αναλύσεις του για το Κράτος ως μιας σύνθετης, πολύπλευρης και μεταβλητής οντότητας μπορούν να αποβούν χρήσιμες για την ανάλυση της θέσης του νομικού συστήματος στο πλαίσιο του ευρύτερου κρατικού μηχανισμού⁵⁸⁰. Η μεγαλύτερη επιτυχία του, ίσως, έγκειται στο γεγονός ότι ενδιαφέρθηκε για τη συγκρότηση μιας στρατηγικής αναφορικά με τις λειτουργίες του ύστερου καπιταλιστικού Κράτους⁵⁸¹, στρατηγική που πρέπει να έχει τεράστια σημασία για κάθε μαρξιστική θεωρία⁵⁸².

Αλλά, και η εισαγωγή της σχετικής αυτονομίας του Κράτους αποτελεί μια σημαντική ενόραση της σύγχρονης πραγματικότητας⁵⁸³ και αναδεικνύει την ιδιοτυπία της ύστερης καπιταλιστικής κοινωνίας, όπου η κυριαρχία της αστικής τάξης εμφανίζεται διαμεσολαβημένη από την πολιτική εξουσία και τις ιδιαίτερες θεσμικές μορφές άσκησης της⁵⁸⁴. Η δε εναντίωση του

⁵⁷⁴ Ian Craib, *Σύγχρονη Κοινωνική θεωρία [...]*, ό. π., σ. 252

⁵⁷⁵ Miriam Glucksmann, *Louis Althusser [...]*, ό. π., σ. 128

⁵⁷⁶ Terry Eagleton, *Ιδεολογία [...]*, ό. π., σ. 262. Στον ίδιο τόνο και τα λόγια του Γιώργου Βέλτσου, υποστηρίζοντας ότι «απ' αυτό[ν] και ύστερα η θεωρία για την ιδεολογία ωρίμασε», βλ. Γιώργο Βέλτσο, *Κοινωνία [...]*, ό. π., σ. 54

⁵⁷⁷ David McLellan, *Ο μαρξισμός μετά [...]*, ό. π., σ. 342

⁵⁷⁸ Μάκης Καβουριάρης, *Η επικαιρότητα του έργου του Νίκου Πουλαντζά*, σε *Ο Πουλαντζάς σήμερα* (συλλ.), εκδ. Νήσος, Αθήνα, 2012, σ. 361

⁵⁷⁹ Bob Jessop, *Μαρξιστικές προσεγγίσεις της εξουσίας*, σε Τετράδια Μαρξισμού (συλλ.), *Κράτος, πολιτικό σύστημα και μορφές χειραγώγησης*. ΚΨΜ, Αθήνα, τευχ. 11/ χειμώνας 2019-20, σ. 58

⁵⁸⁰ James Martin, *Εισαγωγή [...]*, ό. π., σ. 43, βλ. και Ελένη Πορτάλιου, *Ο δημοκρατικός δρόμος για τον σοσιαλισμό [...]*, ό. π., σ. 315

⁵⁸¹ Χάρης Γολέμης, *Τι να μας πει σήμερα ο Πουλαντζάς*; σε *Ο Νίκος Πουλαντζάς 40 χρόνια μετά* (συλλ.), εκδ. ΕΦ.ΣΥΝ σε συνεργασία με το Ινστιτούτο «Νίκος Πουλαντζάς», 2019, σ. 57

⁵⁸² Νίκος Α. Πουλαντζάς, *Θέματα [...]*, ό. π., σ. 35

⁵⁸³ Γιώργος Κοντογιώργης, *Πρόλογος [...]*, ό. π., σ. 29

⁵⁸⁴ Σταμάτης Κώστας Μ., *Ο νομικός Γιάνης Κορδάτος*, εκδ. Οδυσσέας, Θεσσαλονίκη, 1988, σ. 74

σε ολοποιητικές και εκκαθολικευτικές τάσεις - «[αφού] δεν μπορεί να υπάρξει γενική θεωρία του Κράτους»⁵⁸⁵ - υπογραμμίζει την ανάγκη για συνεχή κατανόηση των εξελίξεων.

Εξίσου άξια αναγνώρισης είναι η προοπτική του Antonio Negri, η οποία είναι γνωστή για την εύστοχη κατανόηση της διάχυτης φύσης της εξουσίας και της υβριδικής διακυβερνησιμότητας. Η συμβολή του Antonio Negri σε αυτόν τον διάλογο είναι σίγουρα αξιοσημείωτη και χαρακτηρίζεται από σημαντικές φιλοσοφικές διαστάσεις

Στο διαρκώς εξελισσόμενο τοπίο, η παγκοσμιοποίηση και η κυριαρχία των πολυεθνικών εταιρειών έχουν ανοίξει το δρόμο για την ανάδυση μιας νέας μορφής κυριαρχίας – μιας κυριαρχίας που δεν περιορίζεται πλέον στο παραδοσιακό έθνος-κράτος, αλλά υπερβαίνει τα σύνορα, τους θεσμούς και τις διακρίσεις δημόσιου-ιδιωτικού τομέα. Τα σημεία που άλλοτε οριοθετούσαν το Κράτος και τα ιδιωτικά συμφέροντα, γίνονται όλο και πιο δυσδιάκριτα. Το κράτος και η εδαφοκυριαρχία, επομένως, δεν συνιστούν έννοιες στατικές, αλλά δυναμικές. Την δια στιγμή, ολοένα και περισσότερες κοινωνικές διαδικασίες απο-εδαφοποιούνται και αλλάζουν κλίμακα αναφοράς.

Εντασσόμενο σε αυτή την προοπτική, το έργο του Negri εξέτασε σχολαστικά την καθολική ανοιχτότητα των συνόρων, και τη μεταβολή που συντελείται σε φαντασιακό επίπεδο γεωγραφίας, η οποία επιπροσθέτως συνοδεύεται και από μια νέα μορφή πολιτικής, τη λεγόμενη βιοπολιτική. Αυτή η αναδυθείσα εξουσία αποτελεί μία από τις διαφορές εκφάνσεις της μετανεωτερικής εξουσίας, και αποκρυσταλλώνεται σε διάφορες πτυχές, αφού δεν αποτελεί ένα ενοποιημένο εργαλείο. Έτσι, ακόμα και οι μύχιες πτυχές και εκδοχές του εαυτού μας, η ιδιωτικότητά μας που κατ'αρχην βιώνεται εκ των έndon, η μυστικότητα που μας περιβάλλει, είναι στοιχεία που δυνητικά μπορούν να εκτεθούν στη διαβρωτική ενέργεια της αυτοκρατορικής εξουσίας.

ii. Η δικαιοκή διάσταση των ανωτέρω αναλύσεων

Αφετηρία της παρούσας εργασίας αποτελεί η θέση ότι το δίκαιο, σε πείσμα του καντιανισμού, δεν υφίσταται ex nihilo⁵⁸⁶. Τουναντίον, το δίκαιο αποτελεί ακόμα ένα κοινωνικό

⁵⁸⁵ Νίκος Α. Πουλαντζάς, *Το κράτος, η εξουσία [...]*, ό. π., σ. 29

⁵⁸⁶ Για τον Kant, ο Λόγος αποτελεί το θεμέλιο κάθε γνώσης, ηθικής και δικαίου. Στον καθολικό ορθό Λόγο «είναι δυνατόν να στηριχθούν [...] οικουμενικές αξίες και αρχές καθολικής εγκυρότητας [...] παρόλη την εύλογη ανάγκη προσαρμογών λόγω των ιστορικών και πολιτισμικών διαφορών», βλ. Κώστας Ανδρουλιδάκης, *Επιλεγόμενα στην Ελληνική Έκδοση*, σε Immanuel Kant, *Μεταφυσική των ηθών*, μτφρ. Κώστας Ανδρουλιδάκης, εκδ. Σμίλη, Αθήνα, 2013, σ. 370. Σύμφωνα με τον Derrida, πάντως, αυτές οι αναπτύξεις του Kant περί οικουμενικών Λόγων αποτελούν τον φιλοσοφικό προάγγελο ορισμένων διεθνών οργανισμών –όπως η UNESCO-, που αρέσκονται να εμφανίζονται ως θεματοφύλακες μιας συγκεκριμένης κουλτούρας. Για τον Derrida, κατά συνέπεια, εδώ έγκειται και το πρόβλημα, καθότι ένας ουσιοκρατικός οικουμενικός λόγος θέτει όρια στην «οικουμενικότητα καθαυτή», βλ. Jacques Derrida, *Το δικαίωμα στη φιλοσοφία από κοσμοπολιτική σκοπιά*, σε Jacques Derrida, *Πέραν του κοσμοπολιτισμού*, μτφρ. Βαγγέλης Μπιτσώρης, εκδ. Κριτική, Αθήνα, 2003, σς. 51-82. Από την άλλη, το καντιανό πρόβλημα –για τον Καστοριάδη, έγκειται στην οριοθέτηση του πολιτικού, καθότι «[τ]ο ζήτημα της δικαιοσύνης [...] δεν είναι απλά ορθολογικό ή ηθικό αλλά πολιτικό [...] δεν μπορεί να υπάρξει [...] ηθική που να είναι ανεξάρτητη από την πολιτική» βλ. Κορνήλιο Καστοριάδη, *Στο radio libertaire: Συζητώντας με γάλλους αναρχικούς στο ελευθεριακό ραδιόφωνο*, μτφρ. Νίκος Γιαννίκας, εκδ. Στάσει Εκπίπτοντες, Αθήνα, 2015, σ. 52.

Για διαφορετικούς λόγους, η μαρξική-μαρξιστική παράδοση θα εναντιωθεί και στον εγγεληνικό ιδεαλισμό. Στο ευρύτερο ιδεαλιστικό σχήμα που προκρίνει μια κάποια προτεραιότητα του Λόγου εντάσσεται και η εγγεληνική ανάλυση, σύμφωνα με την λενινιστική παράδοση. Έτσι, για τον Lenin, «[τ]ο Κράτος δεν [...] είναι η πραγμάτωση [μιας] ηθικής ιδέας και του ορθού Λόγου, όπως ισχυρίζεται ο Χέγκελ», βλ. V.I. Lenin, *Κράτος [...]*, ό. π., σ. 12. Υπό ένα πρίσμα, λοιπόν, μπορεί να υποστηριχθεί ότι ο Hegel αντιμετωπίζει το δίκαιο ως απόρροια του ορθού Λόγου στο έργο του *Φαινομενολογία του Πνεύματος*, όπου εξετάζει την εξέλιξη του πνεύματος (Geist) μέσα από την ιστορία και πώς αυτή η εξέλιξη αντανakλάται στις κοινωνικές και ηθικές δομές. Έτσι, σύμφωνα με τον Hegel, το δίκαιο

προϊόν, το οποίο –για να δανειστούμε μια φράση του Negri- περισσότερο παράγεται, παρά ανακαλύπτεται. Συνδέοντας τα παραπάνω νήματα με τις σκέψεις του Καστοριάδη, διαπιστώνουμε τον πρωταγωνιστικό ρόλο του δικαίου στη δόμηση της ίδιας της υποκειμενικότητας, αφού το υποκείμενο συγκροτείται εσωτερικεύοντας τον κόσμο και τις σημασίες του: «το άτομο έχει καταστήσει ως φετίχ τα κοινωνικά στοιχεία που έχει εσωτερικεύσει», σύμφωνα με τον Καστοριάδη⁵⁸⁷. Συνεχίζοντας την αναδρομή στη καστοριαδική σκέψη, «[η] ανθρώπινη ύπαρξη είναι ομαδική υπόθεση που εμφανίζεται σαν παρατεταμένη διυποκειμενικότητα»⁵⁸⁸, καθώς ό,τι βρίσκεται έξω από το υποκείμενο (άλλα άτομα, αξίες, κανόνες, κοινωνία), είναι πάντα παρόν ως συστατικό στοιχείο στο συγκροτημένο κοινωνικοποιημένο άτομο.

Με άλλα λόγια, η πραγματικότητα υπάρχει με το νόημα που της δίνει η κοινωνία⁵⁸⁹. Το δίκαιο, αναπόφευκτα, ως πραγματικότητα, υπάρχει με το νόημα που του δίνεται έξωθεν, αφού αυτό παράγεται κοινωνικά και συνιστά μια εκκοινωνισμένη δράση. Αποτελεί ένα θεσμικό, γνωστικό και οργανωτικό σχήμα, εντός του οποίου κατασκευάζει καθοριστικές κοινωνικές σχέσεις⁵⁹⁰. Επομένως, ιδωμένο ως κοινωνικο-ιστορικό γίγνεσθαι, το δίκαιο –λειτουργικά- επικυρώνει τις ήδη αναγνωρισμένες –και κοινωνικά κυρίαρχες- όψεις ενός κοινωνικού θεσμού, μιας κοινωνικής πρακτικής⁵⁹¹.

Ενόψει, λοιπόν, της μέχρι τώρα προσπάθειά μας, είναι σκόπιμο να θέσουμε το εξής ερώτημα: μπορούν ορισμένες ελλείψεις στην ενατένιση των προαναφερθέντων αναλύσεων να

πηγάζει από τον ορθό Λόγο, που εξελίσσεται μέσα από την ιστορία της ανθρωπότητας. Η ανάπτυξη του πνεύματος και η εμφάνισή του καταλήγουν, σύμφωνα με την εγελιανή επιχειρηματολογία, στην αναγνώριση του δικαίου ως απαραίτητου σταθμού στον δρόμο της εξέλιξης. Από την άλλη πλευρά, ο Hegel αντιμετωπίζει το ηθικό και το δίκαιο ως αποτελέσματα του *εξελισσόμενου πνεύματος (Geist)* μέσα στην ιστορία. Όμως, εκεί έγκειται και η διαφοροποίηση από την καντιανή οπτική: το δίκαιο αναδύεται από τις κοινωνικές σχέσεις και τις αντιφάσεις του ανθρώπινου πνεύματος, δηλαδή το δίκαιο προκύπτει ως προϊόν του εξελισσόμενου πνεύματος στην ιστορία και τις κοινωνικές σχέσεις. Επομένως, ο Hegel δεν επικεντρώνεται τόσο στον ορθό Λόγο, όσο στην εξέλιξη του Λόγου μέσα από την ιστορία και τις κοινωνικές σχέσεις. Σε κάθε περίπτωση, πάντως, και, όσον αφορά στη *Φιλοσοφία του Δικαίου*, το περιεχόμενό της (Κράτος και δίκαιο επί παραδείγματι) δεν είναι αυθαίρετο, αλλά εγγενώς έλλογο.

Για τον Marx, πάντως, το πρόβλημα, μεταξύ άλλων, έγκειται στο ότι «ο Χέγκελ [...] μέσα στην αφηρημένη καθολική ιδέα [...] μετέτρεψε σε παράγωγο, σε κατηγορήματα της Ιδέας, το υποκείμενό της [...] προσπαθεί να συνδέσει το πολίτευμα με την αφηρημένη ιδέα [...] [δηλαδή] η ψυχή των αντικειμένων, εν προκειμένω του Κράτους, είναι σκοπός διαγραμμαμένος, προκαθορισμένος πριν από το σώμα της, που δεν είναι παρά φαινομενικότητα», βλ. Karl Marx, *Συμβολή στην Κριτική [...]*, ό. π., σ. 67. Ο Marx, με άλλα λόγια, καταλογίζει στο εγελιανό Κράτος ότι κείται σε ένα ανώτερο και υπερβατικό επίπεδο από την κοινωνία. Έτσι, λοιπόν, «όπως δεν δημιουργεί η θρησκεία τον άνθρωπο αλλά ο άνθρωπος τη θρησκεία, δεν δημιουργεί το καθεστώς τον λαό αλλά ο λαός δημιουργεί το καθεστώς», βλ. Karl Marx, *Συμβολή στην Κριτική [...]*, ό. π., σ. 93. Εξάλλου, όπως τονίστηκε και προλογικά, η μαρξική σκέψη μπορεί να συμπυκνωθεί στο ότι «οι μορφές του Κράτους δεν μπορούν να κατανοηθούν ούτε από μόνες τους, ούτε από τη λεγόμενη γενική εξέλιξη του πνεύματος, αλλά αντίθετα έχουν τις ρίζες τους στις υλικές συνθήκες ζωής», σε Karl Marx, *Κριτική [...]*, ό. π., σ. 18. Για την μαρξική κριτική στον εγελιανό ιδεαλισμό, βλ. αναλυτικά και Γιώργο Φαράκλα, *Η λογική [...]*, ό. π., σ. 62 επ. Αξίζει να επισημανθεί ότι για τον Γιώργο Φαράκλα η εν λόγω κριτική στάση το Marx είναι «μáλλον ιδεαλιστική [...] με υλιστικές προκείμενες», και όχι υλιστική στον πυρήνα της.

⁵⁸⁷ Κορνήλιος Καστοριάδης, *Η φαντασιακή θέσμιση [...]*, ό. π., σ. 159

⁵⁸⁸ Κορνήλιος Καστοριάδης, *Η φαντασιακή θέσμιση [...]*, ό. π., σ. 159, 160

⁵⁸⁹ Αλέξανδρος Σχισμένος, *Ο Κορνήλιος Καστοριάδης και η επικαιρότητα της αυτονομίας*, σε *Ο Καστοριάδης και εμείς: 7 κείμενα και 1 συνέντευξη* (συλλ.), εκδ. Βαβυλωνία, Αθήνα, 2018, σ. 41. Βλ. και Ελένη Ρεθυμιωτάκη, Χρύσα Καπαρτζάνη, Ιωάννης Φλυτζάνης, *Φωνές από τα κάτω*, σε *Αφηγήσεις της κρίσης* (συλλ.), εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 2017, σ. 271, 272, 273

⁵⁹⁰ Βλ. επ' αυτού και Κορνήλιο Καστοριάδη, *Η ελληνική ιδιαιτερότητα. Τόμος Γ': Θουκυδίδης, Η ισχύς και το Δίκαιο, Σεμινάρια 1984-1985*, μτφρ. Ζωή Καστοριάδη, εκδ. Κριτική, Αθήνα, 2008, σ. 79, 167. Βλ. και Ελένη Ρεθυμιωτάκη/Μαρίνα Μαροπούλου/Χριστίνα Τσακιστράκη, *Φεμινισμός και Δίκαιο*, Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών (repository.kallipos.gr), Αθήνα. 2016. σ. 12-17, διαθέσιμο στο <http://hdl.handle.net/11419/6177>

⁵⁹¹ Ελένη Ρεθυμιωτάκη, *Φεμινισμός [...]*, ό. π., σ. 12-17

μειώσουν τη μοναδικότητα και την αξία των αντίστοιχων στοχαστών, με τον ίδιο τρόπο που μια απογοητευτική κατάληξη μιας θεατρικής παράστασης μπορεί να αμαυρώσει τη συνολική μας αντίληψη για το έργο⁵⁹²;

Εικάζουμε, φυσικά, τι θα μπορούσε να σχολιάσει ο Karl Marx σε αυτή την περίπτωση: «καλύτερα ένα φρικτό τέλος, παρά μία φρίκη χωρίς τέλος⁵⁹³». Παρ' όλα αυτά, αξίζει να σημειωθεί ότι ακόμη και αν αυτές οι θεωρίες αποτυγχάνουν ενίοτε, αποτυγχάνουν, κατά το παλιό θέμα του Beckett, «με ομορφότερο τρόπο».

Όμως, και εκπρόσωποι της αναλυτικής φιλοσοφίας συντείνουν στο ότι «[ό]λες οι θεωρίες σφάλουν κάπου⁵⁹⁴», αφού «οι μεταγενέστεροι φιλόσοφοι έχουν πλεονεκτήματα, δεδομένου ότι η φιλοσοφία κάνει πρόοδο [...] μπορούμε τώρα να δούμε τα έκδηλα σφάλματα που διέπραξαν πολύ ευφρόνιστοι από εμάς⁵⁹⁵». Οι όποιες ενστάσεις μας, εξάλλου, δεν πρέπει να διατυπώνονται αβίαστα, αλλά με τη δέουσα προσοχή και περίσκεψη, συνεχίζει ο John Rawls⁵⁹⁶.

Ως εκ τούτου, θα ήταν παράλογο να αγνοήσουμε τον θεμελιωδώς τολμηρό και συχνά προκλητικό χαρακτήρα αυτών των προοπτικών. Το θεωρητικό έργο αυτών των στοχαστών υπογράμμισε με σαφήνεια και καθαρότητα, αφενός ότι η νεωτερικότητα ορίζεται από καινοφανείς συνθήκες, αναδυόμενες δυνάμεις, ταραχώδεις μετατοπίσεις και αβεβαιότητες, αφετέρου ότι υφίσταται μια συνεχής και συνεχιζόμενη μετατόπιση από τους συμβατικούς στους σύγχρονους τρόπους κοινωνικής οργάνωσης.

Εν πάση περιπτώσει, σε πείσμα του πολιτικού φιλελευθερισμού που εναγκαλίζεται μια ιδεαλιστική αντίληψη περί πολιτικής, οι ανωτέρω θεωρίες κατάφεραν να σκιαγραφήσουν σε κάποιο βαθμό τις σύγχρονες σχέσεις κυριαρχίας. Έτσι, ήρθαν σε άμεση αντιπαράθεση με τις νομικιστικές προσεγγίσεις, οι οποίες αφενός αγνοούν τον πολιτικό χαρακτήρα των νομικών ρυθμίσεων και, αφετέρου, ανάγουν ως νομικά προβλήματα τα ζητήματα της πολιτικής και της οικονομίας⁵⁹⁷. Σε καιρούς δημοκρατικής απομάγευσης⁵⁹⁸, οι υπό εξέταση θεωρίες, αρνούμενες να υποκύψουν κάτω από τον μανδύα του καντιανού καθαρού Λόγου, αναζήτησαν τρόπους αντίστασης απέναντι στους μηχανισμούς εξουσίας⁵⁹⁹.

Είναι βέβαιο, λοιπόν, ότι, με αφετηρία τις θεωρητικές προσεγγίσεις των υπό εξέταση στοχαστών, μπορούμε να προσεγγίσουμε κριτικά τη δογματική των θεμελιωδέστερων κλάδων του δικαίου. Έτσι, από την ανάλυση των Althusser, Negri και Πουλαντζά, επί παραδείγματι, διαγράφεται ένας διαφορετικός ερμηνευτικός ορίζοντας για τους μηχανισμούς του ποινικού δικαίου εντός του σημερινού πολιτικο-κοινωνικού πλαισίου. Ένα από παράδειγμα των ανωτέρω,

⁵⁹² Φίλιππος Κ. Βασιλόγιαννης, *Αυτονομία και βιοηθικός εξαναγκασμός, Μια κριτική περιπτωσιολογία: από τις αμβλώσεις και την ευθανασία στο ιατρικό λειτούργημα και τη βιοτεχνολογία*, εκδ. Π.Ε.Κ., Ηράκλειο, 2020, σ. 158

⁵⁹³ Karl Marx, *Η 18η Μπρυμαίρ του Λουδοβίκου Βοναπάρτη*, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 2012, σ. 127

⁵⁹⁴ John Rawls, *Θεωρία της Δικαιοσύνης*, μτφρ. Βασίλης Βουτσάκης, Φιλήμονας Παιωνίδης, Κωνσταντίνος Παπαγεωργίου, Νίκος Στυλιανίδης, Ανδρέας Τάκης, Φίλιππος Βασιλόγιαννης, Αθήνα, 2001, σ. 83

⁵⁹⁵ Αναλυτικά: “After learning from the works of great philosophers, we should try to make some more progress. By standing on the shoulders of giants, we may be able to see further than they could [...]. Unlike later poets or playwrights, who have no advantages over Homer or Shakespeare, later philosophers do have advantages, since philosophy makes progress” σε Derek Parfit, *On What Matters I*, Oxford, Oxford University Press, 2011, σ. 453, βλ. και Φίλιππο Κ. Βασιλόγιαννη, *Φιλοσοφία μετά John Rawls*, εκδ. Ευρασία, Αθήνα, 2021, σ. 20

⁵⁹⁶ John Rawls, *Θεωρία [...]*, ό. π., σ. 83

⁵⁹⁷ Χρήστος Μπουκάλας, *Αντιτρομοκρατία και αυταρχικός κρατισμός*, σε *Ο Πουλαντζάς σήμερα* (συλλ.), εκδ. Νήσος, Αθήνα, 2012, σ. 216

⁵⁹⁸ Γιάννης Μπαλαμπανίδης, *Οι ιδέες της προόδου και της συντήρησης*, εκδ. Πόλις, Αθήνα, 2022, σ. 40

⁵⁹⁹ Αλέξανδρος Κιουπκιολής, *Το πολιτικό [...]*, ό. π., σ. 128

λοιπόν, μπορεί να αποτελέσει ο ελληνικός ποινικός κώδικας. Τούτο, διότι, η σημασία του ποινικού δικαίου –ενός κλάδου που ανήκει προδήλως στο δημόσιο δίκαιο, ρυθμίζοντας τις σχέσεις υπεροχής μεταξύ Πολιτείας και πολιτών⁶⁰⁰– είναι καίρια για τη λειτουργία του Κράτους.

Αναλύοντας, λ.χ., τον σκελετό του γενικού μέρους του ελληνικού ποινικού κώδικα (αλλά και όλων των αντίστοιχων ευρωπαϊκών κωδίκων), οι έννοιες της υπαιτιότητας και του καταλογισμού εκφράζουν ατομικιστικές ηθικές θεωρίες, που στηρίζονται στην πεποίθηση ότι ο δράστης αποτελεί ένα ορθολογικό ον⁶⁰¹⁶⁰². Πιο συγκεκριμένα, ο ελλΠΚ εκκινεί από τη θέση ότι, αν δεν συντρέχουν εξαιρετικοί λόγοι άρσης του καταλογισμού (βλ. ά. 34 και 36 ΠΚ), κάθε δράστης θεωρείται ποινικά υπεύθυνος⁶⁰³. Αυτό που ισχυρίζονται οι υπό εξέταση στοχαστές –και που φαίνεται να ισχύει, έστω και σε κάποιο βαθμό– είναι ότι η ανωτέρω θεωρία περί υπαιτιότητας καταφέρνει να εισχωρήσει στη συνείδηση όλων των κοινωνικών τάξεων. Υπό το πρίσμα μιας εναλλακτικής θεωρίας περί ποινικής ευθύνης, θα ήταν δυνατό να θεωρηθούν ισχυροί λόγοι υπεράσπισης, παράγοντες όπως η φτώχεια και η όξυνση των οικονομικών ανισοτήτων⁶⁰⁴. Εντούτοις, η κυρίαρχη ιδεολογία εγκολπώνεται σε όλους τους κοινωνούς, ανεξαιρέτως⁶⁰⁵.

Αυτές οι αναλύσεις, μεταξύ άλλων⁶⁰⁶, συνέβαλαν στην εξέλιξη της κριτικής Εγκληματολογίας. Καθοδηγητικοί άξονες που διέπουν την ανάλυση του εγκληματικού φαινομένου αποτελούν η ταξική σύνθεση της κοινωνίας, ο ρόλος του Κράτους, το δίκαιο ως εργαλείο στα χέρια της άρχουσας τάξης και το έκαστο ιστορικό πλαίσιο⁶⁰⁷. Οι θέσεις αυτές δεν προκύπτουν ως θεωρητική πνευματική άσκηση, αλλά επιχειρούν να τεκμηριώσουν την ιδιαίτερη

⁶⁰⁰ Χρίστος Χ. Μυλωνόπουλος, *Ποινικό δίκαιο, Γενικό Μέρος, Τόμος Ι*, εκδ. Π.Ν. Σάκκουλας, Αθήνα, 2007, σ. 2

⁶⁰¹ Με την κριτική ματιά του Ιωάννη Μανωλεδάκη, η αιτία εμφάνισης του ποινικού φαινομένου «βρίσκεται στην ίδια την ανταγωνιστική μορφή που πήρε η ανθρώπινη κοινωνία σε κάποια ιστορική φάση της εξέλιξής της», βλ. Ιωάννη Μανωλεδάκη, *Ποινικό δίκαιο*, εκδ. Σάκκουλας, Θεσσαλονίκη, 1985, σ. 1. Βλ. και Νικόλαο Γ. Ιντζεσίλογλου, *Κοινωνιολογία [...]*, ό. π., σ. 189

⁶⁰² Hugh Collins, *Μαρξισμός και Δίκαιο [...]*, ό. π., σ. 95. Η εν λόγω αρχή κατάγεται από την καντιανή ανταποδοτική θεωρία περί ποινής. Για τον Kant, ένα έλλογο ον μπορεί ελεύθερα να αποφασίσει και να πράξει με βάση τη δική του αντίληψη. Επομένως, αφού τα έλλογα όντα είναι υπεύθυνα για τη συμπεριφορά τους, είναι και υπόλογα για τις πράξεις τους, βλ. James Rachels, *Στοιχεία ηθικής φιλοσοφίας*, μτφρ. Ξενοφών Μπαμιατζόγλου, εκδ. Οκτώ, Αθήνα, 2012, σ. 196. Η γέννηση και ανάπτυξη του καπιταλιστικού συστήματος –κατά τον Foucault– οδήγησαν και στη γέννηση της φυλακής, βλ. Δημήτρη Κόρο, *Η πειθαρχία [...]*, σς. 63 επ.

⁶⁰³ Δημήτριος Κιούπης, *Δικαστική Ψυχολογία και Ψυχιατρική*, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2019, σ. 19

⁶⁰⁴ Βλ. Καλλιόπη Δ. Σπινέλλη, *Εγκληματολογία: Σύγχρονες και παλαιότερες κατευθύνσεις*, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2014, σ. 125. Στο σημείο αυτό πρέπει να επισημανθεί, βέβαια, ότι δεν υποστηρίζουμε ένα σχήμα ακραίου ντετερμινισμού, όπου τα υποκείμενα δρουν χωρίς κανένα περιθώριο ελευθερίας. Εξάλλου, και για τον Καστοριάδη, πάντα υπάρχουν περιθώρια αντίστασης, βλ. Κορνήλιο Καστοριάδη, *Η φαντασιακή θέσμιση [...]*, ό. π., σ. 450. Αυτό που προσπαθούμε να αναδείξουμε και να υπογραμμίσουμε είναι το γεγονός ότι η μηχανική εφαρμογή του θετικού δικαίου, ιδίως εκ μέρους του δικαστή, μπορεί να προκαλέσει αδικίες. Όπως πολύ εύστοχα παρατηρεί ο Derrida, «[μ]ια απόφαση για να είναι σωστή – δίκαιη είναι ανάγκη [αφενός] να συντηρεί τον νόμο και [αφετέρου] [...] να τον επαναιτιολογεί» σε Jacques Derrida, *Ισχύς [...]*, ό. π., σς. 46, βλ. και Γεράσιμος Κακολύρης, *Εισαγωγή, σε Η πολιτική και ηθική σκέψη του Jacques Derrida (συλλ.)*, επιμ. Γεράσιμος Κακολύρης, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα, 2015, σ. 31

⁶⁰⁵ Αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο –κατά τον Althusser– χρειαζόμαστε μια επεξεργασμένη και αναλυτική θεωρία της ιδεολογίας: «[γ]ια να εξηγή[σουμε] [...] την αστική ιδεολογία και την επιρροή της στο εργατικό κίνημα [καθώς] και την αναπαραγωγή των μορφών της εντός του εργατικού κινήματος », βλ. Louis Althusser, *Ο μαρξισμός [...]*, ό. π., σ. 146. Στον ίδιο ορίζοντα και ο Πουλαντζάς, αφού «[η] εργατική ιδεολογία [...] έχει την τάση να κυριαρχείται τόσο [...] από [...] μικροαστικά ιδεολογικά στοιχεία όσο και από την αστική ιδεολογία», σε Νίκος Α. Πουλαντζάς, *Οι κοινωνικές τάξεις [...]*, ό. π., σ. 358.

⁶⁰⁶ Ορισμένες ακόμα τις βασικές επιρροές της κριτικής εγκληματολογίας περιλαμβάνουν τους Karl Marx, Stanley Cohen και Michel Foucault. Ενδεικτικά, για τον Marx, από τον οποίο εκκινούν όλοι, «[τ]ο έγκλημα επινοεί διαρκώς νέα επιθετικά μέσα για να προσβάλλει την ιδιοκτησία, κι έτσι γεννά και νέα αμυντικά μέσα, οπότε επιδρά παραγωγικά στην ανακάλυψη νέων μηχανών» σε Karl Marx, *Εγκώμιο του εγκλήματος*, μτφρ. Τζένη Μαστοράκη, εκδ. Άγρα, Αθήνα, 2005 σς. 22, 23

⁶⁰⁷ Σοφία Βιδάλη, *Εισαγωγή στην εγκληματολογία*, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2013, σ. 203

σχέση του ποινικού δικαίου με την κοινωνική πραγματικότητα, σκιαγραφώντας περαιτέρω την αλληλενέργεια ανάμεσα σε δράστη, κοινωνία και Κράτος. Σε κάθε περίπτωση, το σκεπτικό των Althusser, Negri και Πουλαντζά –παρά το γεγονός ότι έκαστος προσφέρει διαφορετικές αναλύσεις της ποινικότητας– ανέδειξε με σαφήνεια ότι η καταστολή είναι μια ιστορικά καθορισμένη πρακτική, ο προσανατολισμός της οποίας δεν καθοδηγείται από αφηρημένες και αόριστες έννοιες όπως η δικαιοσύνη ή το γενικό συμφέρον, αλλά αποσκοπούν στη διατήρηση της καθεστηκυίας τάξης⁶⁰⁸.

Η μεγαλύτερη επιτυχία των τριών στοχαστών, πάντως, έγκειται στο γεγονός ότι ανήκουν σε μια κάστα διανοούμενων, η οποία ήρθαν σε άμεση επαφή με τα ευρύτερα λαϊκά στρώματα. Απέκτησαν εσωτερικούς δεσμούς με τα μαζικά κινήματα, συμμετέχοντας και αυτοί μ' έναν ενεργό και συνειδητό τρόπο στην κοινωνικοπολιτική δράση⁶⁰⁹. Η αντικειμενικά πλούσια βιβλιογραφία τους μας προσφέρουν τη δυνατότητα να αντλήσουμε συμπεράσματα για τα περίπλοκα και συχνά αντιφατικά φαινόμενα που διαδραματίζονται εν εξελίξει. Εξάλλου, τα ερωτήματα που τίθενται προσφέρουν χώρο για μεγαλύτερη σκέψη από τις προσωρινές απαντήσεις που δίνονται.

Ανεξαρτήτως, πάντως, των προθέσεων και των εξαγγελιών των στοχαστών, ο χαρακτήρας των θεωριών που περιγράψαμε είναι εν τέλει αντι-ηγεμονικός· στη μήτρα των υπό εξέταση θεωριών υφίστανται ψήγματα αντι-ηγεμονικού λόγου, που υποσκάπτουν, μεταξύ άλλων, και την κυρίαρχη νομικο-πολιτική επιχειρηματολογία· η κεντρική ιδέα, σε κάθε περίπτωση, είναι ότι «*η κρατική εξουσία δεν εξηγείται σε τελική ανάλυση από τη συνταγματική μορφή της*⁶¹⁰». Οι θεωρίες των Althusser, Negri και Πουλαντζά –παρά τα όποια ελαττώματά τους– είναι σε θέση να

⁶⁰⁸ Δημήτρης Κόρος, *Η πειθαρχία [...]*, ό. π., σ. 66. Στην ίδια κατεύθυνση και ο Michel Foucault, για τον οποίο ο νόμος –ως επιστημονική γνώση– προσφέρει στους κυρίαρχους μηχανισμούς, αλλά και στην κοινωνία, μια δικαιολογήσιμη εξήγηση της ποινικότητας. Έτσι, «*στους νεότερους μηχανισμούς της ποινικής δικαιοσύνης [υπάρχει] ένα υπόβαθρο [...] από μια ποινικότητα του ασώματου στοιχείου*» που έχει ως στόχο να πλήξει τη βούληση και τις διαθέσεις, βλ. αναλυτικά Michel Foucault, *Επιτήρηση και Τιμωρία [...]*, ό. π., σ. 25.

Περαιτέρω, στην πρόμη και εν τίνι μέτρω «μαρξιστική» περίοδό του, ο Foucault θα αναδείξει τη κρυφή λειτουργία του ποινικού δικαίου, αφενός ως μοχλού καταπίεσης, αποπροσανατολισμού και στοχοποίησης της εργατικής τάξης, αφετέρου ως μηχανισμού της άρχουσας τάξης που σκοπεί στη δημιουργία αμοιβαίου ανταγωνισμού ανάμεσα στα μέλη της εργατικής τάξης. Ο ρόλος του, δηλαδή, είναι να αμβλύνει τις επαναστατικές ορέξεις των λαϊκών στρωμάτων και να εξαναγκάζει τους προλετάριους να υπομένουν το υφιστάμενο σύστημα της εκμετάλλευσης. Ενδεικτικά, διαβάζουμε ότι «*[t]he penal system has had the function of introducing a certain number of contradictions among the masses, and one major contradiction, namely the following: to create mutual antagonism between the proletarianised common people and the non-proletarianised common people [...it] is a system which has basically a triple role; and depending on the period, depending on the state of struggles and on the conjuncture, it was one or other of these roles which was dominant. On the one hand it is a factor in 'proletarianisation': its role is to force the people to accept their status as proletarians and the conditions for the exploitation of the proletariat [...]*» σε Michel Foucault, *Power/Knowledge. Selected interviews and Other writings, 1972 – 1977*, επιμ. Colin Gordon, εκδ. Pantheon Books, New York, 1972, σς. 14, 15. Έτσι, «*[η] ιδέα της δικαιοσύνης [...]* είναι μια ιδέα που ουσιαστικά επινοήθηκε και μπήκε σε λειτουργία [...] σαν όργανο μιας συγκεκριμένης πολιτικής και οικονομικής εξουσίας ή σαν όπλο εναντίον αυτής [...]. *Οπωσδήποτε η γενική ιδέα της δικαιοσύνης λειτουργεί [...] σαν αξίωση που προβάλλεται από την καταπιεσμένη τάξη και σαν δικαιολόγηση γι' αυτήν*», βλ. Michel Foucault, *Η μικροφυσική [...]*, ό. π., σ. 55. Σε κάθε περίπτωση, «*[ο] ποινικός νόμος δεν έχει φτιαχτεί για να έχει καθολική λειτουργία*» σε Michel Foucault, *Η τιμωρητική κοινωνία: Παραδόσεις στο Κολλέγιο της Γαλλίας (1972-73)*, μτφρ. Βασίλης Πατσογιάννης, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα, 2016, σ. 32.

⁶⁰⁹ Στάθης Κουβελάκης, *Ο Πουλαντζάς ως οργανικός διανοούμενος*, σε *Ο Πουλαντζάς σήμερα* (συλλ.), εκδ. Νήσος, Αθήνα, 2012, σ. 377, Παναγιώτης Σωτήρης, *Η μοναξιά ενός κομμουνιστή φιλοσόφου*, σε Louis Althusser, *Για τον Μαρξ*, μτφρ. Τάσος Μπέτζελος, εκδ. Εκτός Γραμμής, Αθήνα, 2015, σ. 388.

⁶¹⁰ Etienne Balibar, *Μαρξ ο τζόκερ, [...]*, ό. π., σ. 102.

κατανοήσουν την πραγματικότητα εν κινήσει και να υπογραμμίσουν τις αντιφάσεις του νεωτερικού νομικο-πολιτικού οικοδομήματος⁶¹¹.

Τι συνεπάγονται, λοιπόν, οι θεωρήσεις που αναλύσαμε; Ότι η μάχη για την ηγεμονία μπορεί να δοθεί σε κάθε πεδίο της κοινωνικής δραστηριότητας. Έτσι, μέσα από τους επιμέρους νομικούς αγώνες μπορεί να τίθενται στόχοι αντίστασης⁶¹².

Ακόμη και αν η επιχειρηματολογία των ανωτέρω θεωριών, ενίοτε δεν μας φαίνεται πειστική, είναι κοινός τόπος σε ένα ευρύτερο φιλοσοφικό περιβάλλον ότι το νεωτερικό πρόταγμα δοκιμάζεται. Έτσι, δεν χρειάζεται απαραίτητα κανείς να συμπλέει με τους Althusser-Πουλαντζά· στοχαστές όπως οι Umberto Eco (περί της αινιγματικότητας του σύγχρονου κόσμου και την αδυναμία ερμηνείας του) και Michel Foucault (περί ανάγκης διάσωσης της *τραγωδίας του Διαφωτισμού*) αποτυπώνουν γλαφυρά τον τόνο της εποχής μας⁶¹³. Ακόμα και ο ίδιος ο Habermas, ο μεγάλος υπερασπιστής του διαφωτιστικού ιδεώδους, απολήγει στο συμπέρασμα ότι «το περιεχόμενο της νεωτερικότητας είναι σε μεγάλο βαθμό αμφίβολο⁶¹⁴».

1. Η σύνδεση των Althusser και Πουλαντζά με τις Κριτικές νομικές σπουδές

Μεταφέροντας αυτές τις σκέψεις στην προβληματική του δικαίου, μπορούμε να επεκταθούμε περαιτέρω. Το ίδιο το θεμέλιο του δικαίου βρίσκεται, λοιπόν -σύμφωνα με τον Althusser- σε ένα εξωτερικό του νόμου σημείο: το δίκαιο, ως κοινωνική πραγματικότητα, είναι πάντοτε υπερκαθορισμένο από άλλες σφαίρες και, σε τελευταία ανάλυση, από τις σχέσεις παραγωγής (που ισοδυναμεί στο αλτουσεριανό λεξιλόγιο ότι το δίκαιο υπερκαθορίζεται από την ταξική πάλη). Έτσι, αλλαγές μέσα και στους υπάρχοντες νόμους και νομικούς θεσμούς είναι ανεπαρκείς για να επηρεάσουν συνολικά την κοινωνικοοικονομική ολότητα⁶¹⁵.

Στη βάση αυτών των στοιχείων, στον ευρύτερο αγγλο-σαξωνικό χώρο, οι ΚΝΣ επιχείρησαν να συνδυάσουν ορισμένα στοιχεία της αλτουσεριανής θεωρίας με την παράδοση του νομικού ρεαλισμού⁶¹⁶. Έτσι, εξετάζεται αφενός ο καίριος ρόλος της οικονομίας και της πολιτικής -ως παράγοντες που επικαθορίζουν τη νομική πραγματικότητα- αφετέρου τονίζεται ο ιδεολογικός χαρακτήρας του δικαίου.

⁶¹¹ Γιώργος Κοντογιώργης, *Σχετικά με τον χαρακτήρα της κρίσης*, σε *Αφηγήσεις της κρίσης* (συλλ.), εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 2017, σ. 20

⁶¹² Ελένη Ρεθυμιωτάκη, Χρύσα Καπαρτζάνη, Ιωάννης Φλυτζάνης, *Φωνές [...]*, ό. π., σ. 275

⁶¹³ «[Α]υτό δεν σημαίνει ότι πρέπει κανείς να είναι «υπέρ» ή «εναντίον» του Διαφωτισμού [...] δεν απελευθερωνόμαστε από αυτόν τον εκβιασμό εισάγοντας «διαλεκτικές» αποχρώσεις επιχειρώντας να καθορίσουμε ποια καλά και κακά στοιχεία πιθανόν να υπάρχουν μέσα στο Διαφωτισμό» διατείνεται ο Foucault, αναλυτικά βλ. Michel Foucault, *Τι είναι Διαφωτισμός*, εισ. – μτφρ. Στέφανος Ροζάνης, εκδ. Έρasmus, Αθήνα, 2003, σς. 13 – 45. Ο Foucault, πάντως, όπως και ο Derrida, «σε καμία περίπτωση δεν εναντιών[ονται] στον Διαφωτισμό», αλλά στις αφηρημένες κοινοτοπίες αυτού του εγχειρήματος, βλ. και Terry Eagleton, *Οι αυταπάτες [...]*, ό. π., σς. 160 επ. Είναι δε γεγονός ότι οι δύο αυτοί στοχαστές «δεν αποδέχτη[αν] ποτέ τον χαρακτηρισμό [του μετανεωτεριστή]», σε Marcela Tovar – Restrepo, *Καστοριάδης [...]*, ό. π., σ. 173

⁶¹⁴ Γιώργος Βέλτσος, *Εισαγωγή σε Η διαμάχη: Κείμενα για την νεωτερικότητα* (συλλ.), εκδ. Πλέθρον, μτφρ. Μυρτώ Ρήγου, επιμ. Γιώργος Βέλτσος, Αθήνα, 2004, σ. 9

⁶¹⁵ William S. Lewis, *Althusser on laws [...]*, ό. π., σ. 40

⁶¹⁶ Duncan Kennedy, *Afterword*, σε *Legal Education and the Reproduction of Hierarchy* (συλλ.), εκδ. NYU, 2004, σ. 211

Μπορούμε, πειραιτέρω, να εστιάσουμε –με βάση τα ανωτέρω- και στο πρόσωπο του δικαστή, ως εφαρμοστή του δικαίου⁶¹⁷. Με δεδομένο, συνεπώς, ότι η ιδεολογία συνιστά τον τρόπο με τον οποίο σχετιζόμαστε με τις συνθήκες ύπαρξής μας (άρα και τον τρόπο με τον οποίο ζούμε τη σχέση μας με την κοινωνία⁶¹⁸), δεν είναι παράλογο να υποστηρίξουμε ότι και ο δικαστής αποτελεί ένα ιδεολογικό υποκείμενο, που επηρεάζεται από υποκειμενικούς και αντικειμενικούς παράγοντες⁶¹⁹. Οι ιδεολογικές προκείμενες του δικαστή εμφανίζονται –έστω και σε λανθάνουσα μορφή- στη δικανική κρίση, όχι μόνο κατά την εφαρμογή του νόμου, αλλά και στο στάδιο της ερμηνείας. Έτσι, «καμιά ανάγνωση δεν είναι αθώα, αφού κάθε ερμηνεία εμπεριέχει τις δικές της θεωρητικές και πολιτικές προϋποθέσεις⁶²⁰», αφού ιδεολογικοί παράγοντες ενυπάρχουν εξ αρχής στην υποκειμενικότητα του δικαστή.

Duncan Kennedy

Από μια κριτική σκοπιά, θα αναφερθεί αρχικά ο Duncan Kennedy. Το έργο του Kennedy αντανakλά μια βαθιά ενασχόληση με τη μαρξιστική και κριτική θεωρία, αντλώντας ιδέες από μελετητές όπως ο Louis Althusser και ο Antonio Gramsci.

Ένα από τα πιο επιδραστικά έργα του Kennedy είναι το δοκίμιο "*Legal Education and the Reproduction of Hierarchy*", που δημοσιεύθηκε το 1982. Σε αυτό το έργο, ο Kennedy εξετάζει κριτικά τη νομική εκπαίδευση, υποστηρίζοντας ότι συμβάλλει στην αναπαραγωγή των κοινωνικών ιεραρχιών. Ασκεί κριτική, συνεπώς, στο παραδοσιακό νομικό πρόγραμμα σπουδών και στον ρόλο του, τόσο στην παραγωγή υποκειμενικοτήτων (μέσω της παραδοσιακής νομικής εκπαίδευσης), όσο και στη διατήρηση των υφιστάμενων δομών εξουσίας⁶²¹. Με τα δικά του λόγια, «[ό]πως λειτουργεί επί του παρόντος, η νομική εκπαίδευση μοιάζει με την εκπαίδευση γενικότερα στο ότι προπαγανδίζει το μήνυμα ότι τα πράγματα είναι έτσι όπως είναι επειδή είναι το καλύτερο, ή κοντά στο καλύτερο ότι πρέπει να είναι έτσι. Με άλλα λόγια, το σύστημα νομικής εκπαίδευσης παράγει ιδεολογία⁶²²».

Πειραιτέρω, επισημαίνεται η απροσδιοριστία των νομικών κειμένων και ο ρόλος της διακριτικής ευχέρειας στη λήψη των δικαστικών αποφάσεων⁶²³. Σύμφωνα με τον Kennedy, οι νομικοί κανόνες και τα νομικά δόγματα είναι συχνά ανοικτά σε πολλαπλές ερμηνείες, με αποτέλεσμα ο σχηματισμός της δικανικής κρίσης να διαμορφώνεται τις κοινωνικές και πολιτικές τους προοπτικές⁶²⁴. Ο δικανικός συλλογισμός, συνεπώς, δεν είναι τόσο ουδέτερος ή αντικειμενικός, όσο υποδηλώνει η παραδοσιακή νομική σκέψη⁶²⁵.

Ο Kennedy, στη βάση αυτών των σκέψεων –όπως, εξάλλου, και άλλοι εκπρόσωποι των ΚΝΣ- θα απορρίψει τον νομικό φορμαλισμό, ο οποίος θεωρεί το δίκαιο ως ένα αυτοτελές και αντικειμενικό σύστημα κανόνων⁶²⁶.

⁶¹⁷ Kyle McGee, *Aleatory materialism and speculative jurisprudence: For a new logic of right*, σε Althusser and the Law (συλλ.), επιμ. Laurent de Sutter, εκδ. Routledge, 2013, σ. 141

⁶¹⁸ Alex Callinicos, *Althusser's Marxism*, εκδ. Pluto Press, Λονδίνο, 1975, σ. 105

⁶¹⁹ Θανάσης Παπαχρίστου, *Κοινωνιολογία [...]*, ό. π., σ. 246

⁶²⁰ Alex Callinicos, *Althusser's Marxism [...]*, ό. π., σ. 9

⁶²¹ Ενδεικτικά βλ. Duncan Kennedy, *Legal Education [...]*, ό. π., σς. 15, 34, 35, 36, 74

⁶²² Duncan Kennedy, *Legal Education [...]*, ό. π., σ. 47

⁶²³ Duncan Kennedy, *Legal Education [...]*, ό. π., σς. 33, 34

⁶²⁴ Costas Douzinas [...], *Politics, Postmodernity [...]*, ό. π., σ. 11

⁶²⁵ Duncan Kennedy, *A critique of Adjudication*, εκδ. HY, 1997, σ. 336

⁶²⁶ Duncan Kennedy, *Legal Education [...]*, ό. π., σ. 35

Roberto Unger

Σημαντικός θεωρητικός των ΚΝΣ είναι και ο Βραζιλιάνος Roberto Unger, το έργο του οποίου εκτείνεται σε προβληματικές, όπως το δίκαιο, η φιλοσοφία και η κοινωνική θεωρία⁶²⁷.

Πρωταρχικός στόχος, σύμφωνα με τον ίδιο, είναι η αποδόμηση του νομικού φορμαλισμού, έννοια που εγκολπώνεται σε όλα τα κοινωνικά πλαίσια⁶²⁸. Η τυποκρατία, για τον Unger, συμπλέει με την πεποίθηση ότι το δίκαιο μπορεί να κατανοηθεί ως ένα σύνολο ουδέτερων και καθορισμένων κανόνων⁶²⁹. Ο Unger θα αντιταχθεί σε αυτή τη θέση, αναδεικνύοντας τη σημασία των θεσμικών και ιδεολογικών παραγόντων στη διαμόρφωση των νομικών ρυθμίσεων⁶³⁰. Σε αυτή την κατεύθυνση, λοιπόν, ο ίδιος θα υπογραμμίσει τον ενδεχομενικό και ανοιχτό χαρακτήρα των νομικών κειμένων⁶³¹. το δίκαιο απέχει πολύ από το να θεωρηθεί έλλογο και συνεκτικό.

Αντιθέτως, οι νομικές διατάξεις -και οι ερμηνείες τους- εμφορούνται από αυθαιρεσία και ενδεχομενικότητα. Τούτο συνάγεται, κατά τον Unger, από την παρατήρηση των θεμελιωδών αρχών του ενοχικού δικαίου. Έτσι, παρατηρούμε ότι στο αστικό δίκαιο ενυπάρχει τόσο η ελευθερία των συμβάσεων, όσο και η κατάχρηση δικαιώματος⁶³². Η αφηρημένη τυπικότητα του δικαίου δεν μπορεί να προσδώσει κανονιστική προτεραιότητα σε καμία από τις δύο αρχές, συνεπώς εδώ έγκειται ο ενδεχομενικός και ανοικτός χαρακτήρας των διατάξεων⁶³³. Εντούτοις, εδώ ουσιαστικά αρχίζει να εμφανίζεται ο ιδεολογικός χαρακτήρας του δικαίου, καθότι, κρατούσα ερμηνευτική αρχή λογίζεται η ελευθερία των συμβάσεων. Έτσι, το τωρινό ενοχικό δίκαιο ενσταλάζει συμπεριφορές που εναρμονίζονται με την πειθαρχία της αγοράς και πριμοδοτεί τον ατομικισμό σε βάρος της αλληλεγγύης⁶³⁴.

Κλειδί, ακολούθως, για την κατανόηση αυτών των στοιχείων είναι η κατανόηση του ρόλου της ελεύθερης αγοράς⁶³⁵, η οποία υποστασιοποιεί –με βάση τις ανάγκες της- το δίκαιο. Σε αυτή τη βάση, θα υπερθεματίσει υπέρ μιας εναλλακτικής οικονομικής προσέγγισης (με το δίκαιο θα ενισχύει την κοινωνική αλληλεγγύη, θα διαθέτει δηλαδή κοινοτιστικά χαρακτηριστικά) που αντιτίθεται στο νεοφιλελεύθερο καπιταλιστικό μοντέλο⁶³⁶.

⁶²⁷ βλ. Γιάννη Φλυτζάνη, *Ριζοσπαστική δημοκρατία [...]*, ό. π., σ. 45

⁶²⁸ Roberto Unger, *The Critical Legal Studies Movement*, εκδ. ΗΥ, 1986, σ. 1

⁶²⁹ Η «πυραμίδα» του Kelsen αποτελεί την πιο ολοκληρωμένη φορμαλιστική θεωρία. Στον φορμαλισμό που εισηγείται ο Kelsen, το νομικό σύστημα εμφανίζεται ως ένα ομοιογενές, ιεραρχημένο και συνεκτικό σύνολο, όπου κάθε ανώτερος κανόνας γεννάει τον κατώτερο. Ο Kelsen αναφερόταν στη θεωρία του ως “*reine Rechtslehre*” («καθαρή θεωρία του δικαίου»), ακριβώς επειδή παραμέρισε από το αντικείμενο περιγραφής του δικαίου εξωνομικούς παράγοντες. Ο νόμος, επομένως, είναι κανονιστικός και δεν ανάγεται σε φυσιοκρατικές στάσεις, βλ. Hans Kelsen, *General Theory of Law and State*, εκδ. ΗΥ, Cambridge, 1949, σς. xv. Επ., βλ. και Παύλο Σούρλα, *Μια εισαγωγή στην επιστήμη του δικαίου*, εκδ. Αντ. Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή, 1995, σ. 78

⁶³⁰ Hugh Collins, *Roberto Unger and the Critical Legal Studies Movement*, σε *Journal of Law and Society*, τ. 14, τευχ. 4, 1987, σ. 389

⁶³¹ Roberto Unger, *The Critical [...]*, ό. π., σς. 60, 61

⁶³² Roberto Unger, *The Critical [...]*, ό. π., σ. 7

⁶³³ Roberto Unger, *The Critical [...]*, ό. π., σ. 7. Για μια υπεράσπιση της κανονιστικής προτεραιότητας της ελευθερίας των συμβάσεων έναντι της κατάχρησης δικαιώματος βλ. Φίλιππο Κ. Βασιλόγιαννη, *Φιλοσοφία μετά John Rawls [...]*, ό. π., σς. 212- 298

⁶³⁴ Roberto Unger, *The Critical [...]*, ό. π., σς. 65, 66, 67

⁶³⁵ Roberto Unger, *The Critical [...]*, ό. π., σς. 11-15

⁶³⁶ Βλ. Γιάννη Φλυτζάνη, *Ριζοσπαστική δημοκρατία [...]*, ό. π., σ. 45

Η κριτική προσέγγιση των Παπαχρίστου-Μάνεση

Οι αναλύσεις του Althusser για τον ρόλο του δικαίου ως ιδεολογικού μηχανισμού αποτυπώνονται γλαφυρά και στις μελέτες του Θανάση Παπαχρίστου⁶³⁷. Σε αυτό το πλαίσιο, ο Παπαχρίστου πραγματεύεται την παιδαγωγική – ιδεολογική λειτουργία του δικαίου, αφού αυτό δεν εξαντλείται στον καταναγκασμό⁶³⁸. Τουναντίον, κατά τα αλτουσεριανά, το δίκαιο λειτουργεί νομιμοποιητικά, συμβάλλοντας στη συνοχή του κοινωνικού σχηματισμού⁶³⁹⁶⁴⁰.

Σε αυτή την προοπτική, ο Παπαχρίστου –ακολουθώντας πλήρως τον Althusser– επισημαίνει αρχικώς την απολύτως κεντρική σημασία που κατέχει το ιδιωτικό δίκαιο –με κορωνίδα τον αστικό κώδικα– ως πολιτικό και πολιτιστικό γεγονός. Τούτο διότι, «*οι άλλοι τομείς του δικαίου, με εξαίρεση ίσως το Σύνταγμα, δεν έχουν την καθολικότητα του αστικού δικαίου, αφού μπορεί κανείς να ζήσει όλη του τη ζωή χωρίς να τον αγγίζουν οι ρυθμίσεις τους*⁶⁴¹».

Για να κατανοήσει, λοιπόν, κανείς το ιδεολογικό φορτίο που φέρουν οι νομικές διατάξεις, αρκεί να παρατηρήσει κανείς την περιεχομενική οργάνωση του γαλλΑΚ, τόσο στο επίπεδο των πολιτικών σκοπών και αξιών που αυτός διαμεσολαβεί, όσο και στο επίπεδο της έκφρασης, ως γλωσσικής αποτύπωσης των ανωτέρω⁶⁴². Η επιλογή του γαλλΑΚ μόνο τυχαία δεν κρίνεται από τον Έλληνα στοχαστή, καθότι αυτό υπήρξε «*το κατεξοχήν νομοθέτημα που ενσάρκωνε με τον πιο σαφή και αποκρυσταλλωμένο τρόπο την αστική ιδεολογία που χρησίμευσε ως βασικό όπλο στην προσπάθεια της αστικής τάξης να επιβάλλει την ιδεολογική της κυριαρχία*⁶⁴³».

Οι ανωτέρω θέσεις του Παπαχρίστου αντανακλούν, σχηματικά, μια προσέγγιση που υποστηρίζει ότι η γλώσσα του νόμου δεν είναι απλώς μια τεχνική εργαλειοποίηση για τη μετάδοση νομικών απαιτήσεων, αλλά –στο πλαίσιο μιας διαλεκτικής σχέσης– έχει επίσης έναν ιδεολογικό ρόλο⁶⁴⁴. Η ποιότητα του νομικού λόγου, επομένως, επηρεάζει τον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβάνονται και αποδέχονται οι πολίτες τις νομικές αρχές και αποφάσεις. Η παιδαγωγική-ιδεολογική λειτουργία, συνεπώς, νοσηματοδοτείται και με την ανάλογη γλώσσα. Με τα λόγια του Παπαχρίστου, «*[η] ετυμολογία [...] ορισμένων νομικών όρων [...] συνδέεται πολλές φορές με ιδεολογική παράσταση που προβάλλεται ακριβώς από τον νομικό κανόνα*»⁶⁴⁵.

Έτσι, παρατηρείται σύγκλιση με την ανάλυση του Althusser, ότι δηλαδή η ιδεολογία ενυπάρχει στο συμβολικό και φαντασιακό επίπεδο. Όπως όλες οι γλωσσικές αφηγήσεις περιέχουν

⁶³⁷ Λ.χ., η παραπομπή στον Althusser είναι άμεση στο άρθρο του με τίτλο «*Η ιδεολογική λειτουργία του δικαίου και η γλώσσα των νομικών κανόνων*», στο οποίο ο Παπαχρίστου προβαίνει σε μια εκτενή ανάλυση του γαλλΑΚ.

⁶³⁸ Θανάσης Παπαχρίστου, *Η ιδεολογική λειτουργία του δικαίου και η γλώσσα των νομικών κανόνων: η περίπτωση του γαλλικού Αστικού Κώδικα*, σε *Άμμος στη μνήμη Φ.Αποστολόπουλου*, εκδ. Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, Αθήνα, 1984, σ.154. Βλ. και Θανάση Παπαχρίστου, *Κοινωνιολογία [...]*, ό. π., σ. 32, βλ. και Θανάση Παπαχρίστου, *Δίκαιο και Ιδεολογία*, σε *Μαρξισμός και δίκαιο: Δίκαιο και πολιτική*, επιμ. Αριστόβουλος Μάνεσης, εκδ. Παρατηρητής, τευχ. 13, Θεσσαλονίκη, 1984, σ. 57

⁶³⁹ Τις ίδιες θεωρητικές προκείμενες συναντάμε και στον Πουλαντζά, βλ. Νίκο Α. Πουλαντζά, *Το κράτος, η εξουσία [...]*, ό. π., σ. 119, Sonja Buckel, *Subjectivation [...]*, ό. π., σ. 153

⁶⁴⁰ Θανάσης Παπαχρίστου, *Το δίκαιο ως λογοτεχνία*, σε *Δίκαιο και Λογοτεχνία* (συλλ.), εκδ. Κάλλιπος – Ανοιχτές Ακαδημαϊκές Εκδόσεις, 2015, διαθέσιμο σε <https://repository.kallipos.gr/handle/11419/4994>, σ. 49, βλ. και βλ. και Ρεθυμιωτάκη Ελένη, Γιάννη Φλυτζάνη, *Η κοινωνιολογία [...]*, ό. π., σ. 40.

⁶⁴¹ Θανάσης Παπαχρίστου, *Το δίκαιο ως λογοτεχνία [...]*, ό. π., σ. 44

⁶⁴² Η γλωσσική διάσταση περιλαμβάνει τόσο το λεξιλόγιο, όσο και το ύφος, σύμφωνα με τον Παπαχρίστου. Βλ. αναλυτικά Θανάσης Παπαχρίστου, *Η ιδεολογική λειτουργία [...]*, ό. π., σ. 159

⁶⁴³ Θανάσης Παπαχρίστου, *Το δίκαιο ως λογοτεχνία [...]*, ό. π., σ. 49, βλ. και Θανάση Παπαχρίστου, *Η ιδεολογική [...]*, ό. π., σ. 155

⁶⁴⁴ Θανάσης Παπαχρίστου, *Κοινωνιολογία [...]*, ό. π., σ. 113

⁶⁴⁵ Θανάσης Παπαχρίστου, *Η ιδεολογική λειτουργία [...]*, ό. π., σς. 160, 161

ένα ιδεολογικό σχέδιο, έτσι και το δίκαιο σκοπεί σε κάτι πολύ συγκεκριμένο: στην εσωτερίκευση του Νόμου από τα υποκείμενα⁶⁴⁶. Το δίκαιο, λοιπόν, μας διαπλάθει ως υποκείμενα δικαίου· οι όροι της συνείδησής μας τίθενται με δικαιοκούς καθορισμούς⁶⁴⁷.

Η συνολική στάση του Παπαχρίστου, κατά τα ανωτέρω, αποτυπώνει μια βαθιά επιρροή από την αλτουσεριανή, αλλά και την πουλαντζική σκέψη. καθότι ο νόμος υλοποιεί την κυρίαρχη ιδεολογία και συσκοτίζει τις συνθήκες εκμετάλλευσης⁶⁴⁸

Οι σκέψεις του Althusser –αλλά, κυρίως, οι αναλύσεις του Πουλαντζά- αξιοποιήθηκαν σε σημαντικό βαθμό και από τον Αριστόβουλο Μάνεση, ο οποίος υιοθέτησε την ανάλυσή του περί σχετικής αυτονομίας του πολιτικού και νομικού εποικοδομήματος. Με παρακαταθήκη, λοιπόν, το έργο του Πουλαντζά, ο συνταγματικός λόγος του Μάνεση θα εστιάσει στη διεύρυνση του κοινωνικού περιεχομένου της συνταγματικής δημοκρατίας⁶⁴⁹ και στην κριτική του νεοφιλελευθερισμού ως πολιτικού μοντέλου που καταδυναστεύει την ανθρώπινη προσωπικότητα⁶⁵⁰.

Για να ανατρέξουμε εκ νέου στις αναλύσεις του, ο Νίκος Πουλαντζάς ανέδειξε ως παράδοση τη γενική αρχή του διοικητικού δικαίου, ότι «η άγνοια νόμου δεν συγχωρείται», επισημαίνοντας ότι οι νομικές γνώσεις που απαιτούνται από κάθε πολίτη δεν καλύπτονται καν σε ειδικό μάθημα στο σχολείο. Αυτή η πολιτική επιλογή του Κράτους, καθιστά τα νομικά ζητήματα εξαρτημένα και υποταγμένα σε μια μικρή ελίτ νομικών. Έτσι, «[τ]ο σύγχρονο δίκαιο είναι ένα κρατικό μυστικό που θεμελιώνει μια μορφή γνώσης που μονοπωλείται».⁶⁵¹

Ο Μάνεσης, ακολουθώντας τον Πουλαντζά, θα καταλήξει στο συμπέρασμα ότι το δίκαιο μπορεί να αποκτήσει και ριζοσπαστικό χαρακτήρα, εφόσον χρησιμοποιηθεί από της μη ηγεμονικές τάξεις ως εργαλείο κοινωνικού μετασχηματισμού και πολιτικής αλλαγής⁶⁵². Το πρώτο βήμα, λοιπόν, προς τον κοινωνικό μετασχηματισμό δεν μπορεί παρά να αφορά τον εκδημοκρατισμό της νομικής γνώσης και μορφής· η ολοκληρωμένη νομική γνώση πρέπει να κυκλοφορεί στην κοινωνία σε τέτοιο βαθμό, ώστε να μπορεί να χρησιμοποιηθεί στρατηγικά⁶⁵³.

2. Συλλαμβάνοντας τη σχέση δικαίου και τεχνολογίας υπό το φως του Negri

Αν και κοινότοπη, η παραδοχή ότι η τεχνολογία αποτελεί το κατεξοχήν αυτονόητο μεγάλο μέγεθος της εποχής μας⁶⁵⁴, φαίνεται να αποτυπώνει σε μεγάλο βαθμό την υφιστάμενη πραγματικότητα. Περιγράφοντας το παρόν -και όχι μια φουτουριστική κοινωνία⁶⁵⁵- είμαστε σε

⁶⁴⁶ Βλ. Θανάση Παπαχρίστου, *Κοινωνιολογία [...]*, ό. π., σ. 113, βλ. και Ρεθυμιωτάκη Ελένη, Γιάννη Φλυτζάνη, *Η κοινωνιολογία [...]*, ό. π., σ. 40

⁶⁴⁷ Τούτο διότι, κατά τον Παπαχρίστου, η νομική ιδεολογία ενσαρκώνεται σε πρακτικές που διαποτίζουν όλη μας την καθημερινότητα, βλ. Θανάση Παπαχρίστου, *Δίκαιο και Ιδεολογία [...]*, ό. π., 58

⁶⁴⁸ Βλ. Θανάση Παπαχρίστου, *Δίκαιο και Ιδεολογία [...]*, ό. π., 56, βλ. και Ρεθυμιωτάκη Ελένη, Γιάννη Φλυτζάνη, *Η κοινωνιολογία [...]*, ό. π., σ. 44

⁶⁴⁹ Αλέξανδρος Κεσσόπουλος, *Η μέθοδος του Σβώλου και Μάνεση υπό το πρίσμα της ιστορίας*, σε *Από τον Αλέξανδρο Σβώλο στον Αριστόβουλο Μάνεση* (συλλ.), εκδ. Ευρασία, Αθήνα, 2022, σ. 90

⁶⁵⁰ Χαράλαμπος Κουρουνδής, *Κοινωνική δημοκρατία*, σε *Από τον Αλέξανδρο Σβώλο στον Αριστόβουλο Μάνεση* (συλλ.), εκδ. Ευρασία, Αθήνα, 2022, σ. 156

⁶⁵¹ βλ. Νίκο Α. Πουλαντζά, *Το κράτος, η εξουσία [...]*, ό. π., σ. 90

⁶⁵² Αλέξανδρος Κεσσόπουλος, *Η μέθοδος [...]*, ό. π., σ. 88

⁶⁵³ Sonja Buckel, *Subjectivation [...]*, ό. π., σ. 276

⁶⁵⁴ Eric J. Hobsbawm, *Στους ορίζοντες [...]*, ό. π., σ. 137

⁶⁵⁵ Απόστολος Βόρρας, *Μπορεί ο αλγόριθμος να είναι διαφανής σε Μπορεί ο αλγόριθμος* (συλλ.), Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 2023, σ. 151

τέτοιο βαθμό εξοικειωμένοι με την τεχνολογία, σε σημείο που δεν μπορούμε να φανταστούμε την ύπαρξή μας χωρίς αυτή.⁶⁵⁶ Έτσι, η τωρινή κοινωνία, ακολουθώντας την τεχνολογία που πλέον ηγεμονεύει σχεδόν σε όλα τα επίπεδα της κοινωνικής ύπαρξης, οδεύει σταθερά προς ένα νέο ψηφιακό επίπεδο πραγματικότητας: αφενός με την εισχώρηση των ψηφιακών μέσων σχεδόν σε όλες τις πτυχές της ανθρώπινης δραστηριότητας, αφετέρου με την οικουμενικότητα του διαδικτύου⁶⁵⁷.

Αναπόφευκτα, η τεχνολογία επηρεάζει τον τρόπο με τον οποίο διαμορφώνονται, ερμηνεύονται και εφαρμόζονται οι νομικοί κανόνες. Το δίκαιο, λοιπόν, αναζητά διαρκώς τρόπους να ρυθμίσει και να προσαρμόσει την τεχνολογική πρόοδο. Επιχειρώντας να σκιαγραφήσουμε αυτή τη διαλεκτική που αναπτύσσεται, θα εξετάσουμε τις προοπτικές που διανοίγονται, με βάση την ανάλυση του Negri.

Είμαστε, συνεπώς, μάρτυρες, μιας μετάβασης της νεωτερικότητας, καθότι «η βιομηχανική κοινωνία εξέρχεται από τη σκηνή της παγκόσμιας κοινωνίας»⁶⁵⁸. Από τον βιομηχανικό σχεδιασμό μεταβαίνουμε στη ψηφιακότητα. Η μετάβαση αυτή, εντούτοις, δεν είναι μια ομαλή, γραμμική διαδικασία⁶⁵⁹. Επί παραδείγματι, οι καινοτομίες και οι διαρκείς τεχνολογικές ανακαλύψεις –ως συνέπειες της συνεχούς εκβιομηχάνισης προς την κατεύθυνση της ψηφιοποίησης- ενδεχομένως να δρομολογούν ένα απαισιόδοξο σενάριο, με συνέπεια τη δημιουργία μιας κοινωνίας ανέργων⁶⁶⁰. Σημαντικότερη διάσταση, ωστόσο –και πάντα σε συνάρτηση με τις έννοιες της τεχνολογίας/ψηφιακότητας- μάλλον αποτελεί η τριαδική σχέση εξουσία-επιτήρηση-πειθαρχία. Βιώνουμε, άραγε, τη μετάβαση στην εποχή της «μετά-δημοκρατίας», όπου οι παγκόσμιοι «κολοσσοί», μέσω των αλγορίθμων, πηδαλιουχούν το μέλλον της ανθρωπότητας⁶⁶¹;

Ιχνηλατώντας, λοιπόν, τη σχέση τεχνολογίας και δικαίου, καθώς και την ένταση που φαίνεται να τη διαποτίζει, δεδομένης και της ιδιαίτερης ηθικοπολιτικής διάστασης που εκφράζει και συνοδεύει η έννοια του κράτους δικαίου, οφείλουμε να αναρωτηθούμε αν σε επίπεδο πρακτικής εφαρμογής, η τεχνολογία πράγματι επιτρέπει αισιόδοξες προβλέψεις για τον εκδημοκρατισμό της κοινωνίας ή, αντιθέτως, αν οι τεχνολογικές παρεμβάσεις, μη δυνάμενες να απεγκλωβιστούν από τα υπάρχοντα προβλήματα, απλώς προετοιμάζουν το σκηνικό ενός ερεβώδους μέλλοντος⁶⁶².

⁶⁵⁶ Δανάη Κασίμη, *Πνευματική ιδιοκτησία στο διαδίκτυο ή ελεύθερη πρόσβαση στα δεδομένα σε μια κοινωνία εκμετάλλευσης*, σε *Kaboom*, Αθήνα, τευχ. 3 /Δεκέμβριος 2017, σ. 152

⁶⁵⁷ Μανώλης Πατηνιώτης, *Στην Κωνσταντινούπολη ψαρεύοντας άθλιο ροζ* σε *Εισαγωγή στις Ψηφιακές Σπουδές* (συλλ.), επιμ. Μανώλης Πατηνιώτης, εκδ. Ροπή, Αθήνα, 2020, σ. 13

⁶⁵⁸ Ulrich Beck, *Κοινωνία της διακινδύνευσης*, μτφρ. Ηρακλής Οικονόμου, εκδ. Πεδίο, Αθήνα, 2015, σ. 30

⁶⁵⁹ Ηρακλής Βογιατζής/Χρήστος Κρυστάλλης/Γεωργία Νικολοπούλου, *Καπιταλισμός της πλατφόρμας* σε *Εισαγωγή στις Ψηφιακές Σπουδές* (συλλ.), επιμ. Μανώλης Πατηνιώτης, εκδ. Ροπή, Αθήνα, 2020, σ. 316

⁶⁶⁰ Christian Fuchs, *Ξαναμελετώντας τον Μαρξ [...]*, ό. π., σ. 150 και Manuel Castells, *Ο μετασχηματισμός της εργασίας και της Απασχόλησης*, εκδ. Λέσχη, Αθήνα, 2006, σς. 55 επ.

⁶⁶¹ Κωνσταντίνος Ζουπουνίδης, *Από τη δημοκρατία στην Αλγοριθμοκρατία* σε *Ναυτεμπορική*, 23/10/2017, διαθέσιμο στο <https://www.naftemporiki.gr/opinion/915880/apo-ti-dimokratia-stin-algorithmokratia> [τελευταία πρόσβαση στις 21/6/2023], βλ. και Στέφανο Ρέγκα, *Το ίντερνετ είναι τελείως μαλακία*, σε *Kaboom*, Αθήνα, τευχ. 9 /Μάιος 2023, σ. 213

⁶⁶² Ήδη από τη δεκαετία του '60, η εξέλιξη της τεχνολογίας αντιμετωπίστηκε με αμφιθυμία. Επί παραδείγματι, στη θεώρηση του Αξελού η τεχνολογία εμφανίζεται, αρχικά, ως εμπόδιο στη χειραφετητική δράση του ανθρώπου, αφού αποτελεί μια αναπαραγωγή των ταξικών σχέσεων εκμετάλλευσης που ενυπάρχουν στην παραγωγή. Βλ. αναλυτικά Κώστα Αξελό, *Ο Μαρξ [...]*, ό. π., σ. 116

Ακολουθώντας τη σκέψη της Shoshana Zuboff, το παράδειγμα των *Big Data* εντάσσεται σε μια προβληματική, που η ίδια ονομάζει «Κατασκοπευτικό Καπιταλισμό»⁶⁶³. Με τα λόγια της ίδιας της στοχάστριας, «[ο] Κατασκοπευτικός Καπιταλισμός είναι η αντίρροπη δύναμη δύναμη στο πρώιμο ψηφιακό όνειρο[...] είναι αυτός που διέλυσε την ψευδαίσθηση πως το να είσαι συνδεδεμένος ενισχύει κατά κανόνα τον κοινωνικό ιστό [...] και ενέχει [στοιχεία] εκδημοκρατισμού [...] επιτήρηση, ως βασικό μέρος της νέας λογικής της συσσώρευσης δεδομένων, υπερβαίνει κατά πολύ το ζήτημα της προστασίας της ιδιωτικής ζωής, και φτάνει να αποτελεί απειλή και για την ίδια τη δημοκρατία»⁶⁶⁴.

Υπό το φως αυτής της ανάλυσης, οι προοπτικές μιας εξ ολοκλήρου μετάβασης στην ψηφιακή συνθήκη της ΤΝ ενέχει τον κίνδυνο δημιουργίας ενός οργουελικού σκηνικού. Σύμφωνα με τη Zuboff, όπως σκιαγραφήθηκε και ανωτέρω, η ανάπτυξη της τεχνολογίας εγκλωβίζεται σε μια προοπτική επιτήρησης και εμπορευματοποίησης. Έτσι, η συγκέντρωση των δεδομένων, που αναπόφευκτα εντοπίζονται σε όλες τις πτυχές της καθημερινότητας, μετατρέπουν κάθε ανθρώπινη στιγμή σε δυνατότητα κερδοφορίας για τον καπιταλισμό της επιτήρησης.

Οι ορατοί κίνδυνοι αυτών των εφαρμογών μπορούν να κατανοηθούν καλύτερα, αν συσχετιστούν με τις δομές που πλαισιώνουν. Επί παραδείγματι, τόσο ο ν. «Περί Διερευνητικής Εξουσίας» στο Ηνωμένο Βασίλειο, όσο και ο ν. «Περί Πληροφοριών» στη Γαλλία παρέχουν λευκή επιταγή στις μυστικές υπηρεσίες για παρακολούθηση των πολιτών⁶⁶⁵. Οι αναφερθείσες κυβερνήσεις έχουν πρόσβαση σε τεράστιους όγκους δεδομένων, τα οποία, αφού έχουν εξορύξει με αδιαφανείς μεθόδους, τα οποία επεξεργάζονται κατά το δοκούν.

Οι προβληματισμοί της Zuboff, όπως εκτέθηκαν παραπάνω, συνοψίζουν τον κίνδυνο εγκαθίδρυσης ενός καθεστώτος καθολικής επιτήρησης –και ψυχικής αδρανοποίησης κατά την ίδια⁶⁶⁶. Πέρα όμως από ένα τεχνολογικό *Πανοπτικόν*, οι ψηφιακές τεχνολογίες αποτελούν μέσα οργάνωσης και διαχείρισης της πολιτικής.⁶⁶⁷ Τούτο διότι, η ψηφιακή τεχνολογία δεν αρκείται στην απλή διαμεσολάβηση στη σχέση ανθρώπου-γνώσης· κατευθύνεται επίσης, με τη βοήθεια των *Big Data*, σε μια λογική κυβερνολογικής, ποσοτικοποιώντας και εργαλειοποιώντας τους πολίτες: ο πολίτης στον ψηφιακό κόσμο είναι ένας καταναλωτής⁶⁶⁸. Έτσι, οι εταιρείες «κολοσσοί» εξορύσσουν ένα νέο είδους κεφαλαίου, που είναι οι ίδιοι οι χρήστες. Λ.χ., το Facebook έχει μια τεράστια κεφαλαιακή αξία, άμεσα εξαρτώμενη από την δραστηριότητα των ιδίων των χρηστών⁶⁶⁹.

Παρατηρούμε, συνεπώς, ότι ένα μεγάλο μέρος της σύγχρονης πολιτικής διαβούλευσης λαμβάνει χώρα στις μεγάλες ψηφιακές πλατφόρμες. Ακολούθως, οι σύγχρονες δημοκρατίες εξαρτώνται σε μεγάλο βαθμό από αυτούς τους ιστότοπους, που κατευθύνουν τη ροή της πληροφορίας και μετέχουν της διαδικασίας διαμόρφωσης του δημόσιου χώρου.

⁶⁶³ Shoshana Zuboff, *Η εποχή του κατασκοπευτικού καπιταλισμού*, μτφρ. Γιώργος Μπέτσος, εκδ. Καστανιώτης, Αθήνα, 2020, σ. 13

⁶⁶⁴ Shoshana Zuboff, *Η εποχή [...]*, ό. π., σ. 22

⁶⁶⁵ Abiteboul Serge, Doweck Gilles, *Η εποχή των αλγορίθμων*, μτφρ. Γιάννης Μανωλόπουλος, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 2022, σ. 134

⁶⁶⁶ Shoshana Zuboff, *Η εποχή [...]*, ό. π., σ. 25

⁶⁶⁷ Γιώργος Πετράς, *Τεχνολογική σε ψηφιακά περιβάλλοντα σε Kaboom*, Αθήνα, τευχ. 5 /Μάιος 2018, σ. 47

⁶⁶⁸ Maxime Quellet/Marc Menard/Maude Bonefant/Andre Mondoux, *Η αλγοριθμική κυβερνολογική στον ψηφιακό διοικούμενο κόσμο σε Kaboom*, Αθήνα, τευχ. 5 /Μάιος 2018, σ. 101

⁶⁶⁹ Αλέξανδρος Σχισμένος, *Η πολιτική ποιμαντική του Facebook*, σε *Kaboom*, Αθήνα, τευχ. 2 /Μάιος 2017, σ. 185

Ενόψει των ανωτέρω, δεν μπορούμε παρά να προβληματιστούμε. Ποια, είναι, η προοπτική μιας αλγοριθμικής κοινωνίας, που βασίζεται στην εξόρυξη και την επεξεργασία δεδομένων⁶⁷⁰; Τι κίνδυνοι ενυπάρχουν στο πεδίο δράσης αυτών των εφαρμογών, τη στιγμή που η παραδοσιακή ασυμμετρία πληροφορίας και ισχύος μεταξύ κράτους και πολιτών, εξελίσσεται σε ασυμμετρία μεταξύ όσων εφαρμόζουν αλγόριθμους και εκείνων που κυβερνώνται δι' αυτών;

Αυτό που επιχειρήσαμε να αναδείξουμε είναι η πολιτική διαχείριση της τεχνολογίας, που σίγουρα δεν χαρακτηρίζεται από ουδετερότητα και που εντάσσεται σε μια ευρύτερη ιστορική συγκυρία και πολιτική αρχιτεκτονική⁶⁷¹. Οι αλγόριθμοι, επί παραδείγματι, δεν διαθέτουν δικές τους προθέσεις· υπηρετούν ανθρώπινους σκοπούς. Έτσι, η ψηφιακή πραγματικότητα απλώς αποκρυσταλλώνει αυτό που ήδη υπάρχει⁶⁷². Τα δομικά κοινωνικοπολιτικά ζητήματα απέκτησαν και μια ψηφιακή διάσταση, διάσταση που όμως συσκοτίσε έτι περαιτέρω το τοπίο. Η πρόκληση έγκειται, αναπόφευκτα, στο να αναζητήσουμε τρόπους με τους οποίους θα γίνει ελεγχόμενη, μέσω θεσμικών διαδικασιών, η ως επί το πλείστον αδιαφανής προώθηση περιεχομένου, προκειμένου να διατηρήσουμε, όσο το δυνατόν περισσότερο, την κοινωνικοπολιτική μας αυτενέργεια⁶⁷³.

Αυτές οι εξελίξεις, όχι αδίκως, μπορούν να θεωρηθούν εν μέρει αποτέλεσμα μιας σκόπιμης στρατηγικής. Πρόκειται για μια βαθμιαία θεματοποίηση της πολιτικής ζωής, όχι μόνο εντός της ψηφιακής πραγματικότητας, αλλά σε συνολικό επίπεδο. Αναπόφευκτα, συνεπώς, συμπαρασύρεται και το σύγχρονο δίκαιο. Εντός αυτού του πλαισίου παρατηρείται η μείωση της πολιτικής αυτονομίας των παραδοσιακών εθνών-κρατών να ασκούν έλεγχο και να λαμβάνουν αυτόνομες αποφάσεις.

Η σχετική συζήτηση δεν στερείται καθόλου ενδιαφέροντος, με δεδομένο κιόλας το παράδειγμα της Ε.Ε. –ως το κατεξοχήν παράδειγμα πολυκεντρικού και δικτυωτού μοντέλου πολιτικής εξουσίας⁶⁷⁴. Η Ε.Ε., λοιπόν, χαρακτηρίζεται από τις δικτυωμένες και πολυκεντρικές δομές εξουσίας, ή αλλιώς τα πολλαπλά κέντρα εξουσίας. Η ενίσχυση της δικτυωμένης και πολυκεντρικής εξουσίας αντανakλά την ιδέα ότι τα παραδοσιακά κρατοκεντρικά μοντέλα διακυβέρνησης δεν επαρκούν πλέον για την αντιμετώπιση των πολύπλοκων παγκόσμιων προκλήσεων⁶⁷⁵.

Τα κράτη-μέλη, συνακόλουθα, έχουν βιώσει μια απτή απώλεια κυριαρχίας, όχι μόνο στην πράξη, αλλά και από άποψη νομικής εξουσίας⁶⁷⁶. Η απώλεια αυτή ήταν το αποτέλεσμα της ανάγκης να διαχέεται η κυριαρχία σε θεσμικά δίκτυα, που είναι υπεύθυνα για την οργάνωση της οικονομίας και τη ροή της πληροφορίας⁶⁷⁷. Ωστόσο, το αποτύπωμα όλων αυτών των πολιτικών – και ιδεολογικών- εξελίξεων σε Ευρώπη (και Η.Π.Α) είναι η σταδιακή δημιουργία μιας αποπολιτικοποιημένης κοινωνίας, όπου οι σημαντικές αποφάσεις λαμβάνονται από ειδικούς,

⁶⁷⁰ Απόστολος Βόρρας, *Μπορεί ο αλγόριθμος [...]*, ό. π., σ. 156

⁶⁷¹ Αντώνης Μπρούμας, *Η μάχη για τα κοινά στην ψηφιακή εποχή σε Kaboom, Αθήνα, τευχ. 5 /Δεκέμβριος 2018, σ. 69*. Εξάλλου, και για τον Πουλαντζά η τεχνολογία διαπλέκεται στενά με την κυρίαρχη ιδεολογία, βλ. Bob Jessop, *Κρατική εξουσία [...]*, ό. π., σ. 189

⁶⁷² Abiteboul Serge / Doweck Gilles, *Η εποχή [...]*, ό. π., σ. 181

⁶⁷³ Εισαγωγή σε *Η εποχή της Τεχνητής Νοημοσύνης και το Ανθρώπινο μέλλον μας* (συλλ.), εκδ. Liberal Books, Αθήνα, 2022, σ. 225

⁶⁷⁴ Ρεθυμιωτάκη Ελένη, *Πηγές του Δικαίου [...]*, ό. π., σ. 204

⁶⁷⁵ Ρεθυμιωτάκη Ελένη, *Πηγές του Δικαίου [...]*, ό. π., σς. 164 επ., 182 επ., βλ. και Ελένη Ρεθυμιωτάκη, Χρύσα Καπαρτζάνη, Ιωάννης Φλυτζάνης, *Φωνές [...]*, ό. π., σς. 277, 278, 279

⁶⁷⁶ Κώστας Δουζίνας, *Ριζοσπαστική πολιτική [...]*, ό. π., σς. 463 επ.

⁶⁷⁷ Ρεθυμιωτάκη Ελένη, *Πηγές του Δικαίου [...]*, ό. π., σ. 279

παρουσιάζοντας έτσι, αν μη τι άλλο, σοβαρά ελλείμματα δημοκρατικής νομιμοποίησης⁶⁷⁸. Όπως διαπιστώνεται, επομένως, το κράτος και η εδαφοκυριαρχία δεν συνιστούν έννοιες στατικές, αλλά δυναμικές, με ολοένα και περισσότερες κοινωνικές διαδικασίες απο-εδαφοποιούνται και αλλάζουν κλίμακα αναφοράς⁶⁷⁹. Τα σημεία που άλλοτε οριοθετούσαν το Κράτος και τα ιδιωτικά συμφέροντα, γίνονται όλο και πιο δυσδιάκριτα.⁶⁸⁰

Ενόψει αυτής της ριζικής αναδιαμόρφωσης της σύγχρονης πολιτικής και οικονομικής αρένας, ο Antonio Negri όχι μόνο φαίνεται να συλλαμβάνει με τον πλέον διανοητικό τρόπο τις τελευταίες εξελίξεις, αλλά διατύπωσε –με τα όποια ελαττώματά της– μια ριζοσπαστική πρόταση. Η θεωρία του Negri, όπως είδαμε, αναλύει τη φύση της εξουσίας στη σύγχρονη εποχή, όπου η εξουσία έχει αποκεντρωθεί και αποσυνδεθεί από το κράτος. Αυτή η προσέγγιση μπορεί να βοηθήσει στην κατανόηση του τρόπου λειτουργίας της Ε.Ε. ως μια υπερεθνικής οντότητας με αποκεντρωμένη εξουσία. Περαιτέρω, κατά τη γνώμη του γράφοντος, η κριτική του Negri μπορεί να φωτίσει τη σχέση της Ε.Ε. με την παγκόσμια οικονομία και τον τρόπο με τον οποίο η πρώτη αντιδρά στις παγκόσμιες προκλήσεις.

Για να συνοψίσουμε εν τάχει και σε γενικές γραμμές τις σκέψεις του, η συλλογική συζήτηση μπορεί να προχωρήσει με βάση τις ιστορικές εμπειρίες και τη συμμετοχή όλων· συνεπώς, η συζήτηση και η λήψη αποφάσεων συνιστά σκοπό και μέσο. Η θεωρία του Negri για τις αξίες που θεμελιώνονται στα κοινά, μας προσφέρει μια εναλλακτική θεώρηση για την κοινωνική αναπαραγωγή, καθώς και για τις πολιτικές κοινωνίες και τις συνθήκες που τις πλαισιώνουν. Η ευρύτερη πολιτική συμμετοχή –αλλά και η παραχώρηση καλύτερης εκπαίδευσης και εισοδήματος– στοιχειοθετούν το ιστορικό πλαίσιο που πρέπει να διεκδικηθεί από το πλήθος. Αυτή οι προτάσεις του Negri ενσαρκώνουν μια στρατηγική για έναν συμμετοχικό σοσιαλισμό του 21^{ου} αιώνα και την ενίσχυση της κοινωνίας των πολιτών. Υπό αυτό το πρίσμα, στόχος της Ε.Ε. πρέπει να καταστεί η προώθηση της πολιτικής συμμετοχής και την κοινωνικής δικαιοσύνης.

Αλλά, και ως προς το ζήτημα της κατανόησης των τεχνολογιών της επικοινωνίας, η οπτική του Negri αναδεικνύει με γλαφυρό τρόπο τα προβλήματα του ψηφιακού κόσμου· από τον αντιφατικό χαρακτήρα της ψηφιακής πραγματικότητας και την αναπαραγωγή της κυρίαρχης ιδεολογίας, έως και την εμπορευματοποίηση των κοινωνικών σχέσεων εντός αυτής. Ο Negri μας καλεί, ως εκ τούτου, να εντάξουμε και την ψηφιακότητα στο όραμα του συμμετοχικού σοσιαλισμού· ένα όραμα ψηφιακού κοινοτισμού⁶⁸¹.

Με αφετηρία, λοιπόν, τον Marx και τη συνειδητοποίηση του εκμεταλλευτικού χαρακτήρα της ελεύθερης αγοράς⁶⁸², το κληροδότημα και η διαρκής επίδραση του Negri, ενδεχομένως, να μην έγκειται πρωτίστως στις θεωρητικές συνεισφορές του, αλλά στην κριτική του στάση. Με δεδομένο ότι «ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής μετατρέπει όλο και περισσότερο τη μεγάλη πλειοψηφία του πληθυσμού σε προλετάριους [και έτσι] δημιουργεί[ται] η δύναμη που [..θ]α

⁶⁷⁸ Ρεθυμιωτάκη Ελένη, *Πηγές του Δικαίου [...]*, ό. π., σ. 168, βλ. και Ελένη Ρεθυμιωτάκη, Χρύσα Καπαρτζάνη, Ιωάννης Φλυτζάνης, *Φωνές [...]*, ό. π., σ. 272

⁶⁷⁹ Κωστής Χατζημιχάλης, *Γεωγραφίες [...]*, ό. π., σ. 180

⁶⁸⁰ Εκεί έγκειται και το πρόβλημα για τον Negri· ότι η σταδιακή ομογενοποίηση δημοσίου-ιδιωτικού οδηγεί στον αποπληθωρισμό των κοινών, άρα στη μείωση της δυνατότητας των ανθρώπων να απολαμβάνουν τον κοινό πλούτο, βλ. Antonio Negri, *Αυτοκρατορία*, σε Antonio Negri, *Η εξορία [...]*, ό. π., σ. 55

⁶⁸¹ Christian Fuchs, *Ξαναμελετώντας τον Marx [...]*, ό. π., σ. 192

⁶⁸² Θανάσης Γκιούρας, *Το Κεφάλαιο [...]*, ό. π., σς. 128 επ.

συντελέσει αυτήν την ανατροπή⁶⁸³», οι ιδέες του Negri μας ωθούν να εξετάσουμε την αλληλεπίδραση μεταξύ των πολιτικών πλαισίων, της συλλογικής κινητοποίησης και της ανάδυσης κοινών ταυτοτήτων. Αναδεικνύουν τη δράση και την καινοτόμο δημιουργική ικανότητα του πλήθους στη διαμόρφωση μιας πιο δίκαιης και χωρίς αποκλεισμούς κοινωνίας. Υπό το πρίσμα των ανωτέρω, κατά τη γνώμη του γράφοντος, πρέπει να συλλάβουμε και τις αναλύσεις του Πουλαντζά. Δηλαδή, ως ένα όραμα δημοκρατικού σοσιαλισμού, με χαρακτήρα οικουμενικότητας και στηριζόμενο στη συνεχή και αποφασιστική δράση των μαζικών κινημάτων⁶⁸⁴.

⁶⁸³ Friedrich Engels, *Αντί-Ντίρινγκ*, μτφρ. Αννέκε Ιωαννάτου, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 2006, σ. 433

⁶⁸⁴ Löwy Michael, *Δημοκρατία και Σοσιαλισμός [...]*, ό. π., σ. 307

Αρθρογραφία

i. Ελληνική

1. Althusser Louis, *Γιατί το κράτος είναι μια μηχανή*, μτφρ. Μιχάλης Σκομβούλης, σε *Θέσεις*, τευχ.113/ Οκτώβριος-Δεκέμβριος 2010, σ. 73, διαθέσιμο σε https://www.theseis.com/index.php?option=com_content&view=article&id=1127:category-1127&catid=128&Itemid=113 [τελευταία πρόσβαση 5.9.2023]
2. Löwy Michael –Βαρίκα Ελένη, *Μαξ Βέμπερ και αναρχισμός*, μτφρ. Κώστας Δεσποινιάδης, σε *Πανοπτικόν* (συλλ.), μτφρ. Γιώργος Παπαναγιώτου, επιμ. Χρήστος Μήτσης – Ντόση Ιορδανίδου, τευχ. 28/ Οκτ. 2022
3. Jessop Bob, *Μαρξιστικές προσεγγίσεις της εξουσίας*, σε Τετράδια Μαρξισμού (συλλ.), *Κράτος, πολιτικό σύστημα και μορφές χειραγώγησης*. ΚΨΜ, Αθήνα, τευχ.11/ χειμώνας 2019-20, σ. 58
4. Pannekoek Anton, *Η κοινωνία και ο νους στη μαρξιστική φιλοσοφία*, σε *Πανοπτικόν* (συλλ.), μτφρ. Γιώργος Παπαναγιώτου, επιμ. Χρήστος Μήτσης – Ντόση Ιορδανίδου, τευχ. 28/ Οκτ. 2022
5. Pietro Di Nardo, *The Empire does not exist - a critique of Toni Negri's ideas*, διαθέσιμο σε <https://www.marxist.com/toni-negri-empire-critique150103.htm> [τελευταία πρόσβαση 16.9.2023]
6. Quellet Maxime/Menard Marc/Bonefant Maude/Mondoux Andre, *Η αλγοριθμική κυβερνολογική στον ψηφιακό διοικούμενο κόσμο* σε *Kaboom*, Αθήνα, τευχ. 5 /Μάιος 2018
7. Wolf Frieder Otto, *Η επικαιρότητα του ζητήματος του Κράτους*, σε *Ο Νίκος Πουλαντζάς 40 χρόνια μετά* (συλλ.), εκδ. ΕΦ.ΣΥΝ σε συνεργασία με το Ινστιτούτο «Νίκος Πουλαντζάς», 2019
8. Αϊβαλής Οδυσσέας, *Από τη συνάντηση στο δέσιμο: η συνάντηση του αστάθμητου υλισμού με τη διατομικότητα* σε *Θέσεις*, τευχ. 134/Ιανουάριος – Μάρτιος 2016, διαθέσιμο στο https://www.theseis.com/index.php?option=com_content&view=article&id=968:category-968&catid=18&Itemid=113 [τελευταία πρόσβαση 17.06.2023]
9. Βουτσάκης Βασίλης, *Ο λαός των διαβόλων*, σε *Δευκαλίον, Η Φιλοσοφία του Καντ II*, τ. 36/1-2, Δεκέμβριος, 2022
10. Γολέμης Χάρης, *Τι να μας πει σήμερα ο Πουλαντζάς;* σε *Ο Νίκος Πουλαντζάς 40 χρόνια μετά* (συλλ.), εκδ. ΕΦ.ΣΥΝ σε συνεργασία με το Ινστιτούτο «Νίκος Πουλαντζάς», 2019
11. Δουζίνας Κώστας, *Η οδός Πουλαντζά* σε *Ο Νίκος Πουλαντζάς 40 χρόνια μετά* (συλλ.), εκδ. ΕΦ.ΣΥΝ σε συνεργασία με το Ινστιτούτο «Νίκος Πουλαντζάς», 2019
12. Ζουπουνίδης Κωνσταντίνος, *Από τη δημοκρατία στην Αλγοριθμοκρατία* σε *Ναυτεμπορική*, 23/10/2017, διαθέσιμο στο <https://www.naftemporiki.gr/opinion/915880/apo-ti-dimokratia-stin-algorithmokratia> [τελευταία πρόσβαση στις 21/6/2023]
13. Καλαμπόκας Γιώργος –Μπέτζελος Τάσος, *Εισαγωγή*, σε Τετράδια Μαρξισμού (συλλ.), *Αφιέρωμα: 1968, το ίχνος του Μάη μισό αιώνα μετά*, εκδ. ΚΨΜ, Αθήνα, τευχ. 08/ χειμώνας 2018-19
14. Κασίμη Δανάη, *Πνευματική ιδιοκτησία στο διαδίκτυο ή ελεύθερη πρόσβαση στα δεδομένα σε μια κοινωνία εκμετάλλευσης*, σε *Kaboom*, Αθήνα, τευχ. 3 /Δεκέμβριος 2017

15. Κέη Κατερίνα, *Γκράμσι – Πουλαντζάς για την έννοια της ηγεμονίας*, σε *Ουτοπία* (συλλ.), *Αφιέρωμα στον Νίκο Πουλαντζά*, τευχ. 130/Ιούλιος – Αύγουστος – Σεπτέμβριος 2019
16. Κουμασίδης Ιορδάνης, «Εγώ, ο Πιερ Ριβιέρ, που διασταύρωσα άθελά μου λόγους και στρατηγικές:»: *Νόμος και διασταυρούμενα δίκτυα εξουσίας στην ανάδυση της νεωτερικότητας κατά τον Φουκώ*, σε *Ισχύς και το Δίκαιο* (συλλ.), επιμ. Στέργιος Μήτας, Κώστας Στρατηλάτης, Ιορδάνης Κουσαμίδης, εκδ. Νομικές Εκδόσεις Hippasus, Αθήνα – Λευκωσία, 2019
17. Κτενάς Γιάννης, *Max Weber και Κορνήλιος Καστοριάδης*, σε *Kaboom*, Αθήνα, τευχ. 1/Δεκέμβριος 2016
18. Μανωλίδης Δημήτρης, *Τρία σημεία της θεωρίας του Πουλαντζά για τον νόμο*, σε *Ουτοπία* (συλλ.), *Αφιέρωμα στον Νίκο Πουλαντζά*, τευχ. 130/Ιούλιος – Αύγουστος – Σεπτέμβριος 2019
19. Μουσταΐρα Ελίνα, *Κριτική Θεώρηση του Δικαίου*, σε *Ελληνική Δικαιοσύνη*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2003, σς. 1519-1525
20. Μπρούμας Αντώνης, *Η μάχη για τα κοινά στην ψηφιακή εποχή* σε *Kaboom*, Αθήνα, τευχ. 5 /Δεκέμβριος 2018
21. Περτσάς Γιώργος, *Τεχνολογική σε ψηφιακά περιβάλλοντα* σε *Kaboom*, Αθήνα, τευχ. 5 /Μάιος 2018
22. Πολυμενάκος Βρασίδης, *Althusser και Πουλαντζάς: Η δομομαρξική οπτική στο πεδίο της κοινωνιολογίας του δικαίου*, διαθέσιμο σε <https://socialpolicy.gr/2021/09/althusser-%CE%BA%CE%B1%CE%B9-%CF%80%CE%BF%CF%85%CE%BB%CE%B1%CE%BD%CF%84%CE%B6%CE%AC%CF%82-%CE%B7-%CE%B4%CE%BF%CE%BC%CE%BF%CE%BC%CE%B1%CF%81%CE%BE%CE%B9%CE%BA%CE%AE-%CE%BF%CF%80%CF%84%CE%B9%CE%BA.html> [τελευταία πρόσβαση 10.9.2023]
23. Πουλαντζάς Νίκος Α.:
 - i. *Σχετικά με τη μαρξιστική θεωρία του δικαίου*, μτφρ. Τάκης Βιδάλης, διαθέσιμο σε <https://www.frenchphilosophy.gr/wp-content/uploads/2018/03/Poulantzas-N.-Sxetika-me-tin-marxistiki-theoria-tou-dikaiou.pdf> [τελευταία πρόσβαση στις 15.9.2023]
 - ii. *Συνέντευξη του Νίκου Πουλαντζά στο περιοδικό Dialectiques*, βλ. Νίκο Πουλαντζά, *Κράτος, Κοινωνικές Τάξεις, Καπιταλισμός, Ιμπεριαλισμός*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 2019
24. Ραμαντάνης Πάνος, *Η σχεσιακή οπτική της εξουσίας: μια κριτική αντιπαράθεση των θεωρητικών προσεγγίσεων του Μισέλ Φουκώ και του Νίκου Πουλαντζά*, σε *Θέσεις*, τευχ. 156/Ιούλιος – Σεπτέμβριος 2021, διαθέσιμο στο https://www.theseis.com/index.php?option=com_content&view=article&id=1674:sxesiaki156&catid=175&Itemid=113 [τελευταία πρόσβαση στις 10.9.2023]
25. Ρέγκας Στέφανος, *Το ίντερνετ είναι τελείως μαλακία*, σε *Kaboom*, Αθήνα, τευχ. 9 /Μάιος 2023
26. Ρεθυμιωτάκη Ελένη, *Ιχνηλατώντας το γνωστικό πεδίο της κοινωνιολογίας του δικαίου*, σε *Ετερολογίες*, Αθήνα, τευχ. 1/Ιούλιος 2019, διαθέσιμο σε <https://eterologies.com/2019/06/24/intro/>
27. Σακελλαρόπουλος Σπύρος, *Η συζήτηση Αλτουσέρ – Πουλαντζά σχετικά με το Κράτος*, σε *Ουτοπία* (συλλ.), *Αφιέρωμα στον Νίκο Πουλαντζά*, τευχ. 130/Ιούλιος – Αύγουστος – Σεπτέμβριος 2019

28. Σιαμανδούρας Σωτήρης, *Εμείς και ο Μακιαβέλι του Αλτουσέρ*, σε *Kaboom*, Αθήνα, τευχ. 1/Δεκέμβριος 2016
29. Στρατηλάτης Κώστας, *Δίκαιο και Ισχύς: όψεις μιας πολυσύνθετης όψης*, σε *Ισχύς και το Δίκαιο* (συλλ.), επιμ. Στέργιος Μήτας, Κώστας Στρατηλάτης, Ιορδάνης Κουσαμίδης, εκδ. Νομικές Εκδόσεις Hippasus, Αθήνα – Λευκωσία, 2019
30. Σχισμένος Αλέξανδρος, *Η πολιτική ποιμαντική του Facebook*, σε *Kaboom*, Αθήνα, τευχ. 2/Μάιος 2017
31. Σωτήρης Παναγιώτης, *Ο Πουλαντζάς, ο Γκράμσι και η αναζήτηση μιας μαρξιστικής θεωρίας*, σε *Ουτοπία* (συλλ.), *Αφιέρωμα στον Νίκο Πουλαντζά*, τευχ. 130/Ιούλιος – Αύγουστος – Σεπτέμβριος 2019
32. Φλυτζάνης Γιάννης:
 - i. *Η κοινωνιολογία δικαίου ως κριτική κοινωνική θεωρία*, σε *Ετερολογίες*, Αθήνα, τευχ. 2/Ιούλιος 2021, διαθέσιμο σε <https://eterologies.com/2021/07/03/social-theory/>
 - ii. *Ο Μάης του '68 για τη γνώση και το πανεπιστήμιο*, σε *Kaboom*, Αθήνα, τευχ. 9/Μάιος 2023
33. Φορτούνης Γιώργος, *Ο ύστερος υλισμός του Α. Αλτουσέρ* σε *Θέσεις*, τευχ. 98/ Ιανουάριος – Μάρτιος 2007, διαθέσιμο στο https://www.theseis.com/index.php?option=com_content&view=article&id=968:category-968&catid=18&Itemid=113 [τελευταία πρόσβαση 17.06.2023]
34. Φωλίνας Νίκος, *Παρατηρήσεις για μια μαρξ(ιστ)ική έννοια ψευδούς συνείδησης*, σε *Kaboom*, Αθήνα, τευχ. 9/Μάιος 2023
35. Τζαρέλλας Διονύσης, *Ο Πουλαντζάς ως θεωρητικός της μετάβασης*, σε *Ο Νίκος Πουλαντζάς 40 χρόνια μετά* (συλλ.), εκδ. ΕΦ.ΣΥΝ σε συνεργασία με το Ινστιτούτο «Νίκος Πουλαντζάς», 2019
36. Τσίρος Νικόλαος, *Michel Foucault – Παναγιώτης Κονδύλης: Δύο καινοτόμοι θεωρητικοί της ισχύος*, σε *Φιλοσοφείν* (συλλ.), εκδ. Ζήτρος, Θεσσαλονίκη, τευχ. 20/Ιούνιος 2019
37. Χατζημιχάλης Κωστής, *Η συμβολή του Πουλαντζά στη χωρο-χρονική ανάλυση του Κράτους και οι αδυναμίες της ελληνικής αριστεράς*, σε *Ο Νίκος Πουλαντζάς 40 χρόνια μετά* (συλλ.), εκδ. ΕΦ.ΣΥΝ σε συνεργασία με το Ινστιτούτο «Νίκος Πουλαντζάς», 2019

ii. Ξενόγλωσση

1. Day E. Ronald, *The Aleatory Encounter and the Common Name: Reading Negri Reading Althusser* σε *Journal of Communication Inquiry*, Οκτώβριος, 2011
2. Caroline Williams, *Affective processes without a subject: Rethinking the relation between subjectivity and affect with Spinoza*, σε *Subjectivity*, τ.3, τευχ. 3/Σεπτέμβριος 2010
3. Collins Hugh, *Roberto Unger and the Critical Legal Studies Movement*, σε *Journal of Law and Society*, τ. 14, τευχ. 4, 1987
4. María del Rosario Acosta López, *Contemporary Approaches to the Paradoxical Relationship between Law and Violence*, Michigan State University Press, 2014

Βιβλιογραφία

i. Ελληνική

1. Abiteboul Serge, Dowek Gilles, *Η εποχή των αλγορίθμων*, μτφρ. Γιάννης Μανωλόπουλος, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 2022
2. Althusser Louis:
 - i. *Αντίφαση και επικαθορισμός*, σε Louis Althusser, *Για τον Μαρξ*, μτφρ. Τάσος Μπέτζελος, εκδ. Εκτός Γραμμής, Αθήνα, 2015
 - ii. *Απάντηση στον Τζων Λιούις*, μτφρ. Τάσος Μπέτζελος, εκδ. Εκτός Γραμμής, Αθήνα, 2023
 - iii. *Για την υλιστική διαλεκτική*, σε Louis Althusser, *Για τον Μαρξ*, μτφρ. Τάσος Μπέτζελος, εκδ. Εκτός Γραμμής, Αθήνα, 2015
 - iv. *Για την Πολιτιστική Επανάσταση*, μτφρ. Τάσος Μπέτζελος, εκδ. Εκτός Γραμμής, Αθήνα, 2017
 - v. *Επιτέλους, η κρίση του μαρξισμού*, σε Louis Althusser, *Για την κρίση του μαρξισμού*, μτφρ. Τάσος Μπέτζελος, εκδ. Εκτός Γραμμής, Αθήνα, 2021
 - vi. *Η διαλεκτική*, σε Louis Althusser, *Μύηση στη φιλοσοφία για τους μη φιλοσόφους*, μτφρ. Τάσος Μπέτζελος, εκδ. Εκτός Γραμμής, Αθήνα, 2019
 - vii. *Η ιδεολογική πρακτική*, σε Louis Althusser, *Μύηση στη φιλοσοφία για τους μη φιλοσόφους*, μτφρ. Τάσος Μπέτζελος, εκδ. Εκτός Γραμμής, Αθήνα, 2019
 - viii. *Η φιλοσοφία σαν όπλο της Επανάστασης*, σε Louis Althusser, *Θέσεις*, μτφρ. Ξενοφών Γιαταγάνας, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 1978
 - ix. *Ιδεολογία και Ιδεολογικοί μηχανισμοί του Κράτους* σε Louis Althusser, *Θέσεις (1974 – 1975)*, μτφρ. Ξενοφών Γιαταγάνας, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 1999
 - x. *Κυρίαρχη ιδεολογία και φιλοσοφία*, σε Louis Althusser, *Μύηση στη φιλοσοφία για τους μη φιλοσόφους*, μτφρ. Τάσος Μπέτζελος, εκδ. Εκτός Γραμμής, Αθήνα, 2019
 - xi. *Μακιαβέλλι* σε Louis Althusser, *Το υπόγειο ρεύμα του υλισμού της συνάντησης*, μτφρ. Τάσος Μπέτζελος, εκδ. Εκτός Γραμμής, Αθήνα, 2018
 - xii. *Μαρξισμός και ανθρωπισμός*, σε Louis Althusser, *Για τον Μαρξ*, μτφρ. Τάσος Μπέτζελος, εκδ. Εκτός Γραμμής, Αθήνα, 2015
 - xiii. *Μια νέα πρακτική της φιλοσοφίας*, σε Louis Althusser, *Μύηση στη φιλοσοφία για τους μη φιλοσόφους*, μτφρ. Τάσος Μπέτζελος, εκδ. Εκτός Γραμμής, Αθήνα, 2019
 - xiv. *Το αντικείμενο του Κεφαλαίου* σε *Να διαβάσουμε το Κεφάλαιο* (συλλ.), μτφρ. Δημούλης Δημήτρης, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2002
 - xv. *Οι ιδεολογικοί μηχανισμοί του κράτους*, σε Louis Althusser, *Μύηση στη φιλοσοφία για τους μη φιλοσόφους*, μτφρ. Τάσος Μπέτζελος, εκδ. Εκτός Γραμμής, Αθήνα, 2019
 - xvi. *Ο Λένιν και η φιλοσοφία* σε Louis Althusser, *Ο Λένιν και η φιλοσοφία/ Η φιλοσοφία ως όπλο της επανάστασης*, μτφρ. Τάσος Μπέτζελος, εκδ. Εκτός Γραμμής, Αθήνα, 2016

- xvii. *Ο μαρξισμός σήμερα*, σε Louis Althusser, *Για την κρίση του μαρξισμού*, μτφρ. Τάσος Μπέτζελος, εκδ. Εκτός Γραμμής, Αθήνα, 2021
- xviii. *Πώς να διαβάσουμε το Κεφάλαιο*, σε Louis Althusser, *Θέσεις*, μτφρ. Ξενοφών Γιαταγάνας, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 1978
- xix. *Σπινόζα* σε Louis Althusser, *Το υπόγειο ρεύμα του υλισμού της συνάντησης*, μτφρ. Τάσος Μπέτζελος, εκδ. Εκτός Γραμμής, Αθήνα, 2018
- xx. *Στοιχεία αυτοκριτικής*, μτφρ. Τάκης Καφετζής, εκδ. Πολύτυπο, Αθήνα, 1983
- xxi. *Τα φιλοσοφικά μανιφέστα του Φόουερμπαχ*, σε Louis Althusser, *Για τον Μαρξ*, μτφρ. Τάσος Μπέτζελος, εκδ. Εκτός Γραμμής, Αθήνα, 2015
- xxii. *Τι λένε οι μη φιλόσοφοι*, σε Louis Althusser, *Μύηση στη φιλοσοφία για τους μη φιλοσόφους*, μτφρ. Τάσος Μπέτζελος, εκδ. Εκτός Γραμμής, Αθήνα, 2019
- xxiii. *Το υπόγειο ρεύμα του υλισμού της συνάντησης*, μτφρ. Τάσος Μπέτζελος, εκδ. Εκτός Γραμμής, Αθήνα, 2018
- xxiv. *Φιλοσοφία και Επιστήμη της πάλης των τάξεων*, σε Louis Althusser, *Μύηση στη φιλοσοφία για τους μη φιλοσόφους*, μτφρ. Τάσος Μπέτζελος, εκδ. Εκτός Γραμμής, Αθήνα, 2019
- xxv. *Φρόντ και Λακάν*, σε Louis Althusser, *Θέσεις*, μτφρ. Ξενοφών Γιαταγάνας, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 1978
- 3. Balibar Étienne:
 - i. *Η φιλοσοφία του Μαρξ*, μτφρ. Άρης Στυλιανού, εκδ. Νήσος, Αθήνα, 1999
 - ii. *Κράτος, κόμμα, μετάβαση* σε Balibar Étienne, *Κράτος, μάζες, πολιτική*, μτφρ. Τάσος Μπέτζελος, εκδ. Εκτός Γραμμής, Αθήνα, 2014
 - iii. *Μαρξ ο τζόκερ ή ο μη αποκλειόμενος τρίτος* σε Balibar Étienne, *Κράτος, μάζες, πολιτική*, μτφρ. Τάσος Μπέτζελος, εκδ. Εκτός Γραμμής, Αθήνα, 2014
- 4. Beck Ulrich:
 - i. *Ελευθερία ή καπιταλισμός*, μτφρ. Ελένη Αστερίου, εκδ. Καστανιώτης, Αθήνα, 2005
 - ii. *Κοινωνία της διακινδύνευσης*, μτφρ. Ηρακλής Οικονόμου, εκδ. Πεδίο, Αθήνα, 2015
- 5. Benjamin Walter:
 - i. *Για μια κριτική της βίας*, εκδ. Ελευθεριακή Κουλτούρα, Αθήνα, 2014
 - ii. *Θέσεις για τη φιλοσοφία της Ιστορίας*, μτφρ. – εκδ. Λέσχη του 21^{ου} αιώνα. Αθήνα, 2014
 - iii. *Ο συγγραφέας ως παραγωγός*, μτφρ. Αλφρέδος Σταϊνχάουερ, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα, 2017
- 6. Bennett Tony, *Φορμαλισμός και μαρξισμός*, μτφρ. Σπύρος Τσακνιάς, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα, 1983
- 7. Bert Jean François, Raymond Aron & Michel Foucault, μτφρ. Μιχάλης Κατσιμίτσης, εκδ. Ευρασία, Αθήνα, 2013
- 8. Bix Brian, *Φιλοσοφία του Δικαίου*, μτφρ. Αναστασία Καραστάθη, εκδ. Κριτική, Αθήνα, 2007
- 9. Brecht Bertolt, *Για τη φιλοσοφία και τον μαρξισμό*, μτφρ. Βασίλης Βεργωτής, εκδ. Στοχαστής, Αθήνα, 2022

10. Butler Judith, *Η ψυχική ζωή της εξουσίας*, μτφρ. Τάσος Μπέτζελος, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα, 2009
11. Callinicos Alex, *Η παρακαμπτήρια οδός του Αλτουσέρ μέσω των σχέσεων*, σε Alex Callinicos, *Η αποκρυπτογράφηση του Κεφαλαίου*, μτφρ. Αποστόλης Λυκούργος, Λέανδρος Μπόλαρης, εκδ. Μαρξιστικό Βιβλιοπωλείο, Αθήνα, 2016
12. Castells Manuel, *Ο μετασχηματισμός της εργασίας και της Απασχόλησης*, εκδ. Λέσχη, Αθήνα, 2006
13. Canguilhem George, *Τι είναι μια επιστημονική ιδεολογία*, μτφρ. Ευστάθιος Βέλτσος, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα, 2016
14. Collins Hugh, *Μαρξισμός και Δίκαιο*, μτφρ. Ξενοφών Παπαρρηγόπουλος, εκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 1991
15. Craib Ian, *Σύγχρονη κοινωνική θεωρία*, μτφρ. Παντελής Λέκκας, εκδ. Τόπος, Αθήνα, 2011
16. Crepon Marc, *Kafka και Derrida: η προέλευση του νόμου*, μτφρ. Απόστολος Λαμπρόπουλος σε *Η πολιτική και ηθική σκέψη του Jacques Derrida (συλλ.)*, επιμ. Γεράσιμος Κακολύρης, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα, 2015
17. Deleuze Gilles, *Φουκώ*, εκδ. Πλέθρον, μτφρ. Τάσος Μπέτζελος, Αθήνα, 2005
18. Derrida Jacques:
 - i. *Η παγκοσμιοποίηση, η ειρήνη και η κοσμοπολιτική*, σε Jacques Derrida, *Πέραν του κοσμοπολιτισμού*, μτφρ. Βαγγέλης Μπιτσώρης, εκδ. Κριτική, Αθήνα, 2003
 - ii. *Ισχύς Νόμου*, μτφρ. Βαγγέλης Μπιτσώρης, εκδ. Πατάκη, Αθήνα, 2015
 - iii. *Μαρξ και Υιοί*, μτφρ. Κωστής Παπαγιώργης, εκδ. Εκκρεμές, Αθήνα, 1995
 - iv. *Πολιτική και Φιλία*, μτφρ. Δημήτρης Παπαγιαννάκος, Αριστείδης Μπαλτάς, εκδ. Εκκρεμές, Αθήνα, 1996
 - v. *Το δικαίωμα στη φιλοσοφία από κοσμοπολιτική σκοπιά*, σε Jacques Derrida, *Πέραν του κοσμοπολιτισμού*, μτφρ. Βαγγέλης Μπιτσώρης, εκδ. Κριτική, Αθήνα, 2003
 - vi. *Φαντάσματα του Μαρξ: Το κράτος του χρέους, η διεργασία του πένθους και η νέα Διεθνής*, μτφρ. Κωστής Παπαγιώργης, εκδ. Εκκρεμές, Αθήνα, 2000
19. Deutscher Penelope, *Ντερριντά*, μτφρ. Ιωάννα Ναούμ, εκδ. Πατάκη, Αθήνα, 2012
20. Dosse Francois, *Καστοριάδης: Μια ζωή*, μτφρσ. Ανδρέας Παππάς, εκδ. Πόλις, Αθήνα, 2015
21. Eagleton Terry:
 - i. *Γιατί ο Μαρξ είχε δίκιο*, μτφρ. Πέτρος Γεωργίου, εκδ. Πατάκη, Αθήνα, 2011
 - ii. *Ιδεολογία*, μτφρ. Μελέτης Λάμπρου, εκδ. Πεδίο, Αθήνα, 2018
 - iii. *Μαρξ*, μτφρ. Αφροδίτη Κοσμά, εκδ. Ενάλιος, Αθήνα, 2002
 - iv. *Οι αυταπάτες της μετανεωτερικότητας*, μτφρ. Γιώργος Σπανός, εκδ. Καστανιώτης, Αθήνα, 2000
22. Eliaeson Sven, *Ο Weber για την αντικειμενικότητα και την κανονιστικότητα*, σε Max Weber, *100 χρόνια μετά: Πολιτική, μεθοδολογική ριζοσπαστική κριτική*, επιμ. Γιάννης Κτενάς, εκδ. Ευρασία, Αθήνα, 2020
23. Engels Friedrich:
 - i. *Αντί-Ντίρινγκ*, μτφρ. Αννέκε Ιωαννάτου, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 2006

- i. *Η κριτική της Πολιτικής Οικονομίας του Καρλ Μαρξ, σε Κριτική της πολιτικής οικονομίας*, μτφρ. Χρήστος Μπαλωμένος, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 2020
24. Fisher Mark, *Καπιταλιστικός ρεαλισμός: Υπάρχει άραγε εναλλακτική;*, μτφρ. Θέμης Πανταζάκος, επιμ. Μιχάλης Παπαρούνης, εκδ. Futura, Αθήνα, 2015
25. Foucault Michel:
 - i. *Επιτήρηση και Τιμωρία: η γέννηση της φυλακής*, μτφρ. Τάσος Μπέτζελος, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα, 2011
 - ii. *Εξουσία, γνώση και ηθική*, μτφρ. Ζήσης Σαρίκας εκδ. Ύψιλον, Αθήνα, 1987
 - iii. *Η γέννηση της βιοπολιτικής: Παραδόσεις στο Κολλέγιο της Γαλλίας (1978-1979)*, μτφρ. Βασίλης Πατσογιάννης, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα, 2020
 - iv. *Η τιμωρητική κοινωνία: Παραδόσεις στο Κολλέγιο της Γαλλίας (1972-73)*, μτφρ. Βασίλης Πατσογιάννης, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα, 2016
 - v. *Ιστορία της σεξουαλικότητας: τ. Ι: η δίψα της γνώσης*, μτφρ. Τάσος Μπέτζελος, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα, 2011
 - vi. *Ο στοχασμός του έξω: Για τον Μωρίς Μπλανσό*, μτφρ. Βασίλης Πατσογιάννης, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα, 2016
 - vii. *Πειθαρχική εξουσία και υποτέλεια*, σε Michel Foucault, *Η μικροφυσική της εξουσίας*, μτφρ. - σχόλια Λίλα Τρουλινού, εκδ. Ύψιλον/Βιβλία, Αθήνα, 1991
 - viii. *Σκέψεις γύρω από τον Μαρξισμό, τη Φαινομενολογία και την Εξουσία: Αδημοσίευτη συνέντευξη του Michel Foucault στους Colin Gordon & Paul Patton*, μτφρ. Θανάσης Λάγιος, εκδ. Futura, Αθήνα, 2013
 - ix. *Τι είναι Διαφωτισμός*, μτφρ. Στέφανος Ροζάνης, εκδ. Έρασμος, Αθήνα, 2003
 - x. *Τι είναι ένας συγγραφέας*, μτφρ. Θανάσης Λάγιος, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα, 2021
 - xi. *Τι είναι Κριτική*, μτφρ. Θανάσης Λάγιος, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα, 2016
 - xii. *Το μάτι της εξουσίας*, μτφρ. Τάσος Μπέτζελος, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη, 2008
26. Fuchs Christian, *Ξαναμελετώντας τον Μαρξ στην εποχή του ψηφιακού καπιταλισμού*, μτφρ. Δέσποινα Ζώχου, εκδ. Δίαυλος, Αθήνα, 2020
27. Miriam Glucksmann, *Louis Althusser*, σε *Σύγχρονη Κοινωνιολογική Θεωρία Τόμος II* (συλλ.), μτφρ. Γιώργος Μπαρουξής, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 2009
28. Gros Frederick, *Μισέλ Φουκό*, μτφρ. Άντα Κλαμπατσέα, , εκδ. Νήσος, Αθήνα, 2007
29. Habermas Jürgen, *Ο φιλοσοφικός λόγος της νεωτερικότητας : Δώδεκα παραδόσεις*, μτφρ. Λευτέρης Αναγνώστου, Αναστασία Καραστάθη, επιμ. σειράς Λευτέρης Αναγνώστου, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 1993
30. Hardt Michael /Antonio Negri
 - i. *Αυτοκρατορία*, μτφρ. Νεκτάριος Καλαϊτζής, εκδ. Scripta, Αθήνα, 2002
 - ii. *Πλήθος: πόλεμος και δημοκρατία στην εποχή της Αυτοκρατορίας*, μτφρ. Γιώργος Καράμπελας, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2011
31. Hart H. L. A, *Η έννοια του δικαίου*, μτφρ. Σταύρος Μακρής, εκδ. Αρσενίδη, Αθήνα, 2019

32. Heinrich Michael, *Το Κεφάλαιο του Μαρξ: Εισαγωγή στους τρεις τόμους*, μτφρ. – επιμ. Σοφία Λαλοπούλου, εκδ. Futura, Αθήνα, 2017
33. Hobsbawm Eric:
 - i. *Εισαγωγή στο Κομμουνιστικό μανιφέστο*, μτφρ. Βάσια Λέκκα, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα, 2017
 - ii. *Η εποχή του Κεφαλαίου*, μτφρ. Δημοσθένης, Κούρτοβικ, εκδ. Μ.Ι.Ε.Τ, Αθήνα, 2021
 - iii. *Η συμβολή του Καρόλου Μαρξ στην επιστήμη της Ιστορίας*, μτφρ. Αλέξης Πολίτης, εκδ. Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού - Μνημών, Αθήνα, 1981
 - iv. *Στους ορίζοντες του 21^{ου} αιώνα*, μτφρ. Βασίλης Καπετανγιάννης, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 1999
34. Ishay Micheline R., *Η ιστορία των δικαιωμάτων του ανθρώπου*, μτφρ. Αθηνά Σίμογλου, εκδ. Σαββάλας, Αθήνα, 2008
35. Jessop Bob, *Κρατική Εξουσία: μια στρατηγική-σχεσιακή προσέγγιση*, μτφρ. Χρήστος Μπουκάλας, εκδ. 21^{ου}, Αθήνα, 2007
36. Jones Pip, Bradbury Liz, Le Boutillier Shaun, *Εισαγωγή στην Κοινωνική Θεωρία*, μτφρ. Βασίλης Ντζούνης, επιμ. Λουκάς Ρινόπουλος, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα, 2017
37. Laclau Ernesto/Mouffe Chantal, *Ηγεμονία και σοσιαλιστική στρατηγική*, μτφρ. Αντώνης Γαλανόπουλος, εκδ. Επέκεινα, Τρίκαλα. 2021, σ. 168
38. Lenin V.I.:
 - i. *Κράτος και Επανάσταση*, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 2021
 - ii. *Κριτική της χεγκελιανής διαλεκτικής, σε Από τα Φιλοσοφικά Τετράδια*, μτφρ. Λιονής Γρηγόρης, εκδ. Αναγνωστίδη, Αθήνα
39. Löwy Michael:
 - i. *Δημοκρατία και Σοσιαλισμός, σε Ο Πουλαντζάς σήμερα* (συλλ.), εκδ. Νήσος, Αθήνα, 2012
 - ii. *Ιστορικισμός και Ανθρωπισμός στον Μαρξ ή ξαναδιαβάζοντας το Κεφάλαιο, σε Απάντηση στον Λουί Αλτουσέρ* (συλλ.), Εργατική Πάλη, Αθήνα, 2019
40. Luxemburg Rosa, *Βία και Νομιμότητα*, σε *Σπάρτακος*, τευχ. 66/Σεπτέμβρης 2002, διαθέσιμο σε <https://www.marxists.org/ellinika/archive/luxembourg/1902/14/05/violence.htm> [τελευταία πρόσβαση 30.8.2023]
41. Lyotard Jean – François, *Περί φιλοσοφίας και πράξης*, σε Lyotard Jean – François, *Γιατί φιλοσοφούμε;*, μτφρ. Μήνα Πατεράκη-Γαρέφη, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα, 2020
42. Kaesler Dirk, *Ο Max Weber για την «Επιστήμη ως επάγγελμα» το 1917: Μπορούμε να διδαχτούμε από ένα κείμενο που είναι πάνω από 100 χρόνων*, σε *Max Weber, 100 χρόνια μετά: Πολιτική, μεθοδολογική ριζοσπαστική κριτική*, επιμ. Γιάννης Κτενάς, εκδ. Ευρασία, Αθήνα, 2020
43. Kundera Milan, *Η αβάσταχτη ελαφρότητα της ύπαρξης*, μτφρ. Γιάννης Η. Χάρης, εκδ. Βιβλιοπωλείο της Εστίας Ι.Δ. ΚΟΛΛΑΡΟΥ & ΣΙΑΣ Α.Ε, Αθήνα, 2018
44. Kymlicka Will, *Η πολιτική φιλοσοφία της εποχής μας*, εισ. – μτφρ. Γρηγόρης Μολύβας, εκδ. Πόλις, Αθήνα, 2020
45. Macherey Pierre, *Φουκώ και Μαρξ: το παραγωγικό υποκείμενο*, μτφρ. Τάσος Μπέτζελος, εκδ. Εκτός Γραμμής, Αθήνα, 2014

46. Mandel Ernest, *Ο Αλτουσέρ διορθώνει τον Μαρξ*, σε Απάντηση στον Λουί Αλτουσέρ (συλλ.), Εργατική Πάλη, Αθήνα, 2019
47. Martin James:
 - i. Εισαγωγή, σε Νίκος Πουλαντζάς, *Μαρξισμός, Δίκαιο, Κράτος*, μτφρ. Τάσος Μπέτζελος, εκδ. Κριτική, Αθήνα, 2009
 - ii. *Η ηγεμονία ως επιχείρημα*, σε Ο Πουλαντζάς *σήμερα* (συλλ.), εκδ. Νήσος, Αθήνα, 2012
48. Marx Karl:
 - ii. *Εγκώμιο του εγκλήματος*, μτφρ. Τζένη Μαστοράκη, εκδ. Άγρα, Αθήνα, 2005
 - iii. Εισαγωγή σε Karl Marx, *Κριτική της Εγγελιανής Φιλοσοφίας του Κράτους και του Δικαίου*, μτφρ. Μπάμπης Λυκούδης, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα, 2023
 - iv. *Η Γερμανική Ιδεολογία: τόμος πρώτος*, μτφρ. – επιμ. Κώστας Φιλίνης, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 1997
 - v. *Η 18η Μπρυμαίρ του Λουδοβίκου Βοναπάρτη*, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 2012
 - vi. *Θέσεις για τον Φόουερμπαχ*, μτφρ. Γιώργος Μπλάνας, εκδ. Ερατώ, Αθήνα, 2004
 - vii. *Κριτική της εγγελιανής φιλοσοφίας του Κράτους και του Δικαίου*, μτφρ. Μπάμπης Λυκούδης, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα, 2010
 - viii. *Κριτική της πολιτικής οικονομίας*, μτφρ. Χρήστος Μπαλωμένος, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 2020
 - ix. *Οι ταξικοί αγώνες στη Γαλλία από το 1848 ως το 1850*, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 2012
 - x. Συμβολή στην Κριτική της Εγγελιανής Φιλοσοφίας του Κράτους και του Δικαίου, σε Karl Marx, *Κριτική της Εγγελιανής Φιλοσοφίας του Κράτους και του Δικαίου*, μτφρ. Μπάμπης Λυκούδης, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα, 2023
 - xi. *Το εβραϊκό ζήτημα*, μτφρ. Σ. Δ., εκδ. Δρόμων Αθήνα, 2006
49. McLellan David, *Ο μαρξισμός μετά τον Μάρξ*, μτφρ. Ρούσσος Βρανάς – Τρισεύγενη Παπαϊωάννου, εκδ. Σαββάλας, Αθήνα, 2014
50. Montag Warren, *Σπινόζα*, μτφρ. Θανάσης Καρακούσης, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα, 2011
51. Negri Antonio:
 - i. *Αυτοκρατορία*, σε Antonio Negri, *Η εξορία*, μτφρ. Λία Βουτσοπούλου, εκδ. Μαύρη Λίστα, Αθήνα, 1999
 - ii. *Ερωτας*, σε Antonio Negri, *Η εξορία*, μτφρ. Λία Βουτσοπούλου, εκδ. Μαύρη Λίστα, Αθήνα, 1999
 - iii. *Η ζωή μου από το άλφα ως το ωμέγα*, μτφρ. Μαρία Κουνέζη, εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα, 2002
 - iv. *Η κοινωνιολογία και η μοναδικότητα των κινημάτων σε Antonio Negri, Γιατί ο Μαρξ*, μτφρ. Παναγιώτης Καλαμαράς, εκδ. Κουκκίδα, Αθήνα, 2017
 - v. *Καιρός για Επανάσταση*, μτφρ. Antonio Solaro, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2018
 - vi. *Μπορούμε να είμαστε κομμουνιστές χωρίς τον Μαρξ*, σε Antonio Negri, *Γιατί ο Μαρξ*, μτφρ. Παναγιώτης Καλαμαράς, εκδ. Κουκκίδα, Αθήνα, 2017
 - vii. *Ορισμένες σκέψεις για τη χρήση της διαλεκτικής*, σε Antonio Negri, *Γιατί ο Μαρξ*, μτφρ. Παναγιώτης Καλαμαράς, εκδ. Κουκκίδα, Αθήνα, 2017

- viii. *Πλήθος* σε Antonio Negri, *Η εξορία*, μτφρ. Λία Βουτσοπούλου, εκδ. Μαύρη Λίστα, Αθήνα, 1999
- ix. *Ποίηση*, σε Antonio Negri, *Η εξορία*, μτφρ. Λία Βουτσοπούλου, εκδ. Μαύρη Λίστα, Αθήνα, 1999
- x. *Τα Grundrisse του Καρλ Μαρξ* σε Antonio Negri, *Γιατί ο Μαρξ*, μτφρ. Παναγιώτης Καλαμαράς, εκδ. Κουκκίδα, Αθήνα, 2017
- 52. May Todd, *Εισαγωγή στον Μισέλ Φουκώ*, μτφρ. Αλέξανδρος Ματσάγγος, επιμ. Θανάσης Λάγιος, εκδ. Oposito, Αθήνα, Μάιος, 2019
- 53. Pashukanis Evgeny, *Μαρξισμός και δίκαιο*, εκδ. Εργατική Πάλη, Αθήνα, 2017
- 54. Piketty Thomas, *Κεφάλαιο και Ιδεολογία*, μτφρ. Σώτη Τριανταφύλλου, εκδ. Πατάκης, Αθήνα, 2021
- 55. Rachels James, *Στοιχεία ηθικής φιλοσοφίας*, μτφρ. Ξενοφών Μπαμιατζόγλου, εκδ. Οκτώ, Αθήνα, 2012
- 56. Rawls John, *Θεωρία της Δικαιοσύνης*, μτφρ. Βασίλης Βουτσάκης, Φιλήμονας Παιωνίδης, Κωνσταντίνος Παπαγεωργίου, Νίκος Στυλιανίδης, Ανδρέας Τάκης, Φίλιππος Βασιλόγιαννης, Αθήνα, 2001
- 57. Roberts John, *Σχετικά με τη φιλοσοφία της καθημερινής ζωής*, μτφρ. Γιώργος Καραμπέλας/Χαράλαμπος Ι. Μπαλτάς, εκδ. Futura, Αθήνα, 2003
- 58. Russell Bertrand, *Η εκπαίδευση ως πολιτικός θεσμός*. μτφρ. Θωμάς Τσακαλάκης, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα, 2016
- 59. Smart Barry, *Michel Foucault: υποκείμενα εξουσίας, αντικείμενα γνώσης*, σε *Σύγχρονη Κοινωνιολογική Θεωρία Τόμος II (συλλ.)*, μτφρ. Γιώργος Μπαρουξής, επιμ. Μαρία Πετμεζίδου, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 2009
- 60. Storey John, *Πολιτισμική θεωρία και λαϊκή κουλτούρα*, μτφρ. Βασίλης Ντζούνης, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα, 2015
- 61. Tovar – Restrepo Marcela, *Καστοριάδης, Φουκώ και Αυτονομία: Νέες προσεγγίσεις της υποκειμενικότητας, της κοινωνίας και της κοινωνικής αλλαγής*, μτφρ. Ροζαλί Σινοπούλου, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα, 2012
- 62. Trotsky Leon, *Οι μάζες δεν έχουν καμία σχέση μ' αυτά*, σε Leon Trotsky, *Η ηθική τους και η ηθική μας*, μτφρ. Θεοδόσης Θωμαδάκης, εκδ. Εργατική Πάλη, Αθήνα, 2017
- 63. Weber Max:
 - i. *Η μεθοδολογία των κοινωνικών επιστημών*, μτφρ. Κυπραίος Μιχάλης, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 1991
 - ii. *Η πολιτική ως επάγγελμα*, μτφρ. Κυπραίος Μιχάλης, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 1987
 - iii. *Η προτεσταντική ηθική και το πνεύμα του καπιταλισμού*, μτφρ. Κυπραίος Μιχάλης, επιμ. Φίλιας Βασίλης, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 2006
- 64. Zizek Slavoj:
 - i. *Απαντήσεις δίχως ερωτήματα*, μτφρ. Βασίλης Ντζούνης, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα, 2018
 - ii. *Το Υψηλό Αντικείμενο της Ιδεολογίας*, μτφρ. Βίκυ Ιακώβου, επιμ. Γιάννης Σταυρακάκης, εκδ. Scripta, Αθήνα, 2006

65. Zuboff Shoshana, *Η εποχή του κατασκοπευτικού καπιταλισμού*, μτφρ. Γιώργος Μπέτσος, εκδ. Καστανιώτης, Αθήνα, 2020
66. Ανδρουλιδάκης Κώστας, *Επιλεγόμενα στην Ελληνική Έκδοση*, σε Immanuel Kant, *Μεταφυσική των ηθών*, μτφρ. Κώστας Ανδρουλιδάκης, εκδ. Σμίλη, Αθήνα, 2013μ σ. 370
67. Αξελός Κώστας, *Ο Μαρξ στοχαστής της τεχνικής: από την αλλοτρίωση του ανθρώπου στην κατάκτηση του κόσμου*, μτφρ. Τάκης Αθανασόπουλος, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα,
68. Βασιλόγιαννης Φίλιππος Κ.:
 - i. *Αυτονομία και βιοηθικός εξαναγκασμός, Μια κριτική περιπτώσιολογία: από τις αμβλώσεις και την ευθανασία στο ιατρικό λειτούργημα και τη βιοτεχνολογία*, εκδ. Π.Ε.Κ., Ηράκλειο, 2020
 - ii. *Πρόσωπα, Λόγοι και Πράγματα: Ιδιοκτησία και μη διανεμητική ιδιοκτησία*, εκδ. Ευρασία, Αθήνα, 2015
 - iii. *Το μίσος για την φιλελεύθερη δημοκρατία*, εκδ. Ευρασία, Αθήνα, 2019
 - iv. *Φιλοσοφία μετά John Rawls*, εκδ. Ευρασία, Αθήνα, 2021
69. Βέλτσος Γιώργος:
 - i. *Εισαγωγή σε Η διαμάχη: Κείμενα για την νεοτερικότητα (συλλ.)*, εκδ. Πλέθρον, μτφρ. Μυρτώ Ρήγου, επιμ. Γιώργος Βέλτσος, Αθήνα, 2004
 - ii. *Κοινωνία και γλώσσα*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 1976
70. Βογιατζής Ηρακλής/Κρυστάλλης Χρήστος/Νικολοπούλου Γεωργία, *Καπιταλισμός της πλατφόρμας σε Εισαγωγή στις Ψηφιακές Σπουδές (συλλ.)*, επιμ. Μανώλης Πατηνιώτης, εκδ. Ροπή, Αθήνα, 2020
71. Βόρρας Απόστολος, *Μπορεί ο αλγόριθμος να είναι διαφανής σε Μπορεί ο αλγόριθμος (συλλ.)*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 2023
72. Γερονιάνος Στέφανος Ν., *Η διαφάνεια και οι κριτές της: μια ιστορία της μεταπολεμικής γαλλικής σκέψης*, μτφρ. Γιώργος Καραμπέλας, εκδ. Πόλις, Αθήνα, 2022
73. Γκιούρας Θανάσης:
 - i. *Ελευθερία και Ιστορία: Με βασική αναφορά στις θέσεις «Για την έννοια της ιστορίας» του Walter Benjamin*, εκδ. ΚΨΜ, Αθήνα, 2021
 - ii. *Το Κεφάλαιο του Καρλ Μαρξ: μια σύνοψη*, εκδ. Βιβλιοπωλείο της Εστίας Ι.Δ. ΚΟΛΛΑΡΟΥ & ΣΙΑΣ Α.Ε., Αθήνα, 2022
74. Δεληγιώργη Αλεξάνδρα:
 - i. *Ο μοντερνισμός στη σύγχρονη φιλοσοφία*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2007
 - ii. *Φιλοσοφία των Κοινωνικών Επιστημών*, εκδ. Ζήτη, Θεσσαλονίκη, 2011
75. Δημητρούλης Δημήτρης, *Η αποδόμηση του Derrida*, σε *Η πολιτική και ηθική σκέψη του Jacques Derrida (συλλ.)*, επιμ. Γεράσιμος Κακολύρης, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα, 2015
76. Δοξιάδης Κύρκος:
 - i. *Ανάλυση λόγου*, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα, 2008
 - ii. *Ιδεολογία*, εκδ. Νήσος, Αθήνα, 2017
 - iii. *Υποκειμενικότητα και εξουσία*, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα, 1992

77. Δουζίνας Κώστας, *Ριζοσπαστική πολιτική και νομική φιλοσοφία*, μτφρ. Μιχάλης Λαλιώτης, εκδ. Νήσος, Αθήνα, 2012
78. Ελευθερίου Κώστας, *Κυρίαρχο μαζικό κόμμα και κόμμα καρτέλ*, σε *Ο Πουланτζάς σήμερα* (συλλ.), εκδ. Νήσος, Αθήνα, 2012
79. Ελεφάντης Άγγελος, *Ο Νίκος Πουλαντζάς, παιδί της εποχής του*, σε *Ο Πουλαντζάς σήμερα* (συλλ.), εκδ. Νήσος, Αθήνα, 2012
80. Ιντζεσίλογλου Νικόλαος Γ., *Κοινωνιολογία του Δικαίου: Εισαγωγή σε μια ρεαλιστική νομική επιστήμη, Διεπιστημονική προσέγγιση του νομικού φαινομένου*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, Β' εκδ., 2012
81. Καβουριάρης Μάκης, *Η επικαιρότητα του έργου του Νίκου Πουλαντζά*, σε *Ο Πουλαντζάς σήμερα* (συλλ.), εκδ. Νήσος, Αθήνα, 2012
82. Δημήτρης Καλτσώνης:
 - i. *Δίκαιο, Οικονομική Κρίση και Δημοκρατία*, εκδ. Τόπος, Αθήνα, 2014
 - ii. *Τι είναι το Κράτος*, εκδ. Τόπος, Αθήνα, 2016
83. Καρύδας Δημήτρης, *Μορφολογία του δικαίου, κράτος και οικονομικές σχέσεις*, σε *Ο Πουλαντζάς σήμερα* (συλλ.), εκδ. Νήσος, Αθήνα, 2012
84. Καστοριάδης Κορνήλιος:
 - i. *Η άνοδος της ασημαντότητας*, μτφρ. Κώστας Κουρεμένος, εκδ. Ύψιλον/Βιβλία, Αθήνα, 2021
 - ii. *Η ελληνική ιδιαιτερότητα· Τόμος Β': Η Πόλις και οι Νόμοι, Σεμινάρια 1983-1984*, μτφρ. Ζωή Καστοριάδη, επιμ. Ελληνικής έκδοσης Θωμάς Σκάσσης, εκδ. Κριτική, Αθήνα, 2008
 - iii. *Η ελληνική ιδιαιτερότητα· Τόμος Γ': Θουκυδίδης, Η ισχύς και το Δίκαιο, Σεμινάρια 1984-1985*, μτφρ. Ζωή Καστοριάδη, εκδ. Κριτική, Αθήνα, 2008
 - iv. *Η φανταστική Θέσμιση της Κοινωνίας*, μτφρ. Σωτήρη Χαλικιά, Γιούλης Σπαντιδάκη, Κώστα Σπαντιδάκη, επιμ. Κώστα Σπαντιδάκη, 16η έκδ., Κέδρος, Αθήνα, 1978
 - v. *Οι ομιλίες στην Ελλάδα*, εκδ. Ύψιλον/Βιβλία, Αθήνα, 2020
 - vi. *Στο radio libertaire: Συζητώντας με γάλλους αναρχικούς στο ελευθεριακό ραδιόφωνο*, μτφρ. Νίκος Γιαννίκας, εκδ. Στάσει Εκπίπτοντες, Αθήνα, 2015
85. Κεσσόπουλος Αλέξανδρος, *Η μέθοδος του Σβώλου και Μάνεση υπό το πρίσμα της ιστορίας*, σε *Από τον Αλέξανδρο Σβώλο στον Αριστόβουλο Μάνεση* (συλλ.), εκδ. Ευρασία, Αθήνα, 2022
86. Κιούπης Δημήτριος, *Δικαστική Ψυχολογία και Ψυχιατρική*, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2019, σ. 19
87. Κιουπκιολής Αλέξανδρος:
 - i. *Το πολιτικό: Σύγχρονοι Στοχασμοί*, εκδ. Έρμα, Αθήνα, 2021
 - ii. *Φιλοσοφίες της ελευθερίας: Από τον Μαρξ και τον κλασικό φιλελευθερισμό ως τον Καστοριάδη, τον Foucault και τη δημοκρατία των κοινών*, εκδ. Kallipos, 2015, διαθέσιμο στον ιστότοπο <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/3.0/gr/>
88. Κοντογιώργης Γιώργος:
 - i. *Πρόλογος*, σε Νίκος Πουλαντζάς, *Κράτος, Κοινωνικές Τάξεις, Καπιταλισμός, Ιμπεριαλισμός*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 2019

- ii. *Σχετικά με τον χαρακτήρα της κρίσης*, σε *Αφηγήσεις της κρίσης* (συλλ.), εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 2017
- 89. Κόρος Δημήτρης, *Η πειθαρχία και τα όριά της στην ελληνική φυλακή*, εκδ. Νήσος, Αθήνα, 2020
- 90. Κουβελάκης Στάθης, *Ο Πουλαντζάς ως οργανικός διανοούμενος*, σε *Ο Πουλαντζάς σήμερα* (συλλ.), εκδ. Νήσος, Αθήνα, 2012
- 91. Κουζέλης Γεράσιμος, *Ιδεολογία και πραγματικότητα στον Μάρξ*, σε *Ο Πουλαντζάς σήμερα* (συλλ.), εκδ. Νήσος, Αθήνα, 2012
- 92. Κουρουνδής Χαράλαμπος, *Κοινωνική δημοκρατία*, σε *Από τον Αλέξανδρο Σβώλο στον Αριστόβουλο Μάνεση* (συλλ.), εκδ. Ευρασία, Αθήνα, 2022
- 93. Λαμπρέλλης Δημήτρης Ν., *Το υποκείμενο της Δύναμης*, εκδ. Ινστιτούτο του Βιβλίου, Αθήνα, 2010
- 94. Λαπάγεβα Βαλεντίνα, *Ζητήματα δικαίου στο Κεφάλαιο του Μαρξ*, μτφρ. Ανατόλιος Μυτιληναίος, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1986
- 95. Λεοντίδου Λίλα, *Νεωτερική πόλη, πολεοδομία και αστυφιλία*, σε *Κοινωνική σκέψη και νεωτερικότητα* (συλλ.), εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 2010, 250
- 96. Χριστοδουλίδη-Μαζαράκη Αγγελική, *Προβλήματα θεωρίας της ιδεολογίας*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 2009
- 97. Μακρής Σπύρος:
 - i. *Karl Marx: αλλοτρίωση, εκμετάλλευση και φετιχισμός του εμπορεύματος*, εκδ. Ι. Σιδέρης, Αθήνα, 2013
 - ii. *Jacques Derrida: Φαντάσματα του πολιτικού και ελευσόμενη δημοκρατία*, εκδ. Ι. Σιδέρης, Αθήνα, 2023
- 98. Μάνεσης Αριστόβουλος:
 - i. *Η σχετική αυτονομία του κράτους στο έργο του Ν. Πουλαντζά*, σε Αριστόβουλος Μάνεσης, *Συνταγματική θεωρία και πράξη (1980 – 2000)*, τ. II, εκδ. Σάκκουλας, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 2007
 - ii. *Οι κύριες συνιστώσες του συστήματος θεμελιωδών δικαιωμάτων του Συντάγματος του 1975*, σε Αριστόβουλος Μάνεσης, *Συνταγματική θεωρία και πράξη (1980 – 2000)*, τ. II, εκδ. Σάκκουλας, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 2007
- 99. Μανωλεδάκης Ιωάννης:
 - i. *Δίκαιο και Ιδεολογία: Κριτικές Σκέψεις*, εκδ. Σάκκουλας, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 2011
 - ii. *Ποινικό δίκαιο*, εκδ. Σάκκουλας, Θεσσαλονίκη, 1985
- 100. Μελετόπουλος Μελέτης Η., *Νίκος Πουλαντζάς 1936 – 1979*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1999
- 101. Μουζέλης Νίκος:
 - i. *Γέφυρες μεταξύ νεωτερικής και μετανεωτερικής κοινωνικής θεωρίας*, μτφρ. Βασίλης Καπετάνγιαννης, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 2008
 - ii. *Μεταμαρξιστικές προοπτικές*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 1992

102. Μπαλαμπανίδης Γιάννης, *Οι ιδέες της προόδου και της συντήρησης*, εκδ. Πόλις, Αθήνα, 2022
103. Μπαλτάς Αριστείδης:
 - i. *Ονόματα του Κομμουνισμού*, εκδ. Πατάκης, Αθήνα, 2018
 - ii. *Το «πρόγραμμα Αλτουσέρ» και ο Πουλαντζάς, σε Ο Πουλαντζάς σήμερα* (συλλ.), εκδ. Νήσος, Αθήνα, 2012
104. Μπελαντής Δημήτρης, *Αριστερά και εξουσία*, εκδ. Τόπος, Αθήνα, 2014
105. Μπέτζελος Τάσος, *Πρόλογος*, σε Louis, Althusser, *Για την Πολιτιστική Επανάσταση*, μτφρ. Τάσος Μπέτζελος, εκδ. Εκτός Γραμμής, Αθήνα, 2017
106. Μπιτσάκης Ευτύχης, *Καρλ Μαρξ· ο θεωρητικός του προλεταριάτου*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 1983
107. Μπιτσώρης Βαγγέλης, *Επίμετρο*, σε Jacques Derrida, *Ισχύς Νόμου*, μτφρ. Βαγγέλης Μπιτσώρης, εκδ. Πατάκη, Αθήνα, 2015
108. Μπουκάλας Χρήστος, *Αντιτρομοκρατία και αυταρχικός κρατισμός, σε Ο Πουλαντζάς σήμερα* (συλλ.), εκδ. Νήσος, Αθήνα, 2012
109. Μυλωνόπουλος Χρίστος Χ., *Ποινικό δίκαιο, Γενικό Μέρος*, Τόμος Ι, εκδ. Π.Ν. Σάκκουλας, Αθήνα, 2007
110. Νούτσος Παναγιώτης, *Karl Marx: ο κριτικός της ιδεολογίας*, εκδ. Θεμέλιο. Αθήνα. 1988
111. Οικονόμου Μιλτιάδης, *Ιστορία της Φιλοσοφίας του Δικαίου*, εκδ. Οσελότος, Αθήνα, 2021
112. Παπαδημητρίου Αλέξανδρος, *Η γέννηση του καπιταλισμού στον Marx και στον Weber*, σε *Max Weber, 100 χρόνια μετά: Πολιτική, μεθοδολογική ριζοσπαστική κριτική* (συλλ.), επιμ. Γιάννης Κτενάς, εκδ. Ευρασία, Αθήνα, 2020
113. Παπαθανασίου Αγγελική, *Ο Μαρξ της Κριτικής*, εκδ. Ίδρυμα Σάκη Καραγιώργα, Αθήνα, 2016
114. Παπαϊωάννου Κώστας, *Μαρξ και Μαρξισμός: οντολογία και αλλοτρίωση*, εκδ. Εναλλακτικές εκδόσεις, μτφρ. Βασίλης Τομανάς, Αθήνα, 2009
115. Παπαχαλαράμπους Χάρης, *Φιλοσοφία Δικαίου: Στοιχεία/Μέθοδοι/Ρεύματα Σκέψης*, εκδ. Ευρασία, Αθήνα, 2021
116. Παπαχρίστου Θανάσης:
 - i. *Δίκαιο και Ιδεολογία*, σε *Μαρξισμός και δίκαιο: Δίκαιο και πολιτική*, επιμ. Αριστόβουλος Μάνεσης, εκδ. Παρατηρητής, τευχ. 13, Θεσσαλονίκη, 1984, σς. 53-65
 - ii. *Η ιδεολογική λειτουργία του δικαίου και η γλώσσα των νομικών κανόνων: η περίπτωση του γαλλικού Αστικού Κώδικα*, σε *Άμνητος στη μνήμη Φ.Αποστολόπουλου*, εκδ. Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, Αθήνα, 1984
 - iii. *Κοινωνιολογία του δικαίου*, εκδ. Αντώνης Σάκκουλας, Αθήνα – Κομοτηνή, 1999
 - iv. *Το δίκαιο ως λογοτεχνία*, σε *Δίκαιο και Λογοτεχνία* (συλλ.), εκδ. Κάλλιπος – Ανοιχτές Ακαδημαϊκές Εκδόσεις, 2015, διαθέσιμο σε <https://repository.kallipos.gr/handle/11419/4994>
117. Πατηνιώτης Μανώλης, *Στην Κωνσταντινούπολη ψαρεύοντας άθλιο ροζ* σε *Εισαγωγή στις Ψηφιακές Σπουδές* (συλλ.), επιμ. Μανώλης Πατηνιώτης, εκδ. Ροπή, Αθήνα, 2020
118. Πορτάλιου Ελένη, *Ο δημοκρατικός δρόμος για τον σοσιαλισμό, σε Ο Πουλαντζάς σήμερα* (συλλ.), εκδ. Νήσος, Αθήνα, 2012

119. Πουλαντζάς Νίκος Α.:
- i. *Θέματα της μαρξιστικής αντίληψης περί Κράτους*, εκδ. ΚΜΕ, Αθήνα, 1966
 - ii. *Κράτος, Κοινωνικές Τάξεις, Καπιταλισμός, Ιμπεριαλισμός*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 2019
 - iii. *Οι κοινωνικές τάξεις στον σύγχρονο καπιταλισμό*, εκδ. Θεμέλιο, μτφρ. Νίκος Μηλιόπουλος, Αθήνα, 2008
 - iv. *Πολιτική εξουσία και κοινωνικές τάξεις*, μτφρ. Κώστας Φιλίνης, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 1985
 - v. *Το κράτος, η εξουσία, ο σοσιαλισμός*, μτφρ. Γιάννης Κρητικός, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 2008
120. Ράντης Κωνσταντίνος, *Από τον Πλάτωνα ως τον Μαρκούζε*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2015
121. Ρεθυμιωτάκη Ελένη, *Πηγές του Δικαίου και νομικός πλουραλισμός στην ευρωπαϊκή ένωση, σε Δίκαιο και Κοινωνία στον 21ο αιώνα*, εκδ. Σάκκουλας, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 2012, τ. 25
122. Ρεθυμιωτάκη Ελένη, Καπαρτζάνη Χρύσα, Φλυτζάνης Ιωάννης, *Φωνές από τα κάτω, σε Αφηγήσεις της κρίσης* (συλλ.), εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 2017
123. Ρεθυμιωτάκη Ελένη/Μαροπούλου Μαρίνα/Τσακιστράκη Χριστίνα, *Φεμινισμός και Δίκαιο*, Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών (repository.kallipos.gr), Αθήνα. 2016, διαθέσιμο στο <http://hdl.handle.net/11419/6177>
124. Ρεθυμιωτάκη, Ελένη, Φλυτζάνης Γιάννης, *Η Κοινωνιολογία στην Νομική Σχολή Αθηνών και η Στιγμή Του Θανάση Παπαχρίστου*, σε *Μνήμη Θανάση Κ. Παπαχρίστου* (συλλ.), εκδ. Αντ. Σάκκουλας, Αθήνα- Κομοτηνή, 2019
125. Ρήγου Μυρτώ:
- i. *Πολιτισμός. Νόμος, Γραφή, Επιθυμία*, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα, 2020
 - ii. *Προ του νόμου: Από τον Kafka στον Derrida*, σε *Η πολιτική και ηθική σκέψη του Jacques Derrida* (συλλ.), επιμ. Γεράσιμος Κακολύρης, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα, 2015
126. Ρούσης Γιώργος:
- i. *Στοχασμοί*, εκδ. Γκοβόστης, Αθήνα, 2023
 - ii. *Ο μύθος της ελεύθερης βούλησης*, εκδ. Γκοβόστης, Αθήνα, 2020
127. Σούρλας Παύλος:
- i. *Δίκαιο και Δικανική Κρίση: μια φιλοσοφική αναθεώρηση της μεθοδολογίας του δικαίου*, εκδ. Π.Ε.Κ., Ηράκλειο, 2017
 - ii. *Μια εισαγωγή στην επιστήμη του δικαίου*, εκδ. Αντ. Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή, 1995
128. Σπινέλλη Καλλιόπη Δ., *Εγκληματολογία: Σύγχρονες και παλαιότερες κατευθύνσεις*, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2014
129. Σταμάτης Κώστας Μ.:
- i. *Αστική κοινωνία, δικαιοσύνη και κοινωνική κριτική: Μια κριτική θεωρία της δικαιοσύνης*, εκδ. Ίδρυμα Σάκη Καραγιώργα, Αθήνα, 1995
 - ii. *Η θεμελίωση των νομικών κρίσεων*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, Η' εκδ., 2009
 - iii. *Κριτική θεωρία δικαιοσύνης. Θεμελίωση αρχών*, εκδ. Σαββάλας, Αθήνα, 2011

- iv. *Ο νομικός Γιάννης Κορδάτος*, εκδ. Οδυσσέας, Θεσσαλονίκη, 1988
- 130. Σχισμένος Αλέξανδρος, *Ο Κορνήλιος Καστοριάδης και η επικαιρότητα της αυτονομίας*, σε *Ο Καστοριάδης και εμείς: 7 κείμενα και 1 συνέντευξη* (συλλ.), εκδ. Βαβυλωνία, Αθήνα, 2018
- 131. Σωτήρης Παναγιώτης:
 - i. *Επίμετρο*, σε Étienne Balibar, *Κράτος, μάζες, πολιτική*, μτφρ. Τάσος Μπέτζελος, εκδ. Εκτός Γραμμής, Αθήνα, 2014
 - ii. *Η μοναξιά ενός κομμουνιστή φιλοσόφου*, σε Louis Althusser, *Για τον Μαρξ*, μτφρ. Τάσος Μπέτζελος, εκδ. Εκτός Γραμμής, Αθήνα, 2015
- 132. Τσακίρης Θανάσης, *Πουλαντζάς και κοινωνική κινήματα*, σε *Ο Πουλαντζάς σήμερα* (συλλ.), εκδ. Νήσος, Αθήνα, 2012
- 133. Τζανακόπουλος Δημήτρης, *Αντιπροσωπευτική δημοκρατία και επαναστατική στρατηγική στον ύστερο Πουλαντζά*, σε *Ο Πουλαντζάς σήμερα* (συλλ.), εκδ. Νήσος, Αθήνα, 2012
- 134. Τόλιος Γιάννης, *Η ιστορική τάση της καπιταλιστικής συσσώρευσης και τα εναλλακτικά μέλλοντα*, σε *Αντέχουν οι ιδέες του Μαρξ* (συλλ.) εκδ. Τόπος, Αθήνα, 2020
- 135. Τρουλινού Λίλα, *Εξουσία και δίκαιο στον Φουκώ*, σε Michel Foucault, *Η μικροφυσική της εξουσίας*, μτφρ. Λίλα Τρουλινού, εκδ. Ύψιλον/Βιβλία, Αθήνα, 1991
- 136. Τσουκαλάς Κωνσταντίνος, *Η σκέψη του Πουλαντζά και η τρέχουσα συγκυρία*, σε *Ο Πουλαντζάς σήμερα* (συλλ.), εκδ. Νήσος, Αθήνα, 2012
- 137. Φαράκλας Γιώργος:
 - i. *Η λογική του Κεφαλαίου: μια κριτική εισαγωγή στην σκέψη του Μαρξ και του Βέμπερ*, εκδ. Βιβλιοπωλείο της Εστίας, Αθήνα, 2017
 - ii. *Νόημα και Κυριαρχία*, εκδ. Βιβλιοπωλείο της Εστίας, Αθήνα, 2013
- 138. Φορτούνης Γιώργος, *Αποδόμηση σε τελική ανάλυση*, εκδ. Νήσος, Αθήνα, 2023
- 139. Φλυτζάνης Γιάννης:
 - i. *Επίμετρο: Ο πολιτικός Ανρί Λεφέβρ και ο Μάης του '68*, σε Henri Lefebvre, *Η εισβολή του Μάη*, μτφρ. Δημήτρης Γκινουσάτης, επιμ. Τάσος Μπέτζελος, εκδ. Εκτός Γραμμής, Αθήνα, 2022
 - ii. *Ριζοσπαστική δημοκρατία και πολιτική δικαιωμάτων: Κριτική κοινωνική θεωρία για την πολιτική και το δίκαιο στον Ανρί Λεφέβρ*, εκδ. Νήσος, Αθήνα, 2022
- 140. Χατζημιχάλης Κωστής, *Γεωγραφίες του Κράτους*, σε *Ο Πουλαντζάς σήμερα* (συλλ.), εκδ. Νήσος, Αθήνα, 2012
- 141. Χρύσης Αλέξανδρος:
 - i. *Για τη διαλεκτική εξουσίας και επανάστασης*, εκδ. ΚΨΜ, Αθήνα, 2009
 - ii. *Ιδεολογία και Κριτική*, εκδ. Στάχυ, Αθήνα, 1993
 - iii. *Ο Marx της δημοκρατίας*, εκδ. ΚΨΜ, Αθήνα, 2014
 - iv. *Ο Marx του κομμουνισμού*, εκδ. ΚΨΜ, Αθήνα, 2020
 - v. *Πριν και μετά τον Μαρξ*, εκδ. ΚΨΜ, Αθήνα, 2018

ii. Ξενογλώσση

1. Althusser Louis, *Sur la reproduction*, Presses Universitaires de France, Παρίσι 1995
2. Anderson Kevin, *Lenin, Hegel, and Western Marxism*, εκδ. Haymarket Books, 2023
3. Benhabib Seyla, *Democracy and Difference: Reflections on the Metapolitics of Lyotard and Derrida*, *The Journal of Political Philosophy* 2: 1, 1994
4. Buckel Sonja, *Subjectivation and Cohesion: Towards the Reconstruction of a Materialist Theory of Law*, μτφρ. Monika Vykoukal, εκδ. Leiden, Βοστώνη, 2021
5. Bernstein Richard J., *Foucault: critique as a philosophical ethos*, σε *Critique and Power: Recasting the Foucault/Habermas Debate* (συλλ.), επιμ. Michael Kelly, εκδ. MIT Press, Cambridge, 1994
6. Callinicos Alex, , εκδ. Pluto Press, Λονδίνο, 1975
7. Carnoy Martin - Castells Manuel, *Globalization, the knowledge society and the Network State: Poulantzas at the millennium*, *Global Networks*, 2001, σς. 1-18
8. Cornog Evan, *The Power and the Story. How the Crafted Presidential Narrative Has Determined Political Success: From George Washington to George W. Bush*, εκδ. The Penguin Press, New York, 2004
9. Derrida Jacques:
 - i. *Acts of Literature*, επιμ. Derek Attridge, εκδ. Routledge, 1992
 - ii. *Of Grammatology*, Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1976
10. Costas Douzinas, Peter Goodrich, Yifat Hachamovitch, *Politics, Postmodernity and Critical Legal Studies*, εκδ. Routledge, 1994
11. Eagleton Terry, *Marxism and Literary Criticism*, εκδ. Routledge, London and New York, 2002
12. Emilio de Ipola, *Althusser: The infinite farewell*, εκδ. DY, 2018
13. Foucault Michel:
 - i. *Politics, Philosophy, Culture: Interviews and Other writings, 1997 – 1984*, εκδ. Routledge, New York, 1990
 - ii. *Power/Knowledge. Selected interviews and Other writings, 1972 – 1977*, επιμ. Colin Gordon, εκδ. Pantheon Books, New York, 1972
14. Hardt Michael/Negri Antonio, *Commonwealth*, εκδ. Cambridge MA, 2009
15. Kelsen Hans, *General Theory of Law and State*, εκδ. HY, Cambridge, 1949
16. Kennedy Duncan:
 - i. *A critique of Adjudication*, εκδ. HY, 1997
 - ii. *Afterword*, σε *Legal Education and the Reproduction of Hierarchy* (συλλ.), εκδ. NYU, 2004
 - iii. *Legal Education and the Reproduction of Hierarchy*, σε *Legal Education and the Reproduction of Hierarchy* (συλλ.), εκδ. NYU, 2004
17. Laurent de Sutter, *Introduction*, σε *Althusser and the Law* (συλλ.), επιμ. Laurent de Sutter, εκδ. Routledge, 2013
18. Lewis William S., *Althusser on laws natural and juridical*, σε *Althusser and the Law* (συλλ.), επιμ. Laurent de Sutter, εκδ. Routledge, 2013

19. McGee Kyle, *Aleatory materialism and speculative jurisprudence: For a new logic of right*, σε *Althusser and the Law* (συλλ.), επιμ. Laurent de Sutter, εκδ. Routledge, 2013
20. Montag Warren, *The threat of the outside: Althusser's reflections on law* σε *Althusser and the Law* (συλλ.), επιμ. Laurent de Sutter, εκδ. Routledge, 2013
21. Negri Antonio:
 - i. *Insurgencies: Constituent Power and the Modern State*, μτφρ. Maurizia Boscagli, University of Minnesota Press, 1999
 - ii. *Marx Beyond Marx*, μτφρ. (στα αγγλικά) Harry Cleaver, Michael Ryan, Maurizio Viano, επιμ. Jim Fleming, εκδ. Autonomedia, 1991
22. Nozick Robert, *Anarchy, State and Utopia*, Blackwell Publishing, New York, 1974
23. Golder Ben, Fitzpatrick Peter, *Foucault's Law*, εκδ. Routledge, New York, 2009
24. Parfit Derek, *On What Matters I*, Oxford University Press, Oxford, 2011
25. Panopoulos Dimitra, *The Althusser fact: For madness creates no right – on the secularization of law*, σε *Althusser and the Law* (συλλ.), επιμ. Laurent de Sutter, εκδ. Routledge, 2013
26. Read Jason, *The Production of Subjectivity*, εκδ. Haymarket Books, 2023
27. Ricoeur Paul, *Althusser's theory of ideology*, σε *Althusser: a critical reader* (συλλ.), επιμ. Gregory Elliot, εκδ. Blackwell, 1994
28. Sato Yoshiyuki, *Prohibitionary law as apparatus of subjectivation Butler's Psychic Life of Power and Althusser* σε *Althusser and the Law* (συλλ.), επιμ. Laurent de Sutter, εκδ. Routledge, 2013
29. Sotiris Panagiotis, *A Philosophy for Communism: Rethinking Althusser*, εκδ. Haymarket Books, 2021
30. Smith Jason E., *The Multitude and the Moving Train*, σε *Contemporary French Philosophy: Modernity and the Persistence of the Subject* (συλλ.), εκδ. Continuum, 2005
31. Unger Roberto, *The Critical Legal Studies Movement*, εκδ. HY, 1986

ΔΗΛΩΣΗ ΠΕΡΙ ΜΗ ΠΡΟΣΒΟΛΗΣ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ
ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗΣ ΙΔΙΟΚΤΗΣΙΑΣ

Δηλώνω υπεύθυνα ότι η διπλωματική εργασία, την οποία υποβάλλω, δεν περιλαμβάνει στοιχεία προσβολής δικαιωμάτων πνευματικής ιδιοκτησίας σύμφωνα με τους ακόλουθους όρους τους οποίους διάβασα και αποδέχομαι:

1. Η διπλωματική εργασία πρέπει να αποτελεί έργο του υποβάλλοντος αυτήν υποψήφιου διπλωματούχου.
2. Η αντιγραφή ή η παράφραση έργου τρίτου προσώπου αποτελεί προσβολή δικαιώματος πνευματικής ιδιοκτησίας και συνιστά σοβαρό αδίκημα, ισοδύναμο σε βαρύτητα με την αντιγραφή κατά τη διάρκεια της εξέτασης. Στο αδίκημα αυτό περιλαμβάνεται τόσο η προσβολή δικαιώματος πνευματικής ιδιοκτησίας άλλου υποψήφιου διπλωματούχου όσο και η αντιγραφή από δημοσιευμένες πηγές, όπως βιβλία, εισηγήσεις ή επιστημονικά άρθρα. Το υλικό που συνιστά αντικείμενο λογοκλοπής μπορεί να προέρχεται από οποιαδήποτε πηγή. Η αντιγραφή ή χρήση υλικού προερχόμενου από το διαδίκτυο ή από ηλεκτρονική εγκυκλοπαίδεια επιφέρει τις ίδιες δυσμενείς έννομες συνέπειες με τη χρήση υλικού προερχόμενου από τυπωμένη πηγή ή βάση δεδομένων.
3. Η χρήση αποσπασμάτων από το έργο τρίτων είναι αποδεκτή εφόσον, αναφέρεται η πηγή του σχετικού αποσπάσματος. Σε περίπτωση επί λέξει μεταφοράς αποσπάσματος από το έργο άλλου, η χρήση εισαγωγικών ή σχετικής υποσημείωσης είναι απαραίτητη, ούτως ώστε η πηγή του αποσπάσματος να αναγνωρίζεται.
4. Η παράφραση κειμένου, αποτελεί προσβολή δικαιώματος πνευματικής ιδιοκτησίας.
5. Οι πηγές των αποσπασμάτων που χρησιμοποιούνται θα πρέπει να καταγράφονται πλήρως σε πίνακα βιβλιογραφίας στο τέλος της διπλωματικής εργασίας.
6. Η προσβολή δικαιωμάτων πνευματικής ιδιοκτησίας επισύρει την επιβολή κυρώσεων. Για την επιβολή των ενδεδειγμένων κυρώσεων, τα αρμόδια όργανα της Σχολής θα λαμβάνουν υπόψη παράγοντες όπως το εύρος και το μέγεθος του τμήματος της διπλωματικής εργασίας που συνιστά προσβολή δικαιωμάτων πνευματικής ιδιοκτησίας. Οι κυρώσεις θα επιβάλλονται, ύστερα από γνώμη της τριμελούς εξεταστικής επιτροπής με απόφαση της Συνέλευσης της Σχολής, και μπορούν να συνίστανται στον μηδενισμό της διπλωματικής εργασίας (με ή χωρίς δυνατότητα επανυποβολής), τη διαγραφή από τα Μητρώα των μεταπτυχιακών φοιτητών, καθώς και την επιβολή πειθαρχικών ποινών, όπως η αναστολή της φοιτητικής ιδιότητας του υποψήφιου διπλωματούχου.

Επιπλέον, παρέχω τη συναίνεσή μου, ώστε ένα ηλεκτρονικό αντίγραφο της διπλωματικής εργασίας μου να υποβληθεί σε ηλεκτρονικό έλεγχο για τον εντοπισμό τυχόν στοιχείων προσβολής δικαιωμάτων πνευματικής ιδιοκτησίας.

Ημερομηνία
30.9.2023

Υπογραφή Υποψηφίου

